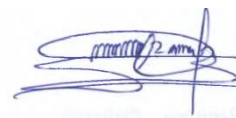

**ИНСТИТУТИ ИҚТИСОДИЁТИ КИШОВАРЗӢ ВА ТАҲҚИҚИ
СИСТЕМАВИЙ РУШДИ КИШОВАРЗӢИ**

ВБД: 657: 631.1

ТКБ: 65.300-65.318

Бо ҳуқуқи дастнавис

МАҲМАДУЛЛОИ РАҲМОНИ МАҲМАДАЛӢ

**МУКАММАЛГАРДОНИИ НИЗОМИ БАҲИСОБГИРИИ
ИДОРАКУНӢ ДАР КОРХОНАҲОИ КОМПЛЕКСИ АГРОСАНОАТӢ
ДАР ШАРОИТИ ТАШАККУЛИ ЭКОСИСТЕМАИ АГРАРӢ
(дар мисоли корхонаҳои вилояти Хатлон)**

ДИ С С Е Р Т А Т С И Я

барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD) - доктор аз рӯйи
ихтисоси 6D050800 – Баҳисобгирӣ ва аудит
(6D050801 – Баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудит)

Рохбари илмӣ:
Сайфиддинзода Самариддин Сайфиддин,
доктори фалсафа (PhD)

ДУШАНБЕ - 2026

МУНДАРИЧА

РЀЙХАТИ ИХТИСОРОТ ВА АЛОМАТҲОИ ШАРТӢ	3
МУҚАДДИМА.....	4
БОБИ 1. АСОСҲОИ НАЗАРИЯВӢ ВА МЕТОДИИ БАҲИСОБГИРИИ ИДОРАКУНӢ ДАР ШАРОИТИ ТАШАККУЛИ ЭКОСИСТЕМАИ АГРАРӢ	16
1.1. Комплекси агросаноатӣ ҳамчун объекти баҳисобгирии идоракунӣ ва унсури экосистемаи аграрӣ.....	16
1.2. Хусусиятҳои соҳавӣ ва ташкилии фаъолияти корхонаҳои комплекси агросаноатӣ дар низоми баҳисобгирии идоракунӣ.....	30
1.3. Таҷрибаи хориҷӣ ва равишҳои муосири ташкили баҳисобгирии идоракунӣ дар экосистемаҳои аграрӣ.....	46
БОБИ 2. БАҲОДИҲИИ ВАЗӢИ МУОСИРИ БАҲИСОБГИРИИ ИДОРАКУНӢ ДАР КОРХОНАҲОИ КОМПЛЕКСИ АГРОСАНОАТИИ ВИЛОЯТИ ХАТЛОН.....	66
2.1. Тамоюлҳои рушди комплекси агросаноатӣ ва муҳити ташаккули экосистемаи аграрӣ дар вилояти Хатлон.....	66
2.2. Таҳлили амалияи ташкили баҳисобгирии идоракунӣ ва баҳисобгирии харочот дар корхонаҳои агросаноатӣ.....	86
БОБИ 3. МЕХАНИЗМҲО ВА САМТҲОИ МУКАММАЛГАРДОНИИ БАҲИСОБГИРИИ ИДОРАКУНӢ ДАР КОРХОНАҲОИ КОМПЛЕКСИ АГРОСАНОАТӢ ДАР ШАРОИТИ ТАШАККУЛИ ЭКОСИСТЕМАИ АГРАРӢ.....	113
3.1. Моделсозии иқтисодӣ-риёзии таъсири омилҳои баҳисобгирии идоракунӣ ба самаранокии қарорҳои идоракунӣ.....	113
3.2. Ташаккули механизми баҳисобгирии идоракунӣ дар асоси марказҳои масъулият ва занҷираи арзиш.....	130
3.3. Самтҳои рақамикунонӣ ва такмили ҳисоботи идоракунӣ дар корхонаҳои комплекси агросаноатӣ.....	147
ХУЛОСА	168
РЀЙХАТИ АДАБИЁТ.....	171
ФЕҲРИСТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ.....	196

РҶҲАТИ ИҲТИСОРОТ ВА АЛОМАТҲОИ ШАРТӢ

КАС – комплекси агросаноатӣ

ҚТ – Ҷумҳурии Тоҷикистон

КОА – Комиссияи олии аттестатсионӣ

КИ – кооперативи истеҳсолӣ

ҚДММ – ҷамъияти дорои масъулияти маҳдуд

ҚСК – ҷамъияти саҳомии кушода

КРӢ – нишондиҳандаҳои калидии самаранокӣ

ERP – низоми банақшагирии захираҳои корхона

ВӢ – низоми таҳлили иттилооти тиҷоратӣ

ABC – баҳисобгирии хароҷот аз рӯи фаъолият

LCC – баҳисобгирии хароҷоти давраи ҳаёти маҳсулот

TQM – идоракунии умумии сифат

1С – барномаи автоматикунории баҳисобгирӣ ва идоракунӣ

М У Қ А Д Д И М А

Мубрамии мавзуи таҳқиқот бо афзоиши талаботи иқтисоди миллӣ ва соҳаҳои он ба низоми саривақтӣ ва самараноки баҳисобгирии равандҳои идоракунӣ асоснок мегардад. Низоми мазкур бояд дар марҳалаҳои гуногуни қабули қарорҳои истеҳсоли маълумоти боэътимодно таъмин намояд. Дар айни замон комплекси агросаноатӣ дар иқтисоди Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақаҳои он мавқеи муҳим дорад. Рушди он ба таъмини аҳоли бо озуқаворӣ, устувории даромади оилаҳои деҳот ва таъмини саноат бо маҳсулоти коркард алоқаманд аст. Ин масъала барои вилояти Хатлон аҳамияти махсус дорад, зеро қисми зиёди аҳолии вилоят ба истеҳсол ва коркарди маҳсулоти кишоварзӣ машғул мебошад.

Дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 дар қатори мушкилоти асосии КАС инҳо шуморидла шудаанд: “... механизми заифи дастгирии давлатии молиявии корхонаҳои КАС; монеаҳо барои муттаҳидсозии қитъаҳои замин, ки барои сармоягузорӣ дар бунёди корхонаҳои азими кишоварзӣ мушкилӣ эҷод мекунанд; заминаи ақибмондаи моддию техникии КАС дар сурати маҳдуд будани дастрасии корхонаҳои он ба иттилоот доир ба бозорҳои фурӯши пуриқтидор, дарозмуҳлат ва гарон будани амалиётҳои тижорати беруна, ки ба таъмини амнияти озуқаворӣ таҳдид менамоянд» [12, С. 74]. Яке аз сабабҳои чунин вазъ мавҷуд набудани низоми самараноки баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ ва саноатии ҷумҳурӣ мебошад.

Давраи муосир бо рушди босуръати технология ва усулҳои баҳисобгирии идоракунӣ фарқ мекунад. Дар кишварҳои пешрафта технологияҳои навтарин барои гирифтани маълумоти боэътимод оид ба хароҷот, даромад ва натиҷаҳои фаъолияти воҳидҳои истеҳсоли истифода мешаванд. Баҳисобгирии идоракунӣ ба марҳалаи нави рушд ворид гардидааст. Хусусияти асосии ин марҳала истифодаи васеи технологияҳои рақамӣ ҳангоми ҷамъоварӣ, коркард ва ҷамъбасти иттилооти идоракунӣ мебошад.

Дар шароити муосир субъектҳои иқтисодӣ дар муҳити рақобат фаъолият намуда, бо унсурҳои муҳити беруна пайваста ҳамкорӣ мекунанд. Сатҳ ва тарзи ин ҳамкорӣ сифати фаъолияти экосистемаи шарикӣ стратегӣи субъектҳоро муайян менамояд. Ин низом бояд ҳисоботдиҳӣ ва мубодилаи саривақтии иттилоотро таъмин намояд. Аз ин рӯ, барои тақмили баҳисобгирии идоракунии дар муҳити фаъолияти субъектҳои комплекси агросаноатӣ истифодаи равиши экосистемавӣ зарур мегардад.

Технологияҳои рақамӣ меҳвари тағйироти таҳаввулӣ дар баҳисобгирии идоракунии ба шумор мераванд. Рақамикунонии баҳисобгирии идоракунии ҳамзамон бо мураккаб гардидани муносибатҳои байнисубъектӣ дар доираи равиши экосистемавӣ сурат мегирад. Дар чунин шароит таъминоти методӣи баҳисобгирии идоракунии бояд ба талаботи муҳити рақобат ва хусусияти фаъолияти муосири соҳибкорӣ ҷавобгӯ бошад.

Сарфи назар аз тағйироти мусбати солҳои охир дар комплекси агросаноатӣ вилояти Хатлон, сифат ва самаранокии баҳисобгирии идоракунии ҳанӯз ба талаботи мавҷуда пурра ҷавобгӯ нест. Барои баланд бардоштани натиҷаҳои идоракунӣи корхонаҳои кишоварзӣ муайян намудани ҳудуд ва имконоти истифодаи равиши экосистемавӣ дар баҳисобгирии идоракунии аҳаммияти калон дорад. Татбиқи он метавонад истифодаи мутавозини технологияҳои нави баҳисобгириро дар муҳити фаъолият ва ҳамкориҳои субъектҳои хоҷагидорӣ таъмин намояд. Масоили зикршуда интихоби мавзӯи диссертатсияро муайян намуданд. Ҳалли онҳо барои баланд бардоштани сифати иттилооти идоракунии ва таҳкими устувории иқтисодии корхонаҳои вилояти Хатлон зарур мебошад.

Дарачаи омузиши мавзӯ. Масъалаҳои марбут ба ташаккул ва рушди баҳисобгирии идоракунии, бо таъкид ба тақмили системаҳои идоракунӣи хароҷот, ташкили марказҳои масъулият ва истифодаи маълумоти баҳисобгирӣ дар қабули қарорҳои идоракунии, солҳои тӯлонӣ дар маркази таваҷҷӯҳи олимони хориҷӣ ва ватанӣ қарор доштанд. Бо рушди муносибатҳои бозорӣ, доираи масъалаҳои баҳисобгирии идоракунии низ васеъ

шуда, яке аз унсурҳои асосии дастгирии иттилоотии идоракунии корхонаҳо гардид. Саҳми назарраси олимони машҳури хориҷӣ, аз ҷумла Р. Энтони [183], Ҷ. Хорнгрен [182], Р. Каплан [188], К. Дрюри [186], Р. Хансен [187], Ҷ. Шанк [192], Ҷ. Аткинсон [184], Р. Саймонс [193] ва дигарон дар ташаккули асосҳои назариявӣ ва методологияи баҳисобгирии идоракунии гузоштаанд. Асарҳои онҳо омӯзиши амиқи масъалаҳои марбут ба ташкили баҳисобгирии идоракунии, баҳисобгирии хароҷот, буҷетсозӣ, марказҳои масъулият, гузоришдиҳии дохилии идоракунии, идоракунии занҷираи арзиш ва усулҳои муносири таҳлили фаъолияти корхонаро пешниҳод мекунанд.

Ҷанбаҳои гуногуни ташкили баҳисобгирии идоракунии, тақмили баҳисобгирии хароҷот, таҳлили фаъолияти субъектҳои хоҷагидорӣ ва мутобиқ намудани низоми баҳисобгирӣ ба шароити иқтисоди бозорӣ дар қорҳои олимони мамлакатҳои ИДМ, аз ҷумла С. А. Николаева [108], В. Б. Ивашкевич [53], М. А. Вахрушина [40], Я. В. Соколов [138], В. Ф. Палий [116], О. Д. Каверина [55], Н. Г. Чумаченко [158], В. Э. Керимов [61], Т. П. Карпова [58], А. Д. Шеремет [164] ва дигарон инъикоси васеъ ёфтаанд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ масъалаҳои назария ва амалияи баҳисобгирии муҳосибӣ ва идоракунии, баҳисобгирии хароҷот, таҳлили фаъолияти хоҷагидорӣ ва рушди комплекси агросаноатӣ дар қорҳои як қатор олимони ватанӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Дар ин самт қорҳои Д.Н. Дадоматов [46], С.Х. Раҳимов [121], Б.Ҳ. Каримов [56], М.Р. Кошонова [67], Б.М. Қузибаева [72], Т.Б. Раҷабов [123], Ҳ.Қ. Қурбонализода [81], Д.С. Амонова [23], И.О. Шарипов [160], А.Амирҷони [22], С.Ҷ. Комилов [63], Р.Н. Қодиров [80], М.Ш.Мирзозода [102], З.Т. Набиева [106], С.С. Сайфиддинзода [126], Ҷ.Ҳ. Тағоев [142], Н.Хоналиев [149], Қ.Х. Хушвахтзода [152], М.А. Ҳакимова [153] ва дигар муҳаққиқон қобили зикр мебошанд. Дар таҳқиқоти онҳо масъалаҳои ташкили баҳисобгирӣ дар хоҷагиҳои деҳқонӣ, баҳисобгирии хароҷот, ташкили баҳисобгирии идоракунии дар субъектҳои кишоварзӣ, тақмили баҳисобгирии молиявӣ ва

чанбаҳои иқтисодии рушди комплекси агросаноатӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Бо вучуди саҳми арзишманди ин муҳаққиқон, таҳлил нишон медиҳад, ки то имрӯз як қатор масъалаҳои назариявӣ ва амалӣ ҳанӯз ҳалли пурраи худро наёфтаанд. Аз ҷумла, масъалаҳои зерин тадқиқоти иловагиро тақозо менамоянд:

- мутобиқ намудани баҳисобгирии идоракунии ба шароити ташаккули экосистемаи аграрӣ;
- ташкили марказҳои масъулият дар корхонаҳои комплекси агросаноатӣ;
- ҳамгиро намудани баҳисобгирии идоракунии бо занҷираи арзиш, истифодаи воситаҳои рақамикунонӣ дар ташаккули ҳисоботи идоракунии ва амсоли он.

Ҳамчунин, хусусиятҳои ташкили чунин низом бо дарназардошти шароити фаъолияти корхонаҳои комплекси агросаноатии вилояти Хатлон дар адабиёти илмӣ инъикоси кофӣ наёфтаанд. Масъалаҳои ҳалношудаи мазкур аҳамияти назариявӣ ва амалии онҳо барои рушди комплекси агросаноатӣ ва зарурати мутобиқ намудани низоми баҳисобгирии идоракунии ба талаботи иқтисоди рақамӣ интихоби мавзуи диссертатсияи мазкур, муайян намудани ҳадаф, вазифаҳо ва самтҳои асосии таҳқиқотро асоснок менамояд.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва мавзӯҳои илмӣ. Мавзуи диссертатсия бо афзалиятҳои сиёсати иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон мувофиқ аст. Самтҳои асосии кор бо Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025 (Қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 16 июни соли 2021, №441), «Дар бораи чораҳои иловагӣ оид ба амалигардонии Стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» (Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 майи соли 2010, №231), «Дар бораи тадбирҳои иловагии танзими баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ»

(Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 апрели соли 2012, №154) алоқаманданд.

Натиҷаҳои тадқиқот дар доираи ду мавзуи илмӣ давлатӣ ба даст оварда шудаанд. Мавзуи аввал рақами бақайдгирии 0121ТҶ1092 дорад ва ба таҳияи механизми иҷтимоию иқтисодии ташаккули инфрасохтори деҳот дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025 бахшида шудааст. Мавзуи дуюм, ки таҳти рақами 0126ТҶ01759 ба қайд гирифта шудааст, ба таҳияи система барои рушди инфрасохтори рақамӣ барои кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2026-2030 нигаронида шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Таҳқиқот ба мукаммалгардонии низоми баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои комплекси агросаноатӣ дар шароити ташаккули экосистемаи аграрӣ равона шудааст. Механизми ҳамгироии марказҳои масъулият ва занҷираи арзиш барои назорати хароҷот ва муайян намудани саҳми воҳидҳои корхона дар натоиҷи ҷаъолият пешниҳод гардидааст. Модели иқтисодӣ-риёзӣ имкони арзёбии самаранокии қарорҳои идоракуниро фароҳам меорад. Модели рақамӣ ва харитаи роҳи татбиқи он ба муттаҳид намудани маълумоти муҳосибӣ, истеҳсоли, анборӣ ва буҷетӣ нигаронида шудаанд. Натоиҷи таҳқиқот барои тақмили ҳисоботи дохилӣ ва таъмини роҳбарият бо иттилооти саривақтию боэътимод дар корхонаҳои комплекси агросаноатии вилояти Хатлон пешбинӣ шудаанд.

Мақсади таҳқиқот аз таҳияи асосҳои назариявӣ, методӣ ва тавсияҳои амалии мукаммалгардонии низоми баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои комплекси агросаноатӣ дар асоси истифодаи равиши экосистемавӣ бо таваҷҷуҳ ба баланд бардоштани самаранокии ҷаъолияти субъектҳои хоҷагидорӣ иборат мебошад.

Барои ноил шудан ба мақсади таҳқиқот вазифаҳои зерин муайян ва ҳал карда шуданд:

- таҳқиқ асосҳои назариявӣ баҳисобгирии идоракунӣ, муайян намудани моҳияти иқтисодӣ ва нақши он дар идоракунӣ фаъолияти корхонаҳои комплекси агросаноатӣ;
- муайян намудани хусусиятҳои иқтисодӣ, соҳавӣ ва ташкилии фаъолияти корхонаҳои комплекси агросаноатӣ ва арзёбии таъсири онҳо ба ташкили низоми баҳисобгирии идоракунӣ;
- таҳқиқи таҷрибаи хориҷии ташкили баҳисобгирии идоракунӣ дар соҳаи агросаноатӣ ва муайян намудани имкониятҳои истифодаи он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- таҳлили тамоюлҳои рушди комплекси агросаноатӣ ва муҳити ташаккули экосистемаи аграрӣ дар вилояти Хатлон;
- моделсозии таъсири омилҳои баҳисобгирии идоракунӣ ба самаранокии қарорҳои идоракунӣ ва асоснок намудани нишондиҳандаҳои арзёбии он;
- коркард ва пешниҳоди механизми мукамалгардонии баҳисобгирии идоракунӣ дар асоси марказҳои масъулият ва занҷираи арзиш дар корхонаҳои комплекси агросаноатӣ.

Объекти таҳқиқот фаъолияти баҳисобгирӣ ва идоракунӣ корхонаҳои комплекси агросаноатии вилояти Хатлон мебошад, ки дар шароити ташаккули экосистемаи аграрӣ фаъолият намуда, барои ташкили низоми самараноки таъминоти иттилоотии идоракунӣ, назорати истифодаи захираҳо ва қабули қарорҳои идоракунӣ замина фароҳам меоранд.

Предмети таҳқиқот муносибатҳои иқтисодӣ, ташкилӣ ва иттилоотие мебошанд, ки дар раванди ташаккул, амалисозӣ ва мукамалгардонии низоми баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои комплекси агросаноатӣ ба вуҷуд меоянд.

Фарзияи таҳқиқот ба он асос меёбад, ки барои қабули қарорҳои асосноки роҳбарӣ, коҳиш додани хароҷоти ғайриистеҳсолӣ, беҳтар истифода намудани захираҳои моддию меҳнатӣ ва молиявӣ, баланд бардоштани даромаднокии ва рақобатпазирии корхонаҳо замина фароҳам меорад.

Асоси назариявӣ таҳқиқотро асарҳои олимони хориҷӣ ва ватанӣ оид ба назарияи баҳисобгирии муҳосибӣ ва баҳисобгирии идоракунии, назарияи экосистемаҳои аграрӣ, идоракунии рақамӣ ва ташкили низомҳои иттилоотии идоракунии ташкил медиҳанд. Ҳангоми таҳияи диссертатсия инчунин санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон, стратегияҳо ва барномаҳои давлатии рушди иқтисоди миллӣ, санадҳои байналмилалӣ танзимкунандаи баҳисобгирӣ ва аудит, инчунин маводи ташкилотҳои байналмилалӣ истифода гардидаанд.

Асоси методологии таҳқиқот ба истифодаи равишҳои системавӣ, комплексӣ, институтсионалӣ ва экосистемавӣ таъя намуда, имконият медиҳад фаъолияти корхонаҳои комплекси агросаноатӣ ҳамчун низоми ягонаи иқтисодӣ ва иттилоотӣ мавриди омӯзиш қарор дода шавад. Дар чараёни таҳқиқ усулҳои таҳлилу таркиб, муқоиса, гурӯҳбандӣ, мушоҳида, ҷамъбаст, таҳлили омӯрӣ, таҳлили иқтисодӣ, моделсозии иқтисодию риёзӣ, графикӣ ва усулҳои баҳодиҳии самаранокии қарорҳои идоракунии истифода шудаанд.

Сарчашмаҳои маълумоти таҳқиқотро санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон, паёмҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, стратегияҳо ва барномаҳои давлатии рушди иқтисодӣ ва кишоварзӣ, маълумоти омӯрии Агентии омӯри назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Сарраёсати Агентии омӯр дар вилояти Хатлон, Вазорати кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳисоботи муҳосибӣ ва омӯрии корхонаҳои комплекси агросаноатии вилояти Хатлон, инчунин маводи нашршудаи ташкилотҳои байналмилалӣ, натиҷаҳои таҳқиқоти илмӣ олимони хориҷӣ ва ватанӣ, мақолаҳои илмӣ, монографияҳо, маводи конференсияҳои илмӣ ва манбаъҳои дигари иттилоотӣ ташкил медиҳанд.

Дар чараёни таҳқиқ аз маълумоти ҳисоботии як қатор корхонаҳои комплекси агросаноатии вилояти Хатлон истифода гардида, натиҷаҳои таҳлил, ҳулосаҳо ва пешниҳодҳои илмӣ дар асоси коркарди маълумоти воқеии фаъолияти онҳо таҳия шудаанд. Ҳангоми таҳияи диссертатсия аз

мушоҳидаҳои бевоситаи муаллиф, натиҷаҳои таҳлилҳои муқоисавӣ ва ҳисобҳои иқтисодӣ низ истифода шудааст.

Пойгоҳи таҳқиқот. Рисола дар солҳои 2023-2026 дар шӯъбаи равандҳои кластерикунони дар комплекси агросаноатии Институти иқтисодиёт ва таҳқиқи системавии рушди кишоварзии Академияи илмҳои кишоварзии Тоҷикистон анҷом дода шудааст.

Навгони илмӣ таҳқиқот аз асоснок намудани муқаррароти назариявӣ ва методии мукамалгардонии низоми баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои комплекси агросаноатӣ дар асоси истифодаи равиши экосистемавӣ бо таваҷҷуҳ ба коркарди тавсияҳои амалӣ ҷиҳати баланд бардоштани самаранокии фаъолияти субъектҳои хоҷагидорӣ, иборат мебошад.

Унсурҳои асосии навгони илмӣ, ки хусусияти махсусан муҳим доранд, аз инҳо иборатанд:

- равиши назариявӣю методии ташкили баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои комплекси агросаноатӣ дар шароити ташаккули экосистемаи аграрӣ такмил дода шудааст, ки фарқияти он дар ба ҳам пайвастании хусусиятҳои соҳавӣ, омилҳои ташкилӣ, иқтисодӣ, институтсионалӣ ва рақамӣ бо принсипҳои ташкили баҳисобгирии идоракунӣ ифода меёбад.

- модели интегралӣ иқтисодӣ-риёзии баҳодиҳии самаранокии қарорҳои идоракунӣ таҳия шудааст, ки фарқияти он дар арзёбии ҳамзамони омилҳои дохилии баҳисобгирии идоракунӣ - рақамикунонӣ, буҷетгузорӣ, марказҳои масъулият, мониторинги хароҷот ва ҳисоботи идоракунӣ - бо омилҳои экосистемавӣ, аз ҷумла ҳамгироии иштирокчиёни занҷираи арзиш, суръати мубодилаи иттилоот ва устувории занҷираи арзиш мебошад.

- механизми ташкили баҳисобгирии идоракунӣ дар асоси ҳамгироии марказҳои масъулият ва занҷираи арзиш пешниҳод шудааст, ки фарқияти он дар фарогирии тамоми раванди ташаккули арзиш - аз таъминоти захираҳо ва истеҳсолот то коркард ва фурӯши маҳсулоти тайёр - ва

пайвастанӣ масъулият, харочот, натиҷа ва иттилооти идоракунӣ дар муҳити ягонаи экосистемаи аграрӣ мебошад.

- модели рақамии баҳисобгирии идоракунӣ ва харитаи роҳи татбиқи марҳилавии он таҳия шудааст, ки фарқияти он дар ҳамгиро намудани маълумоти муҳосибӣ, истехсолӣ, анборӣ, буҷетӣ ва идоракунӣ дар муҳити ягонаи иттилоотӣ ва таъмин намудани мубодилаи маълумот байни корхона ва дигар иштирокчиёни экосистемаи аграрӣ ифода меёбад.

Муқаррароти асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

- асоснок карда шудааст, ки ташкили баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои комплекси агросаноатӣ бояд бо дарназардошти хусусиятҳои соҳавӣ, ташкилӣ, иқтисодӣ, иттилоотӣ ва рақамии экосистемаи аграрӣ амалӣ гардида, ҳамчун низоми таъминоти иттилоотӣ таҳлили қабули қарорҳои идоракунӣ ташаккул дода шавад.

- дар асоси арзёбии фаъолияти корхонаҳои комплекси агросаноатии вилояти Хатлон мушкилоти асосии низоми амалкунандаи баҳисобгирии идоракунӣ муайян гардида, зарурати тақмили баҳисобгирии харочот, буҷетгузорӣ, марказҳои масъулият ва ҳисоботи дохилии идоракунӣ асоснок карда шудааст.

- модели иқтисодию риёзии баҳодихии самаранокии қарорҳои идоракунӣ таҳия гардидааст, ки таъсири маҷмуии омилҳои дохилии баҳисобгирии идоракунӣ ва омилҳои экосистемавиро ба назар гирифта, имкони моделсозии сценарияҳои гуногуни фаъолияти корхонаро фароҳам меорад.

- механизми мукамалгардонии баҳисобгирии идоракунӣ дар асоси ҳамгироии марказҳои масъулият, занҷираи арзиш ва технологияҳои рақамӣ пешниҳод гардида, харитаи роҳи марҳилавии татбиқи он дар корхонаҳои комплекси агросаноатии вилояти Хатлон таҳия карда шудааст.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Аҳаммияти назариявии таҳқиқот дар рушди фаҳмиши илмӣ ташкили баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои агросаноатӣ дар заминаи ташаккули экосистемаи кишоварзӣ

мебошад. Таҳқиқот асосҳои назариявӣ ва методологии татбиқи равиши экосистемаро равшан мекунад. Нақши марказҳои масъулият ва занҷираи арзиш дар дастгирии иттилоотии идоракунӣ ошкор карда мешавад. Аҳамияти технологияҳои рақамӣ барои рушди баҳисобгирии идоракунӣ муайян карда мешавад. Натиҷаҳоро метавон дар таҳқиқоти минбаъда оид ба баҳисобгирӣ ва баҳисобгирии идоракунӣ истифода бурд.

Аҳамияти амалии таҳқиқот дар татбиқи тавсияҳои таҳияшуда дар корхонаҳои агросаноатӣ мебошад. Пешниҳодҳо барои беҳтар кардани системаи баҳисобгирии идоракунӣ ва ташкили марказҳои масъулият пешбинӣ шудаанд. Онҳоро метавон дар таҳияи гузоришҳои дохилии идоракунӣ ва рақамикунонии равандҳои баҳисобгирӣ истифода бурд. Татбиқи онҳо идоракунӣ хароҷотро беҳтар мекунад.

Натиҷаҳои таҳқиқотро роҳбарон ва мутахассисони корхонаҳои агросаноатӣ метавонанд истифода баранд. Баъзе тавсияҳо барои мақомоти давлатӣ ҷолибанд. Маводҳои таҳқиқотро муассисаҳои илмӣ ва муассисаҳои таҳсилоти олӣ метавонанд истифода баранд. Онҳо барои таҳияи барномаҳои таълимӣ ва васоити таълимӣ оид ба баҳисобгирӣ ва аудит мувофиқанд.

Эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Эътимоднокии натиҷаҳо бо истифода аз равишҳои муосири илмӣ таъмин карда мешавад. Таҳқиқот ба принципҳои назарияи иқтисодӣ, баҳисобгирӣ ва баҳисобгирии идоракунӣ асос ёфтааст. Дар кор усулҳои таҳлили иқтисодӣ ва омӯрӣ истифода шудаанд. Ҳисобҳо бо истифода аз моделсозии иқтисодӣ ва математикӣ анҷом дода шудаанд. Хулосаҳои таҳияшуда бо ҳадафҳо ва вазифаҳои таҳқиқот мувофиқанд.

Хулосаю пешниҳодҳои таҳқиқотӣ дар асоси санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва асарҳои олимони ватанӣ ва хориҷӣ омода карда шудаанд. Маълумоти расмӣ мақомоти давлатӣ истифода шудаанд. Асоси амалиро ҳисоботҳои молиявӣ ва маълумоти воқеӣ дар бораи фаъолияти корхонаҳои кишоварзии вилояти Хатлон ташкил доданд.

Эътимоднокии натиҷаҳо бо муҳокимаи онҳо дар конфронсҳои илмӣ ва амалии миллӣ ва байналмилалӣ тасдиқ карда шуд. Муқаррароти асосии таҳқиқот дар маҷаллаҳои илмӣ аз ҷониби ҳамсолон баррасишаванда нашр шудаанд. Тавсияҳои муайян дар фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ амалӣ карда шудаанд.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯ, мақсад, вазифаҳо, мазмун ва натиҷаҳои диссертатсия ба Шиносномаи ихтисоси 6D050800 – Баҳисобгирӣ ва аудит (6D050801 – Баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудит) мутобиқат менамоянд. Аз ҷумла, таҳқиқот ба бандҳои 1.3. Асосҳои методологӣ ва вазифагузориҳои мақсадноки баҳисобгирии муҳосибӣ; 1.7. Баҳисобгирии муҳосибӣ (молиявӣ, идоракунӣ, андозӣ, корпоративӣ ва ғайра) дар корхонаҳои шаклҳои ташкилию ҳуқуқияшон гуногун, ҳамаи соҳаҳо ва сатҳҳо; 1.8. Вижагии ташаккули ҳисоботи муҳосибӣ (молиявӣ, идоракунӣ, андозӣ, корпоративӣ ва ғайра) дар соҳаҳо, минтақаҳо ва дигар бахшҳои фаъолияти хоҷагидорӣ мувофиқ мебошад.

Саҳми шахсии довталаб барои гирифтани дараҷаи илмӣ. Муаллиф самти тадқиқотро муайян карда, ҳадаф ва вазифаҳои онро таҳия кардааст. Номзад вазъи баҳисобгирии идоракуниро дар корхонаҳои комплекси агросаноатии вилояти Хатлон омӯхта, натиҷаҳоро ҷамъбаст кардааст. Дар асоси таҳлил, модели муттаҳид барои арзёбии самаранокии қарорҳои идоракунӣ таҳия шудааст. Механизми ташкили баҳисобгирии идоракунӣ, ки марказҳои масъулият ва пайвандҳои занҷираи арзишро муттаҳид мекунад, пешниҳод карда шуд. Муаллиф инчунин модели рақамии баҳисобгирии идоракуниро таҳия карда, марҳилаҳои татбиқи онро дар корхонаҳо муайян кардааст.

Тасдиқ ва татбиқи натиҷаҳои тадқиқот. Муқаррароти асосии таҳқиқот дар конфронсҳои илмӣ ва амалии миллӣ ва байналмилалӣ пешниҳод карда шуданд. Натиҷаҳо дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшаванда нашр шуданд.

Тавсияҳои назариявӣю методӣ диссертатсия дар рафти таълим ҳангоми гузаронидани машғулиятҳои дарсӣ дар Коллеҷи информатика ва техникаи компютери ш. Душанбе (санади № 40 аз 18.02.2026), Коллеҷи махсусгардонидашудаи ш. Бохтар (санади татби №4, 12/2 аз 28.01.2026) ва тавсияҳои амалии муайян дар фаъолияти сарраёсати кишоварзии вилояти Хатлон (санади татбиқ № 01/211 аз 07 августи соли 2026) истифода карда шуданд.

Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Дар асоси натиҷаҳои тадқиқот 12 мақолаи илмӣ нашр шуданд. Аз ин шумора 5 мақола дар маҷаллаҳои илмӣ аз ҷониби Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон тавсияшуда нашр шудаанд. Ҳаҷми умумии маводи нашршуда зиёда аз 5,6 ҷузъи чопӣ мебошад. Нашрияҳо натиҷаҳо, хулосаҳо ва пешниҳодҳои асосии рисолаҳо инъикос меkunанд.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, хулоса ва рӯйхати адабиёти истифодашуда иборат аст. Матни асосӣ дар 198 саҳифа пешниҳод шудааст. Асар аз 22 ҷадвал ва 30 расм иборат аст. Рӯйхати адабиёти истифодашуда 196 унвонро дар бар мегирад.

БОБИ 1. АСОСҲОИ НАЗАРИЯВӢ ВА МЕТОДИИ БАҲИСОБГИРИИ ИДОРАКУНӢ ДАР ШАРОИТИ ТАШАККУЛИ ЭКОСИСТЕМАИ АГРАРӢ

1.1. Комплекси агросаноатӣ ҳамчун объекти баҳисобгирии идоракунӣ ва унсури экосистемаи аграрӣ

Дар шароити муосири рушди иқтисоди миллӣ (иқтисодиёти омехта ва кушод), ки бо равандҳои тағйироти сохторӣ, рақамикунонӣ ва ташдиди рақобати минтақавӣ тавсиф мегардад, масъалаи баланд бардоштани самаранокии фаъолияти комплекси агросаноатӣ (КАС) аҳамияти калидӣ касб менамояд. КАС ҳамчун низоми мураккаби истеҳсоли-иқтисодӣ (система/зерсистема), ки бахшҳои истеҳсол, коркард ва хизматрасониро фаро мегирад заминаи таъмини амнияти озуқавориро ташкил медиҳад ва ҳамчун муҳаррики рушди устувори иҷтимоию иқтисодӣ баромад менамояд.

Дар чунин замина, тақмили идоракунии субъектҳои КАС (корхонаҳо/ташкilotҳо) бидуни ташаккули низоми муназзами иттилоотӣ имконнопазир мебошад. Аз ин ҷост, ки муаммоҳои тақмили асосҳои назариявӣ ва методии баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои КАС ба яке аз самтҳои муҳими таҳқиқоти илмӣ табдил меёбад.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба рушди комплекси агросаноатӣ ва дастгирии давлатии соҳаи кишоварзӣ таваҷҷуҳи доимӣ зоҳир менамояд, зеро таъмини амнияти озуқаворӣ, рушди саноати коркарди маҳсулоти кишоварзӣ ва истифодаи самараноки захираҳои аграрӣ ҳамчун самти муҳими сиёсати давлатӣ арзёбӣ мегардад. Дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон махсус таъкид гардидааст, ки «... бо мақсади рушди соҳаи кишоварзӣ, баланд бардоштани рақобатнокии маҳсулоти ватанӣ ва таъмини амнияти озуқавории кишвар ба Ҳукумати мамлакат супориш дода мешавад, ки лоиҳаи қонун дар бораи сиёсати аграриро таҳия ва пешниҳод намояд» [11]. Ҳамчунин, Пешвои миллат қайд менамоянд, ки «Ҳукумати мамлакат вазифадор карда мешавад, ки бо дарназардошти нақши соҳаи пахтакорӣ дар таъмини аҳоли бо ҷойи кор, истеҳсоли ашёи хом барои

рушди саноати сабук ва афзоиши ҳаҷми содироти маҳсулот механизми таъмин намудани рушди устувори соҳаи пахтакориро қорӣ намояд». Илова бар ин, дар Паём таъкид шудааст, ки «Барномаи давлатии рушди инноватсионии соҳаи пахтакорӣ барои солҳои 2026–2030 таҳия ва амалӣ карда шавад» [11]. Ин нуктаҳо нишон медиҳанд, ки рушди комплекси агросаноатӣ дар сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун самти стратегии иқтисодӣ (иқтисодӣ/иҷтимоӣ/саноатӣ) баррасӣ гардида, давлат барои дастгирии соҳа тадбирҳои мушаххасро амалӣ менамояд.

Албатта, дар ин росто такмили низоми баҳисобгирӣ, таҳлил ва баҳогузорию рушди соҳа аҳамияти махсус касб менамояд, зеро самаранокию идоракунии комплекси агросаноатӣ (КАС) аз сатҳи таъминоти иттилоотӣ, шаффофияти нишондиҳандаҳои иқтисодӣ ва имконияти назорати доимии истифодаи захираҳо вобастагии мустақим дорад. Дар чунин шароит, баҳисобгирии идоракунии ҳамчун механизми таҳлилий-иттилоотӣ (назоратӣ/идоракунии) баромад намуда, барои арзёбии самаранокию ҷаъолияти субъектҳои КАС ва асоснок намудани қарорҳои идоракунии замина фароҳам меоранд.

Дар Тоҷикистон вобаста ба барҳам хурдани хоҷагиҳои бузурги коллективӣ ва давлатӣ, инчунин ба миён омадани шаклҳои хурд ва миёнаи хоҷагидорӣ (хоҷагиҳои деҳқонӣ/фермерӣ), сохтори ташкиливу иқтисодии комплекси агросаноатӣ ба таври назаррас тағйир ёфт [143].

Дар чунин шароит, субъектҳои хурду миёнаи агросаноатӣ ба мушкилоти ташкил ва пешбурди баҳисобгирии идоракунии, баҳодиҳии хароҷот, назорати истифодаи захираҳо ва муайян намудани натиҷаҳои молиявӣ рӯ ба рӯ гардиданд. Агар дар шароити иқтисоди мутамарказ низоми баҳисобгирӣ асосан хусусияти ҳисоботдиҳӣ ва назоратӣ дошта бошад, дар иқтисоди бозорӣ он тадриҷан ба воситаи таҳлилий-идоракунии (иттилоотӣ/банақшагирӣ) табдил меёбад.

Ҳамзамон, пароканда гардидани сохтори ягонаи истеҳсоли ва афзоиши шумораи субъектҳои мустақили хоҷагидорӣ зарурати ташаккули низоми

мутобиқшудаи баҳисобгирии идоракуниро ба миён овард, ки қобилияти инъикоси хусусиятҳои соҳавӣ, мавсимият, гуногуншаклии маҳсулот ва робитаҳои байнисоҳавиро дошта бошад. Дар ҳамин замина, масъалаи баррасии КАС ҳамчун объекти баҳисобгирии идоракунӣ аҳамияти бештар пайдо менамояд.

Бо таваҷҷуҳ ба хусусиятҳои соҳавии КАС (мавсимият, давраҳои тӯлонии истеҳсол, гуногуншаклии маҳсулот ва вобастагӣ аз захираҳои табиӣ), зарурати ташаккули низоми мутобиқшудаи баҳисобгирӣ ба миён меояд, ки қобилияти инъикоси воқеии равандҳои истеҳсолӣ ва молиявиро дошта бошад. Аз ин ҷо масъалаи баррасии КАС ҳамчун объекти баҳисобгирии идоракунӣ аҳамияти мубрами назариявӣ ва амалӣ касб менамояд.

Хушвахтзода Қ.Х. ва Хукматов Д.Қ. бар ин назаранд, ки дар шароити муносири рушди иқтисодиёт «... муваффақият дар фаъолияти субъектҳои иқтисодӣ, таъмини саривақтии ноил гардидан ба вазифаҳои истеҳсолӣ ва молиявии гузошташуда, баланд бардоштани натиҷаҳои молиявии фаъолият ва тақвият бахшидани рақобатпазирии онҳо пеш аз ҳама аз вазъи гузориш ва бароҳмонии низоми самараноки идоракунӣ, ки яке аз унсурҳои муҳимтарини вай назорат аст, вобаста мебошад» [16. С. 209]. Ба андешаи онҳо, баҳисобгирӣ ва назорат дар низоми идоракунӣ алоқамандии ногусастанӣ дошта, барои таъмини самаранокии фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ ҳамчун пояи иттилоотӣ-аналитикӣ (назоратӣ/ идоракунӣ) хизмат менамоянд.

Дар адабиёти иқтисодии хориҷӣ масъалаҳои баҳисобгирии идоракунӣ, хусусиятҳои соҳавии КАС (агросаноатӣ/биологӣ-иқтисодӣ) ба таври кофӣ инъикос гардидаанд [112]. Аз ҷумла, таъсири авомили табиӣ (замин/об), мавсимият, давраҳои истеҳсол, гуногуншаклии маҳсулот ва ноустувории муҳити бозорӣ, ки талаботи ҳоси соҳавӣ ба мазмун ва методикаи баҳисобгириро инъикос мекунанд хеле муфасссал тадқиқ шудаанд. Бояд гуфт, ки дар шароити тағйирёбии сохтории иқтисоди миллӣ ва таҳкими равандҳои

ҳамгирӣ (интегратсия/кооператсия), масъалаи муайян намудани моҳияти комплекси агросаноатӣ аҳамияти калидӣ пайдо менамояд.

Қобили қайд аст, ки то имрӯз мавқеи ягона нисбат ба мафҳуми КАС ташаккул наёфтааст. Аз ҷумла, Б. Воронин ва ҳамкорунаш қайд менамоянд, ки «... комплекси агросаноатӣ маҷмӯи соҳаҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ бо ҳам алоқаманд буда, ба истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ, коркарди саноатии он, нигоҳдорӣ ва фурӯш, инчунин соҳаҳое, ки кишоварзӣ ва саноати коркардро бо воситаҳои истеҳсол таъмин менамоянд, тахассус ёфтаанд» [41. С. 56] Ин таъриф ба он ишора мекунад, ки КАС як низоми ягонаи иқтисодӣ (система/зерсистема) мебошад, ки дар доираи он тамоми занҷираи арзиш аз истеҳсол то истеъмол амалӣ мегардад. Дар баробари ин, дар доираи равиши системавӣ (системавӣ-интегратсионӣ) КАС ҳамчун шакли махсуси ташкили иқтисод баррасӣ мегардад. Чунончи, дар таҳқиқоти Ю. Северина ва А. Улеско зикр шудааст, ки «КАС ҳамчун шакли классикии тақсимои меҳнати минтақавӣ ва соҳавӣ амал намуда, самаранокии фаъолияти иқтисодӣ ва робитаҳои байнисоҳавиро таъмин менамояд» [134. С. 54] Ин ҳолат ба табиати бисёрсатҳа (макро/мезо/микро) ва ҳамгирошудаи комплекси агросаноатӣ ишора мекунад (расми 1.1.1.).

КОМПЛЕКСИ АГРОСАНОАТӢ (КАС): ТАБИАТИ БИСЁРСАТҶА ВА ҲАМГИРОШУДА

Расми 1.1.1. Табиати бисёрсатҳа ва ҳамгирошудаи комплекси агросаноатӣ дар низоми робитаҳои иқтисодӣ (таҳияи муаллиф)

Аммо КАС дорои сохтори мураккаби ташкилӣ ва функционалӣ низ мебошад. Дар ҳамин замина, Б. Воронин ва ҳамкоронаш таъкид мекунанд, ки «комплекси агросаноатӣ ҳамчун иттиҳоди ҳамгирошудаи атрофи кишоварзӣ ва корхонаҳои агросаноатӣ баррасӣ мегардад, ки ташкилотҳои хизматрасони технологию техникӣ низ ба он шомил мебошанд» [41. С. 57] Аз ин бармеояд, ки КАС як низоми кушода (open system) буда, дар тамоми инфрасохтори хизматрасонӣ (техника, логистика, агросервис) иштирок менамоянд.

Мавриди зикр аст, ки дар доираи таҳқиқоти мо баҳисобгирии хоҷагӣ ҳамчун мафҳуми васеътар баррасӣ гардида, таваҷҷуҳи асосӣ ба баҳисобгирии идоракунии ҳамчун зернизоми иттилоотию таҳлили идоракунии корхона равона карда мешавад. Бо таваҷҷуҳ ба ин комплекси агросаноатӣ дар таҳқиқоти минбаъда маҳз ҳамчун объекти баҳисобгирии идоракунии омӯхта шуда, харочот, даромад, марказҳои масъулият, буҷетгузорӣ, занҷираи арзиш ва ҳисоботи дохилии идоракунии ҳамчун объектҳои асосии он баррасӣ мегарданд.

Аз нуқтаи назари нақши иқтисодӣ, КАС дар рушди иқтисоди миллӣ мавқеи махсус дорад. Чунончи, М. В. Масалева қайд менамояд, ки «...Комплекси агросаноатӣ баҳши муҳими иқтисоди ҳар як кишвари рушдёфта буда, аҳолиро бо маҳсулоти озуқаворӣ таъмин намуда, амнияти иқтисодии давлатро ташаккул медиҳад» [92. С. 331]. Яъне муаллиф ба робитаи мустақими КАС бо амнияти озуқаворӣ (дастрасии аҳоли ба маҳсулоти босифат) ва суботи иқтисодиро таъкид мекунад.

Илова бар ин, рушди КАС ба равандҳои минтақавӣ низ таъсири назаррас мерасонад. Бо дарназардошти хусусиятҳои табиӣ ва захиравӣ (замин/об/иқлим), КАС ҳамчун пояи рушди иқтисоди минтақаҳо баромад намуда, ба ташаккули бозорҳои маҳаллӣ, рушди инфрасохтор ва баланд бардоштани сатҳи шуғл мусоидат менамояд. Яъне КАС як механизми муҳими рушди устувори иҷтимоию иқтисодӣ (рушди минтақавӣ/рушди деҳот) ба ҳисоб меравад [160].

Дар кулл, то ин ҷо метавон чунин хулоса кард, ки комплекси агросаноатӣ бояд ҳамчун низоми мураккаби иқтисодӣ (система/зерсистема), ки дар доираи он робитаҳои истеҳсолӣ, технологӣ ва бозорӣ ба ҳам пайваست мебошанд, баррасӣ гардад. Ин низом ба рушди иқтисоди миллӣ ва баланд бардоштани самаранокии истифодаи захираҳо мусоидат мекунад.

Мафҳумҳои комплекси агросаноатӣ, занҷираи арзиш, кластер, ҳамгирӣ ва экосистемаи аграрӣ аз ҷиҳати мазмун ба ҳам наздик бошанд ҳам, як маъно надоранд. Комплекси агросаноатӣ маҷмӯи соҳаҳо ва субъектҳои бо истеҳсол, коркард, нигоҳдорӣ ва фурӯши маҳсулоти кишоварзӣ алоқамандро ифода менамояд. Занҷираи арзиш пайдарпайии марҳилаҳои ташаккули арзишро аз таъминоти захираҳо то расонидани маҳсулоти ниҳоӣ ба истеъмолкунанда нишон медиҳад. Кластер шакли ҳудудӣ ва ташкилии ҳамкории гурӯҳи корхонаҳо ва ташкилотҳои ба ҳам алоқаманд мебошад. Ҳамгирӣ раванди пайваستшавӣ ва ҳамоҳангсозии фаъолияти субъектҳои гуногунро ифода мекунад. Экосистемаи аграрӣ нисбат ба ин мафҳумҳо фарогиртар буда, дар баробари субъектҳои истеҳсолӣ ва коркард, ташкилотҳои молиявӣ, илмӣ, таълимӣ, логистикӣ, давлатӣ ва инфрасохтори рақамиро низ дар муҳити ягонаи ҳамкорӣ фаро мегирад.

Баррасии сохтор ва занҷираи арзиши КАС идомаи мантиқии таҳлили моҳияти он ба ҳисоб меравад, зеро маҳз тавассути сохтор (таркиб/унсурҳо) ва робитаҳои дохилии он (кооператсия) мазмуни иқтисодии КАС дар амал татбиқ мегардад. Дар чунин равиш, КАС чун низоми ҳамгирошудаи истеҳсолӣ-иқтисодӣ (система/ зерсистема) дар доираи авомили моддӣ, молиявӣ ва иттилоотӣ баррасӣ мешавад. Аз ҷумла, Т.Ю. Серебрякова қайд менамояд, ки «робитаҳои дохилии КАС дар занҷираи “таъминоти моддӣ-техникӣ – истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ – коркард – татбиқ (фурӯш)” ташаккул ёфта, зарурати равиши комплексиро ба банақшагирӣ, идоракунии ва назорат муайян менамоянд» [135. С. 2349] Яъне, занҷираи арзиш дар КАС дорои табиати пайдарпай (марҳилавӣ) буда, ҳамаи звеноҳои «истеҳсол – коркард – тақсимот – истеъмол»-ро фаро мегирад.

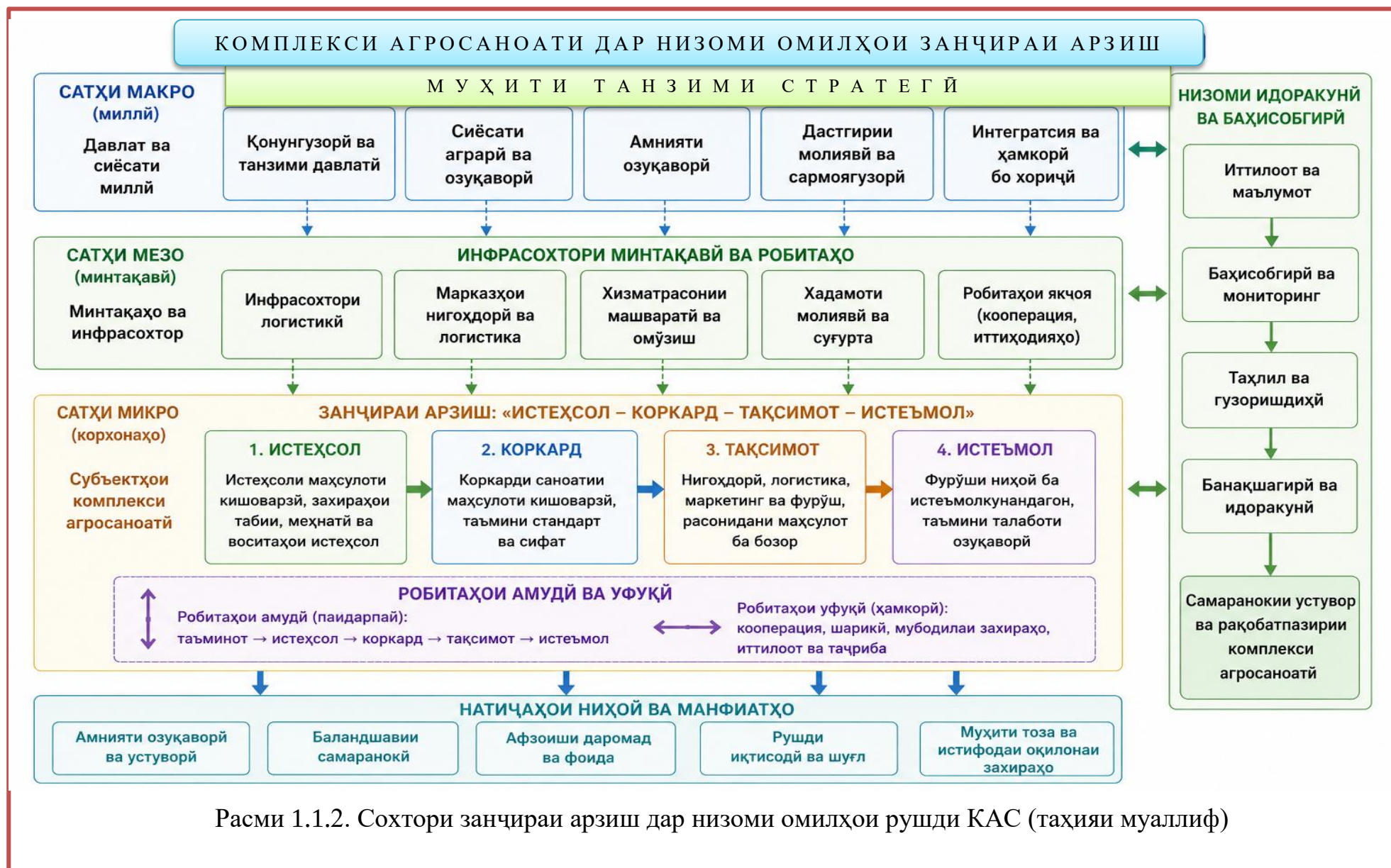
Дар идомаи таҳлил, сохтори соҳавии КАС ба таври нисбатан возеҳ муайян карда мешавад. Ҳамон муаллиф таъкид мекунад, ки «соҳаҳои КАС ба се ғурӯҳи асосӣ ҷудо мешаванд: соҳаҳои, ки воситаҳои истеҳсолро таъмин менамоянд; соҳаҳои истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ; ва соҳаҳои, ки нигоҳдорӣ, коркард ва расонидани маҳсулотро ба истеъмолкунанда таъмин мекунад» [135. С. 2349]. Муаллиф таъкид мекунад, ки КАС дорои сохтори классикии сеқисмавӣ буда, дар он ҳар як бахш вазифаи муайяни иқтисодиро иҷро менамояд.

Аз суи дигар, масъалаи робитаҳои амудӣ ва уфуқӣ дар дохили КАС аҳамияти махсус касб намуда истодаанд, зеро « ... дар натиҷаи вайрон шудани сохтори ягонаи КАС ва занҷираҳои технологӣ, робитаҳои байни субъектҳо қанда шуда, як қатор ташкилотҳои мустақил (звеноҳо) ба вучуд омаданд, ки бо ҳам ва бо истеъмолкунандагонии маҳсулоти ниҳой алоқаманд нестанд» [90. С. 141] Ин ҳолат аҳамияти робитаҳои амудӣ (байни марҳилаҳои истеҳсоли) ва уфуқӣ (байни субъектҳои яксатҳа)-ро дар таъмини самаранокии фаъолияти КАС равшан менамояд. Дар ҳамин замина, таъкид мегардад, ки фаъолияти КАС бояд дар шакли ҳамоҳанг ташкил карда шавад, зеро « ... КАС бояд ҳамчун низоми мутавозин ва мутаносиби технологӣ ва иқтисодӣ амал намояд, ки ба истеҳсоли маҳсулоти ниҳоии босифат бо хароҷоти минималӣ ва ғоидаи максималӣ равона шудааст» [90. С. 142]. Ин нуқта бевосита ба самаранокии занҷираи арзиш ва ҳамоҳангии унсурҳои он ишора мекунад.

Аз нуқтаи назари ташкилии субъектҳо, КАС дорои гуногуншаклии институтсионалӣ мебошад. Дар он субъектҳои гуногун (корхонаҳои калон, хоҷагиҳои деҳқонӣ, кооперативҳо, инфрасохтори хизматрасонӣ) иштирок намуда, дар доираи як занҷираи ягонаи иқтисодӣ амал мекунанд. Дар ҳамин замина, З.Т. Набиева таъкид менамояд, ки «... таҷдиди сохтори корхонаҳо ва таъсиси марказҳои хароҷот ва марказҳои масъулият имкон медиҳад, ки назорати системавӣ аз болои истифодаи захираҳо ва идоракунии равандҳои истеҳсол ва фурӯш таъмин карда шавад» [106. С.72]. Ба ибораи дигар, дар

дохили субъектҳои КАС низ сохтори дохилии идоракунӣ (марказҳои масъулият/марказҳои хароҷот) аҳамияти калон дорад. Пас, КАС дорои сохтори бисёрсатҳа (макро/мезо/микро) ва занҷираи мукаммали арзиш мебошад, ки дар он марҳилаҳои истеҳсол, коркард, тақсимот ва истеъмол ба ҳам пайваст мебошанд. Самаранокии фаъолияти КАС аз сатҳи ҳамоҳангии робитаҳои амудӣ ва уфуқӣ, инчунин аз дараҷаи ташаккули низоми муосири идоракунӣ ва баҳисобгирӣ вобаста мебошад (расми 1.1. 2).

Баррасии хусусиятҳои иқтисодӣ ва истеҳсолии фаъолияти комплекси агросаноатӣ (КАС) аҳамияти муҳимми назариявӣ ва амалӣ дорад, зеро маҳз ҳамин хусусиятҳо шакл ва мазмуни муносибатҳои истеҳсолӣ, сохтори хароҷот, низоми идоракунӣ ва ташкили баҳисобгириро муайян менамоянд.

Пеш аз ҳама, фаъолияти КАС бо таъсири қавии авомили табиӣ ва мавсимият тавсиф мегардад. Аз ҷумла, Н. Хоналиев қайд менамояд, ки барои пешбурди самараноки истеҳсолоти кишоварзӣ «.. чор навъи минтақаҳои амудӣ вобаста ба баландӣ аз сатҳи баҳр ва шароити табиӣ (релеф, ҳок, иқлим, таъминнокӣ бо об ва ғайра) чудо карда шудаанд, ки ба ҷойгиршавӣ ва минтақабандии истеҳсолоти кишоварзӣ таъсири мустақим мерасонанд» [149. С.214].

Ин ҳолат нишон медиҳад, ки натиҷаҳои фаъолияти КАС аз омилҳои вобаста мебошанд, ки берун аз доираи идоракунии мустақими субъектҳои хоҷагидорӣ қарор доранд.

Дар ҳамин замина, таъсири тағйирёбии иқлим ва маҳдудияти захираҳо ҳамчун яке аз хусусиятҳои муҳими истеҳсолоти агросаноатӣ арзёбӣ мегардад. Ҷунонҷӣ, Ҷ.Ҳ. Тағоев ва Н.А. Ҳисайнов таъкид менамоянд, ки «... тағйирёбии иқлим, норасоии захираҳо, афзоиши аҳоли, афзоиши истеъмоли озуқаворӣ ва ифлосшавии муҳити зист аз ҷумлаи мушкилоте мебошанд, ки ҳалли худро талаб мекунанд» [142. С. 62]. Пас, фаъолияти КАС хусусияти экологӣ ва иҷтимоӣ низ касб менамояд.

Хусусияти дигари муҳими фаъолияти КАС ба давраҳои нисбатан тӯлонии истеҳсол вобаста мебошад. Дар истеҳсолоти кишоварзӣ байни сарфи захираҳо ва гирифтани натиҷаи ниҳоӣ фосилаи муайяни вақт вучуд дорад, ки ин ба гардиши сармоя ва ташкили баҳисобгирии хароҷот таъсир мерасонад. Корхонаҳои агросаноатӣ дар доираи «занҷираи аграрӣ-саноатӣ» амал намуда, барои таъмини амнияти озуқаворӣ ва коркарди ашёи хом фаъолияти пайдарпай ва дарозмуддатро анҷом медиҳанд.

Дар баробари ин, фаъолияти КАС бо хавфҳои баланд ва ноустувории бозорӣ низ тавсиф мегардад. Аз ҷумла, истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ ҳамзамон ба хавфҳои табиӣ (хушксолӣ, офатҳои табиӣ, камбуди об) ва хавфҳои иқтисодӣ (тағйирёбии нархҳо, рақобат, пастшавии талабот) дучор мегарданд. Дар ҳамин робита, Комилов С.Ҷ. ва Фирӯз М.Б. қайд менамоянд, ки яке аз самтҳои стратегияи рушди КАС «... дурнамои рушд ва

хавфҳои суғурта дар корхонаҳои кишоварзӣ ба ҳисоб меравад» [63]. Ба андешаи муаллифон, масъалаи идоракунии хавфҳо дар фаъолияти КАС мавқеи муҳим дорад.

Аз ҷониби дигар, фаъолияти КАС бо сохтори мураккаби хароҷот ва гуногуншаклии маҳсулот фарқ мекунад. Дар соҳа ҳамзамон маҳсулоти растанипарварӣ, чорводорӣ ва маҳсулоти коркарди саноатӣ истеҳсол мешаванд, ки ҳар кадоми онҳо технология, давраи истеҳсол ва сохтори хароҷоти махсус доранд [99].

Дар баробари ин, КАС аз захираҳои замин ва об вобастагии бевосита дорад. Маълум аст, ки «... барои таъмини ҳӯрокаи як нафар 0,3 га ва барои зиндагии муътадил 0,07–0,09 га замин лозим мегардад» [144. С. 233]. Захираҳои замин ва об барои рушди КАС аҳамияти стратегӣ доранд. Пас, истифодаи оқилона ва самараноки захираҳои табиӣ ба яке аз самтҳои муҳими идоракунии фаъолияти агросаноатӣ табдил меёбад.

Дар шароити муосири рушди иқтисоди агросаноатӣ масъалаи ташаккули низоми самараноки баҳисобгирии идоракунӣ аҳамияти махсус пайдо менамояд. Баҳисобгирии идоракунӣ ҳамчун воситаи бақайдгирии амалиётҳои иқтисодӣ ва низоми иттилоотӣ-аналитикӣ (идоракунӣ/назоратӣ) баррасӣ мегардад. А.В. Марченко қайд менамояд, ки «... раванди идоракунии самаранокии истеҳсол ва фурӯши маҳсулоти растанипарварӣ ба методикаи таҳлили молиявӣ асос ёфта, нуқтаи безарарӣ (точка безубыточности) ҳамчун яке аз воситаҳои асосии идоракунии равандҳои истеҳсолӣ баромад менамояд. ... Барои ташкили таҳлил ва банақшагирии самаранок зарур аст, ки субъектҳои иқтисодӣ дорои нишондиҳандаҳо ва маълумоте бошанд, ки тавассути онҳо имконияти арзёбӣ ва лоиҳакашии фаъолияти иқтисодӣ фароҳам гардад» [91. С. 220]. Ба ибораи дигар, баҳисобгирӣ дар фаъолияти КАС бояд вазифаи таҳлилӣ ва идоракуниро иҷро менамояд.

Дар баробари ин, объектҳои баҳисобгирӣ дар КАС дорои хусусияти мураккаб мебошанд. Дар соҳаи агросаноатӣ активҳо, захираҳои моддӣ,

воситаҳои техники, равандҳои истеҳсоли ва марказҳои масъулият мавриди баҳисобгирӣ қарор мегиранд.

Дар ҳамин замина, хусусиятҳои инъикоси фаъолияти КАС дар баҳисобгирӣ низ дорои аҳамияти махсус мебошанд. Фаъолияти корхонаҳои агросаноатӣ бо гуногуншаклии маҳсулот, мавсимият ва тағйирёбии сохтори хароҷот тавсиф мегардад. Илова бар ин, фаъолияти КАС бо зарурати баҳисобгирии воситаҳои техники ва захираҳои истеҳсоли низ алоқаманд мебошад [93]. Дар баробари ин, баҳисобгирии идоракунӣ дар КАС бояд тамоми равандҳои занҷираи арзишро фаро гирад. Ба қавли М. Ш. Мирзозода ва Д. Б. Расулзода, барои таҳлили фаъолияти молиявӣ хоҷагидорӣ корхона ва муайян намудани самтҳои паст намудани арзиши асли, хароҷот аз рӯи моддаҳои мушаххаси калькулятсия баррасӣ карда мешаванд [102. С. 351-352]. Баҳисобгирии идоракунӣ дар КАС бояд бо системаи таҳлил ва идоракунӣ хароҷот пайванди мустақим дошта бошад. Объектҳои баҳисобгирӣ дар КАС (хароҷот, даромад, активҳо, равандҳо ва марказҳои масъулият) бо хусусиятҳои соҳавӣ ва технологӣ алоқаманд буда, зарурати ташаккули низоми мутобиқшудаи баҳисобгирии хоҷагиро ба миён меоранд. Гуфтаҳои боло дар маҷмӯъ хусусиятҳои назариявии комплекси агросаноатиро ҳамчун объекти баҳисобгирии идоракунӣ инъикос менамоянд (ҷадвали 1.1.1).

Хусусиятҳои иқтисодӣ ва истеҳсолии комплекси агросаноатӣ нишон медиҳанд, ки баҳисобгирии идоракунӣ дар ин соҳа бояд хусусияти мутобиқшуда (адаптивӣ/системавӣ)-ро дошта бошад ва вазифаи бақайдгирӣ ва идоракуниро иҷро намояд.

Чадвали 1.1.1. - Хусусиятҳои назариявии комплекси агросаноатӣ ҳамчун объекти баҳисобгирии идоракунии

ХУСУСИЯТҲОИ КАС	МАЗМУНИ ИҚТИСОДӢ	ТАЪСИР БА НИЗОМИ БАҲИСОБГИРИИ ИДОРАКУНИ	Ҳиссаи равандҳои ба низоми ягонаи иттилоотӣ фарогирифташуда, %
СИСТЕМАВӢ БУДАНИ КАС	КАС ҳамчун низоми ягонаи истеҳсолӣ-иқтисодӣ (система/зерсистема) амал менамояд	Зарурати ташаккули низоми мукаммали иттилоотӣ ва ҳамоҳангии объектҳои баҳисобгирӣ	ҳиссаи самтҳои фаъолият, ки баҳисобгирии таҳлилии алоҳида доранд, %
БИСЁРСОҲАВӢ БУДАНИ ФАЪОЛИЯТ	Иттиҳоди соҳаҳои истеҳсол, коркард, хизматрасонӣ ва фурӯш	Гурӯҳбандии объектҳои баҳисобгирӣ аз рӯи самтҳои фаъолият	коэффитсиенти мавсимияти истеҳсол ва хароҷот
МАВСИМИЯТИ ИСТЕҲСОЛОТ	Нобаробарии давраҳои истеҳсол ва гирифтани натиҷа	Тақсимои дурусти хароҷот байни давраҳои ҳисоботӣ	давомнокии миёнаи давраи истеҳсолӣ, рӯз; ҳиссаи истеҳсолоти нотаом, %
ДАВОМНОКИИ ГАРДИШИ ИСТЕҲСОЛӢ	Фосилаи вақт байни сарфи захираҳо ва гирифтани маҳсулот	Зарурати баҳисобгирии хароҷоти нотаом ва истеҳсолоти ҷорӣ	ҳиссаи талафот ё инҳирофоти хароҷот вобаста ба авомили табиӣ, %
ВОБАСТАГӢ АЗ АВОМИЛИ ТАБИӢ	Таъсири иқлим, замин ва захираҳои об ба натиҷаҳои истеҳсол	Инъикоси хавфҳо ва тағйирёбии натиҷаҳои истеҳсолӣ дар баҳисобгирӣ	шумораи намудҳои маҳсулот ва ҳиссаи онҳо бо калкулятсияи алоҳида, %
ГУНОГУНШАКЛИИ МАҲСУЛОТ	Истеҳсоли намудҳои гуногуни маҳсулоти кишоварзӣ ва коркардӣ	Истифодаи усулҳои гуногуни калкулятсия ва баҳодиҳии арзиши асли	ҳиссаи хароҷоти моддӣ, мустақим ва ғайримустақим дар хароҷоти умумӣ, %
МУРАККАБИИ СОҲТОРИ ХАРОҶОТ	Ҳиссаи баланди хароҷоти моддӣ ва истеҳсолӣ	Зарурати деталисозии моддаҳои хароҷот	ҳиссаи марҳилаҳои занҷираи арзиш, ки бо баҳисобгирии пайваста фаро гирифта шудаанд, %
ҲАМГИРОИИ РАВАНДҲОИ ИСТЕҲСОЛӢ	Пайвастагии марҳилаҳои «истеҳсол – коркард – тақсимо – истеъмол»	Ташкили баҳисобгирии пайвастаи занҷираи арзиш	даврияи таҳияи ҳисоботи идоракунии ва сатҳи инҳирофи нақша аз иҷро, %
ЗАРУРАТИ ИДОРАКУНИИ САМАРАНОК	Вобастагии натиҷаҳои фаъолият аз сифати қарорҳои идоракунии	Табдилёбии баҳисобгирӣ ба воситаи таҳлил ва дастгирии идоракунии	ҳиссаи равандҳои ба низоми ягонаи иттилоотӣ фарогирифташуда, %

Таҳияи муаллиф

Ҳамин тавр, таҳлил нишон медиҳад, ки комплекси агросаноатӣ ҳамчун объекти баҳисобгирии идоракунӣ дорои табиати мураккаби/серпахлуи иқтисодӣ ва истеҳсоли мебошад, ки дар он равандҳои истеҳсол, коркард, тақсирот ва фурӯши маҳсулот дар шакли низоми ягона баромад менамоянд. Хусусиятҳои соҳавии КАС зарурати ташаккули низоми мутобиқшудаи баҳисобгирии хоҷагиро ба миён меоранд, ки қобилияти таъмини идоракунии самараноки субъектҳои агросаноатиро дошта бошад. Баҳисобгирӣ тадричан аз воситаи одии бақайдгирии амалиётҳои иқтисодӣ ба механизми таҳлилий-иттилоотӣ (назоратӣ/идоракунӣ), ки барои банақшагирӣ, арзёбии самаранокӣ ва асоснок намудани қарорҳои идоракунӣ хизмат менамояд, табдил меёбад.

1.2.Хусусиятҳои соҳавӣ ва ташкилии фаъолияти корхонаҳои комплекси агросаноатӣ дар низоми баҳисобгирии идоракунӣ

Рушди устувори комплекси агросаноатӣ дар шароити муосири иқтисоди миллӣ ба яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати иқтисодӣ ва иҷтимоии давлат табдил ёфтааст. КАС ҳамчун низоми мураккаби истеҳсолий-иқтисодӣ (система/зерсистема), ки соҳаҳои истеҳсол, коркард, хизматрасонӣ ва фурӯши маҳсулотро дар бар мегирад, ба рушди минтақаҳо, ташаккули бозори меҳнат ва устувории иқтисоди миллӣ таъсири мустақим мерасонад. Бояд гуфт, ки фаъолияти корхонаҳои комплекси агросаноатӣ аз дигар соҳаҳои иқтисодиёт бо як қатор хусусиятҳои соҳавӣ ва мураккабии сохтори хароҷот ва ҳавфҳои баланди бозорӣ) фарқ мекунад. Дар ин росто, самаранокии фаъолияти субъектҳои КАС бештар аз сатҳи ташкил ва истифодаи низоми муосири таҳлилий ва назоратӣ вобастагӣ пайдо мекунад. Аммо таҳлили адабиёти илмӣ, бавижа дар ҳавзаи забони тоҷикӣ, нишон медиҳад, ки то имрӯз масъалаҳои марбут ба таъсири хусусиятҳои соҳавӣ ва ташкилии фаъолияти КАС ба ташкили баҳисобгирии идоракунӣ ба таври кофӣ таҳқиқ нашудаанд. Масоили марбут ба баҳисобгирии хароҷот, марказҳои масъулият, занҷираи арзиш, равандҳои ҳамгироии истеҳсолий ва

истифодаи технологияҳои рақамӣ дар фаъолияти субъектҳои агросаноатӣ ҳанӯз ҳам баҳснок боқӣ мемонанд.

Қобили қайд аст, ки дар шароити муосир рушди фаъолияти комплекси агросаноатӣ тадриҷан бо равандҳои рақамикунонӣ фаро гирифта мешавад. Ба андешаи мо, дар ин росто, низоми баҳисобгирии идоракунӣ бояд ҳам вазифаи бақайдгирии амалиётҳоро иҷро намояд ва ҳам ҳамчун муҳити ягонаи иттилоотӣ-таҳлилӣ (рақамӣ/ идоракунӣ) барои қабули қарорҳои самаранок/саривақтӣ хизмат кунад. Дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои муаззами миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид шудааст, ки: «...Пешрафти босуръати технологияҳои рақамӣ ва тавсеаи имкониятҳои зехни сунӣ дар ҷаҳони муосир тақозо менамояд, ки ин дастовардҳо дар ҳама соҳаҳо самаранок истифода гардида, ба манбаи иловагии рушди иқтисодӣ ва содироти хизматрасонӣ табдил дода шаванд» [11]. Ҳамчунин, дар Паём махсусан зикр мегардад, ки «имрӯз моро зарур аст, ки раванди идоракунии давлатиро бо истифода аз технологияҳои рақамӣ ва зехни сунӣ ба роҳ монда, таъсири омили инсониро дар тамоми соҳаҳо ва ҳама гуна муносибатҳои молиявӣ коҳиш диҳем» [11].

Рушди КАС дар шароити муосир бо тағйирёбии муҳити иқтисодӣ, ташаккули муносибатҳои нави истеҳсолӣ (бозорӣ) ва густариши равандҳои ҳамгирой тавсиф мегардад. Фаъолияти корхонаҳои агросаноатӣ аз дигар субъектҳои иқтисодӣ бо як қатор хусусиятҳо (истеҳсолӣ ва соҳавӣ) фарқ мекунад, ки бевосита ба ташкили баҳисобгирии/таҳлили идоракунӣ таъсир мерасонанд.

Пеш аз ҳама, фаъолияти КАС бо мавсимият ва давраҳои махсуси истеҳсолӣ тавсиф мегардад. Дар аксари корхонаҳои агросаноатӣ байни сарфи захираҳо ва гирифтани натиҷаи ниҳой фосилаи нисбатан тӯлонӣ вучуд дорад. Ин ҳолат ба ташкили баҳисобгирии харочот, эътирофи даромад ва муайян намудани натиҷаҳои молиявӣ таъсири ҷиддӣ мерасонад. Дар чунин муҳит, истифодаи принципи мувофиқати даромад ва харочот (matching principle) аҳамияти махсус пайдо мекунад, зеро харочот бояд маҳз ба ҳамон давраи

ҳисоботие мансуб доништа шаванд, ки даромад аз истифодаи онҳо ба вучуд меояд [140. С. 153]. Аз ин рӯ, дар фаъолияти субъектҳои КАС масъалаи баҳисобгирии истеҳсолоти нотаом, тақсимои хароҷот байни давраҳо ва муайян намудани арзиши воқеии маҳсулот аҳамияти калидӣ касб менамояд. Ба қавли Барфиев Қ.Х. ва ҳамкоронаш, «...чараёни истеҳсолии хоҷагии кишлоқ хусусияти хеле давомдор аст, ки ҳам барои соҳаи растанипарварӣ ва ҳам соҳаи чорводорӣ хос аст. Хусусияти рӯёнидани киштукори хоҷагии кишлоқ иҷрои хароҷотро дар соли чорӣ бо шарт бадастории маҳсулот дар давраҳои мавсимии оянда муайян менамояд, ки тафрикаи вақтии хароҷотро мувофиқи давраҳои сиклии истеҳсолӣ бо ҷудонамоии чунин категорияҳо чун хароҷоти солҳои гузашта бо ҳосили чорӣ, хароҷоти давраи чорӣ бо ҳосили солҳои оянда, дигар хароҷоти пешакиро муайян менамояд» [150. С. 241-247].

Тафрикаи хароҷот байни давраҳои истеҳсолӣ дар баҳисобгирии таҳлилии зироаткорӣ аҳамияти махсус дорад. М. Ш. Мирзозода ва Д. Б. Расулзода менависанд: «...Хароҷоти ҳосили солҳои оянда дар зироаткорӣ истеҳсоли нотаомро инъикос мекунад, онҳо дар тавозун инъикос меёбанд ва дар охири сол баста намешаванд, аз ин рӯ, ин ҳисоб пурра баста намешавад. Ҳисобҳои таҳлилии фарҳангҳои алоҳида аз рӯи дебет хароҷоти воқеии истеҳсолотро инъикос мекунанд ва аз рӯи қарз баромади нақшавии маҳсулот мебошад. Ҳангоми муқоисаи гардиши дебетӣ ва қарзӣ дар ҳар як ҳисоби таҳлилӣ, фарқиятҳои ҳисобкунӣ - сарфа ё хароҷоти зиёдатӣ дар хароҷот - аз рӯи намудҳои маҳсулот муайян карда мешаванд» [102, с. 351]. Мазмуни ин андеша зарурати ҷудо нигоҳ доштани хароҷоти ҳосили чорӣ ва ояндаро нишон медиҳад.

Дар баробари ин, фаъолияти корхонаҳои агросаноатӣ аз авомили табиӣ ва иқлимӣ вобастагии бевосита дорад. Омилҳои, ба монанди ҳарорати ҳаво, ҳолати замин, таъминот бо об, хушксолӣ, офатҳои табиӣ ва дигар тағйироти иқлимӣ метавонанд ба ҳаҷм ва сифати маҳсулот таъсири назаррас расонанд. Дар чунин шароит, принсипи эҳтиёткорӣ (prudence principle) дар баҳисобгирии идоракунии аҳамияти махсус пайдо мекунад, зеро субъектҳои

агросаноатӣ бояд хавфҳои эҳтимолӣ ва тағйирёбии натиҷаҳои истеҳсолиро пешақӣ ба инобат гиранд. Ба ибораи дигар, баҳисобгирии идоракунии дар КАС бояд имконияти инъикоси хавфҳои истеҳсолӣ ва бозори фароҳам оварад, то роҳбарият тавонад қарорҳои самаранок ва саривақтӣ қабул намояд. Н.М. Цемба қайд менамояд, ки «... хусусияти инъикоси амалиётҳои кишоварзӣ дар баҳисобгирии муҳосибӣ ба хусусиятҳои махсуси онҳо вобаста мебошад: мавсимият; давраҳои тӯлонии истеҳсолӣ; ҳиссаи зиёди гардишҳои дохилташкilotӣ ва ғайра» [154. С. 197]. Ҳамзамон, муаллиф таъкид мекунад, ки «растанӣҳо ва ҳайвонот ба биотрансформатсия дучор мешаванд, ки равандҳои рушд, таназзул, афзоиш ва такрористеҳсолро дар бар гирифта, дар натиҷаи он тағйироти сифатӣ ва миқдорӣ ба вучуд меоянд» [154. С. 197].

Хусусияти муҳими дигар ба давомнокии гардиши истеҳсолӣ вобаста мебошад. Дар истеҳсолоти кишоварзӣ аксаран як қисми захираҳо ва хароҷот дар давраи чорӣ сарф гардида, натиҷаи иқтисодии онҳо танҳо баъд аз чанд моҳ ё ҳатто баъд аз як сол ба даст меояд. Э.Е. Тихонов ва Н.П. Магомедова таъкид менамоянд, ки «хароҷоти давраҳои оянда - ин хароҷоти воқеии давраи ҳисоботӣ мебошанд, ки ба хароҷоти истеҳсолии давраҳои минбаъда дохил карда мешаванд... То анҷом ёфтани фармоиш ҳамаи хароҷоти вобаста ба он ҳамчун истеҳсолоти нотаом баррасӣ карда мешаванд» [145. С.50]. Ин ҳолат зарурати ташкили баҳисобгирии истеҳсолоти нотаом ва ҷамъбасти пайдарпайи хароҷотро ба миён меорад.

Ҳамзамон, фаъолияти КАС бо хавфҳои баланди истеҳсолӣ ва бозорӣ низ тавсиф мегардад. Тағйирёбии нархҳо, ноустувории бозор, пастшавии талабот, афзоиши арзиши захираҳо ва хавфҳои иқлимӣ ба натиҷаҳои молиявии корхонаҳо таъсири мустақим мерасонанд. Чунин ҳолатро таҳлил намуда истода А.А. Кемпф қайд менамояд, ки «...рушди муносибатҳои бозорӣ дар комплекси агросаноатӣ барои истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ муҳити рақобатии баландро ба вучуд меорад, ки фаъолияти самараноки онҳо бевосита аз фаврият ва сифати қарорҳои иқтисодии қабулшаванда вобаста мебошад» [60. С. 76]. Ҳамчунин муаллиф таъкид

мекунад, ки «низомии самараноки баҳисобгирии хароҷот ва калкулятсияи арзиши аслии барои ноил шудан ба ҳадафҳои тактикӣ ва стратегӣ тавассути паст намудани арзиши аслии маҳсулот ва тақвияти функцияҳои баҳисобгирӣ ва назорат мусоидат менамояд». Илова бар ин, А.А. Кемпф махсусан зикр менамояд, ки «... мавсимият, давомнокии истеҳсол, гуногуншаклии техника, истифодаи замин ҳамчун воситаи асосии истеҳсол, мавҷудияти истеҳсолоти нотаом, парокандагии истеҳсол ва гуногуншаклии маҳсулот тартиби қабули қарорҳои идоракуниро дар шароити хусусиятҳои истеҳсоли-технологӣ муайян менамоянд» [60. С. 77]. Яъне, баҳисобгирии идоракунӣ бояд чун механизми таҳлилӣ ва назоратӣ хизмат кунад. Истифодаи механизмҳои буҷеткунӣ, таҳлили инҳирофҳо ва назорати дохилӣ ва механизмҳои назорати дохилӣ дар фаъолияти субъектҳои КАС барои паст намудани хавфҳои бозорӣ аҳамияти муҳим дорад.

Аз ҷониби дигар, фаъолияти комплекси агросаноатӣ бо вобастагӣ аз захираҳои замин ва об тавсиф мегардад. Заминаи истеҳсолии КАС маҳз захираҳои табиӣ ба ҳисоб рафта, самаранокии истифодаи онҳо ба натиҷаҳои иқтисодии субъектҳои агросаноатӣ таъсири бевосита мерасонад. Ҳамин ҳолатро дар ғаллапарварӣ тавсиф намуда истода М.Т. Лукьянова ва В.Ш. Топонова таъкид менамоянд, ки «... истеҳсоли зироатҳои ғалладонагӣ ҳамчун асоси фаъолияти кишоварзӣ дар бисёр минтақаҳо ба сатҳи истифодаи самараноки захираҳои истеҳсоли вобаста мебошад. Нуриҳои органикӣ ва минералӣ ҳосилхезии заминро нигоҳ дошта, ба баланд гардидани ҳосилнокӣ ва устувории растаниҳо мусоидат менамоянд» [87. С. 196]. Илова бар ин, «... ҳосилнокӣ яке аз нишондиҳандаҳои муҳимми сифати фаъолияти истеҳсоли буда, ба он муҳити атроф ва иқлим, технологияҳои парвариш, истифодаи нуриҳо, инчунин омилҳои иқтисодӣ ва дастгирии давлатӣ таъсир мерасонанд» [87. С. 197]. Аз ин иметавон чунин хулоса кард, ки фаъолияти комплекси агросаноатӣ бо вобастагии мустақим аз захираҳои замин ва об тавсиф мегардад. Самаранокии истифодаи захираҳои табиӣ ба натиҷаҳои иқтисодии субъектҳои агросаноатӣ таъсири бевосита расонида, зарурати

ташкили чунин низоми баҳисобгирии идоракуниро ба миён меорад, ки дар он нишондиҳандаҳои молиявӣ ва нишондиҳандаҳои захиравӣ дар ҳамбастагӣ баррасӣ карда шаванд.

Яке аз масъалаҳои муҳимми илмӣ ҷиҳати ташкили оқилонаи баҳисобгирии идоракунии фаъолияти корхонаҳои комплекси агросаноатӣ муайян намудани принципҳои асосии он ба ҳисоб меравад. Маҳз принципҳои баҳисобгирӣ ҳамчун пояи методологӣ (концептуалӣ/ташкилӣ) мазмун, самт ва тартиби ташаккули иттилооти идоракуниро муайян менамоянд. Дар шароити ташаккули экосистемаи аграрӣ, фаъолияти субъектҳои КАС бо хусусиятҳои мураккаби истеҳсолӣ ва хавфҳои баланд тавсиф мегардад. А.В. Судакова махсусан таъкид менамояд, ки «... азбаски баҳисобгирии идоракунии зернизоми баҳисобгирии муҳосибӣ ба ҳисоб меравад, он бояд ба принципҳои умумии баҳисобгирӣ таъяс намуда, ба қонунгузори амалкунанда муҳолифат накунад. Принципҳои асосии ташкили баҳисобгирии идоракунии муттасилӣ, даврият, ҳисобкунӣ, эҳтиёткорӣ, пуррагӣ, аҳамиятноки, оқилонагӣ, боэътимодӣ ва пайдарпайиро дар бар мегиранд» [141. С. 132]. Пас, муайян намудани принципҳои асосии баҳисобгирии идоракунии ҳамчун пояи методологӣ (концептуалӣ/ташкилӣ)-и ташаккули иттилооти идоракунии аҳамияти калидӣ касб менамояд. Хусусиятҳои соҳавии фаъолияти КАС, мавсимият, хавфҳои истеҳсолӣ ва мураккабии робитаҳои иқтисодӣ зарурати мутобиқ намудани принципҳои баҳисобгирии идоракуниро ба шароити ташаккули экосистемаи аграрӣ ба миён меорад.

Аз ин рӯ, низоми баҳисобгирии идоракунии бояд дар асоси принципҳои мутобиқшавӣ (адаптивӣ), пайдарпайӣ, эътимодноки, мувофиқати хароҷот ва даромад, эҳтиёткорӣ, саривақтӣ ва аҳамияти иттилоотӣ ташкил карда шавад. Риояи чунин принципҳо, ба андешаи мо, имкон медиҳад, ки низоми баҳисобгирӣ ҳамчун воситаи таҳлилий-иттилоотӣ (идоракунии/назоратӣ) барои қабули қарорҳои самараноки идоракунии хизмат кунад (ҷадвали 1).

Чадвали 1.2.1. - Принципҳои асосии баҳисобгирии идоракунӣ дар фаъолияти корхонаҳои комплекси агросаноатӣ

ПРИНЦИПҲО	МАЗМУНИ ИҚТИСОДӢ	АҲАМИЯТ БАРОИ ФАЪОЛИЯТИ КАС
<i>ПРИНЦИПИ МУТОБИҚШАВӢ (АДАПТИВӢ)</i>	Мутобиқ намудани низоми баҳисобгирӣ ба хусусиятҳои соҳавӣ ва истеҳсолӣ	Ба инобат гирифтани мавсимият, давраҳои истеҳсолӣ ва гуногуншаклии маҳсулот
<i>ПРИНЦИПИ ПАЙДАРПАӢ</i>	Истифодаи доимии усулҳо ва тартиби ягонаи баҳисобгирӣ	Таъмини муқоисашавандагии нишондиҳандаҳо дар давраҳои гуногун
<i>ПРИНЦИПИ ЭЪТИМОДНОКӢ</i>	Инъикоси воқеии амалиёт ва натиҷаҳои иқтисодӣ	Баланд бардоштани сифати иттилооти идоракунӣ ва таҳлил
<i>ПРИНЦИПИ МУВОФИҚАТИ ХАРОҶОТ ВА ДАРОМАД</i>	Манзуб донишдони хароҷот ба даромади давраи дахлдор	Муайян намудани арзиши воқеии маҳсулоти агросаноатӣ
<i>ПРИНЦИПИ ЭҲТИЁТКОРӢ</i>	Ба инобат гирифтани хавфҳо ва эҳтимолияти талафот	Кам намудани таъсири хавфҳои иқлимӣ ва бозорӣ
<i>ПРИНЦИПИ САРИВАҚТӢ</i>	Пешниҳоди ҷаври иттилооти баҳисобгирӣ	Қабули қарорҳои оперативӣ дар фаъолияти истеҳсолӣ
<i>ПРИНЦИПИ АҲАМИЯТИ ИТТИЛООТӢ</i>	Ташаккули иттилооти зарурӣ барои идоракунӣ	Таъмини самаранокии банақшагирӣ ва назорати дохилӣ
<i>ПРИНЦИПИ НАЗОРАТНОКӢ</i>	Имконияти мониторинг ва назорати истифодаи захираҳо	Назорати хароҷот ва фаъолияти марказҳои масъулият
<i>ПРИНЦИПИ ТАҲЛИЛӢ</i>	Имконияти таҳлил ва баҳодиҳии самаранокӣ	Муайян намудани захираҳои дохилии рушд ва паст намудани хароҷот
<i>ПРИНЦИПИ ҲАМГИРОӢ</i>	Пайваст намудани баҳисобгирӣ бо таҳлил ва идоракунӣ	Ташаккули муҳити ягонаи иттилоотии экосистемаи аграрӣ

Таҳияи муаллиф

Принципҳои баҳисобгирии идоракунӣ дар фаъолияти комплекси агросаноатӣ бояд хусусиятҳои истеҳсолӣ, соҳавӣ ва ташкилии КАС-ро ба инобат гирифта, чиҳати ташаккули низоми самаранокӣ иттилоотӣ-идоракунӣ замина фароҳам оваранд.

Мазмуни принципҳои дар чадвали 1.2.1 пешниҳодшуда бо хусусиятҳои фаъолияти корхонаҳои комплекси агросаноатӣ робитаи мустақим дорад. Принципи мутобиқшавӣ зарурати ба шароити соҳавӣ, мавсимият ва хусусияти равандҳои истеҳсолӣ мутобиқ намудани низоми баҳисобгирии идоракунӣро ифода менамояд. Принципи пайдарпай истифодаи мунтазами

усулҳо ва тартиби ягонаи баҳисобгириро таъмин намуда, имкони муқоисаи нишондиҳандаҳоро дар давраҳои гуногун фароҳам меорад. Принципи эътимоднокӣ ба инъикоси воқеӣ ва бегарази амалиёти хоҷагидорӣ равона шуда, сифати иттилооти барои қабули қарорҳои идоракунӣ истифодашавандаро таъмин менамояд. Принципи мувофиқати хароҷот ва даромад имконият медиҳад хароҷоти давраи муайян бо натиҷаи иқтисодии ҳамин давра муқоиса гардида, арзиши аслии маҳсулот дуруст муайян карда шавад.

Принципи эҳтиёткорӣ ҳангоми арзёбии хавфҳои истеҳсолӣ, иқлимӣ ва бозорӣ аҳамияти махсус дошта, ба пешгирии аз ҳад зиёд нишон додани натиҷаҳои мусбати ғайолияти корхона мусоидат менамояд. Принципи саривақтӣ пешниҳоди ғаврии маълумоти заруриро барои қабули қарорҳои оперативӣ таъмин мекунад. Принципи аҳамияти иттилоотӣ талаб менамояд, ки ба роҳбарият пеш аз ҳама маълумоте пешниҳод гардад, ки ба банақшагириӣ, назорат ва интиҳоби қарорҳои идоракунӣ таъсири воқеӣ мерасонад. Принципи назоратнокӣ барои назорати истифодаи захираҳо, хароҷот ва ғайолияти марказҳои масъулият замина фароҳам меорад. Принципи таҳлилӣ бошад, баҳодиҳии натиҷаҳои ғайолияти воҳидҳои сохторӣ, муайян намудани инҳирофҳо ва ошкор сохтани захираҳои дохилии баланд бардоштани самаранокиро пешбинӣ менамояд. Ниҳоят, принципи ҳамгирӣ пайвастиҳои баҳисобгирӣ, таҳлил, банақшагириӣ ва назоратро дар низоми ягонаи иттилоотии корхона ва муҳити экосистемаи аграрӣ таъмин менамояд.

Бояд гуфт, ки дар ғайолияти муносири комплекси агросаноатӣ масъалаи ташаккули хароҷот ва муайян намудани арзиши аслии маҳсулот аҳамияти махсус касб менамояд. Дар муқоиса бо дигар соҳаҳои иқтисодиёт, дар КАС раванди ташаккули хароҷот бо хусусиятҳои махсус (соҳавӣ/технологӣ/ташкилӣ) тавсиф мегардад [49]. Яке аз хусусиятҳои муҳимми ғайолияти комплекси агросаноатӣ ба сохтори хароҷоти истеҳсолӣ вобаста мебошад. Дар корхонаҳои КАС ҳиссаи зиёди хароҷот ба захираҳои моддӣ, меҳнат, техника,

обёрӣ, сӯзишворӣ ва дигар унсурҳои истеҳсоли рост меояд. Дар баробари ин, вобастагӣ аз омилҳои табиӣ ва иқлимӣ боиси тағйирёбии сохтори хароҷот мегардад. Масалан, дар шароити камобӣ ё пастшавии ҳосилнокӣ ҳаҷми хароҷоти вобаста ба обёрӣ, нуриҳо ва хизматрасонии техникӣ метавонад афзоиш меёбад. Ин амр зарурати ташкили низоми мукаммали баҳисобгирии хароҷот в захирахоро ба миён меорад [16].

Маълум аст, ки фаъолияти КАС бо истеҳсоли маҳсулоти асосӣ, иловагӣ ва муштарак тавсиф мегардад. Дар раванди истеҳсолоти кишоварзӣ ва коркарди саноатӣ аксаран аз як намуди ашёи хом якчанд намуди маҳсулот ба даст оварда мешаванд, ки ҳар кадоми онҳо арзиши иқтисодӣ ва самти истифодаи худро доранд. Муайян намудани арзиши воқеии маҳсулот бидуни истифодаи усулҳои асосноки калкулятсия имкониятнопазир мегардад. Дар баробари ин, дар фаъолияти субъектҳои агросаноатӣ хароҷоти бевосита ва бавосита нақши муҳим доранд. Хароҷоти бевосита, аз ҷумла тухмӣ, нуриҳо, хӯроки чорво, сӯзишворӣ ва музди меҳнати истеҳсолӣ, мустақиман ба истеҳсоли маҳсулоти муайян вобаста мебошанд. Аммо қисми муайяни хароҷот хусусияти умумии истеҳсолӣ дошта, ба якчанд самти фаъолият дахл доранд. Қобили қайд аст, ки калкулятсияи арзиши аслий дар фаъолияти комплекси агросаноатӣ низ хусусиятҳои соҳавии худро дорад.

Илова бар ин, хусусиятҳои соҳавии фаъолияти КАС ба ташкили баҳисобгирии хароҷот низ таъсири бевосита мерасонанд. Масалан, дар растанипарварӣ ва чорводорӣ таркиб ва сохтори хароҷот, давомнокии гардиши истеҳсолӣ ва тартиби ташаккули маҳсулот аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Чунончи, Е.Л. Путникова ва К.Н. Пилипчук таъкид менамоянд, ки «...Ташкили баҳисобгирии хароҷоти истеҳсолӣ ва интиҳоби усулҳои калкулятсияи арзиши аслий аз хусусиятҳои соҳа, навъ ва шакли истеҳсолот, хусусияти ташкили раванди технологӣ, гуногуншаклии маҳсулоти истеҳсолшаванда ва дигар омилҳо вобастагии зиёд дорад. Марҳилаҳои раванди технологӣ дар растанипарварӣ интиҳоби объектҳои калкулятсия ва тартиби ҳисобкунии арзиши аслиро муайян менамоянд» [118. С. 10].

Д.С. Дмитриева ва Н.Н. Костева бошанд, зикр менамоянд, ки «...Дар чорводорӣ раванди технологӣ бо якхелагии амалиётҳои иҷрошаванда тавсиф мегардад, зеро тақсимои дақиқи хароҷот аз рӯи вақт байни намудҳои гуногуни кор ва амалиёт вучуд надорад... Дар чорводорӣ чунин амалиётҳо, ба монанди ҳӯрокдихӣ, нигоҳубин ва гирифтани маҳсулот аксаран пайваста сураи гирифта, тақсимои мушаххаси вақти надоранд» [51. С. 94]. Илова бар ин, Д.С. Дмитриева ва Н.Н. Костева махсусан қайд менамоянд, ки «...дар чорводорӣ давраи истеҳсоли метавонад аз чанд моҳ то ҳатто чанд сол идома ёбад, ки ин зарурати баҳисобгирӣ ва назорати хароҷотро дар муддати тӯлонӣ ба миён меорад» [51. С. 94].

Ба ибораи дигар, хусусиятҳои соҳавии фаъолияти КАС ба ташкили баҳисобгирии хароҷот таъсири мустақим мерасонанд. Дар растанипарварӣ қисми зиёди хароҷот ба марҳилаҳои муайяни кишт ва мавсимияти истеҳсол вобаста буда, дар чорводорӣ хароҷот бештар хусусияти доимӣ ва дарозмуддат доранд.

Мавсимияти истеҳсолот ба тақсимои хароҷот байни давраҳои ҳисоботӣ низ таъсир мерасонад. А. Амирҷони таъкид менамояд: «Масъалаи мазкур дар шароити хусусияти мавсимӣ будани истеҳсолоти кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон, махсусан мубрам аст: қисми зиёди корҳо ва хароҷот дар фаслҳои баҳор ва тобистон анҷом меёбад, дар ҳоле ки гирифтани даромад аз фуруши маҳсулот метавонад ба таъхир афтад. Ин талаб мекунад, ки усулҳои вобаста ба вақт тақсим кардани хароҷот ва баҳисобгирии истеҳсолоти нотамо ба кор бурда шаванд. Бо вучуди аҳаммияти ҷиддии ин ҷанбаҳои баҳисобгирии муҳосибӣ, дар амал хусусан дар корхонаҳои хурд онҳо аксаран нодида гирифта мешаванд. Ин ҳолат боиси таҳрифи нишондиҳандаҳои арзиши аслии маҳсулот гардида, ба сифати қабули қарорҳои идоракунии таъсири манфӣ мерасонад» [22, с. 155]. Аз ин рӯ, давраи ҳисоботи идоракунии бояд бо марҳилаҳои воқеии истеҳсолот мувофиқ бошад (расми 1.2.1).

Ҳамин тавр, хусусиятҳои ташаккули хароҷот ва арзиши асли дар фаъолияти комплекси агросаноатӣ нишон медиҳанд, ки самаранокии низоми баҳисобгирии идоракунӣ аз муайян намудани объектҳои баҳисобгирӣ ва имконияти назорати дохилии равандҳои истеҳсолӣ вобастагии мустақим дорад. Ба андешаи мо, дар шароити муосири рушди экосистемаи аграрӣ, ки бо густариши робитаҳои байнисоҳавӣ тавсиф мегардад, низоми баҳисобгирии идоракунӣ бояд имконияти ташаккули иттилооти мукамалро таъмин намояд.

Бо таваҷҷуҳ ба ин, баррасии объектҳо ва марказҳои баҳисобгирии идоракунӣ дар фаъолияти корхонаҳои комплекси агросаноатӣ аҳамияти муҳимми амалӣ пайдо мекунад [19].

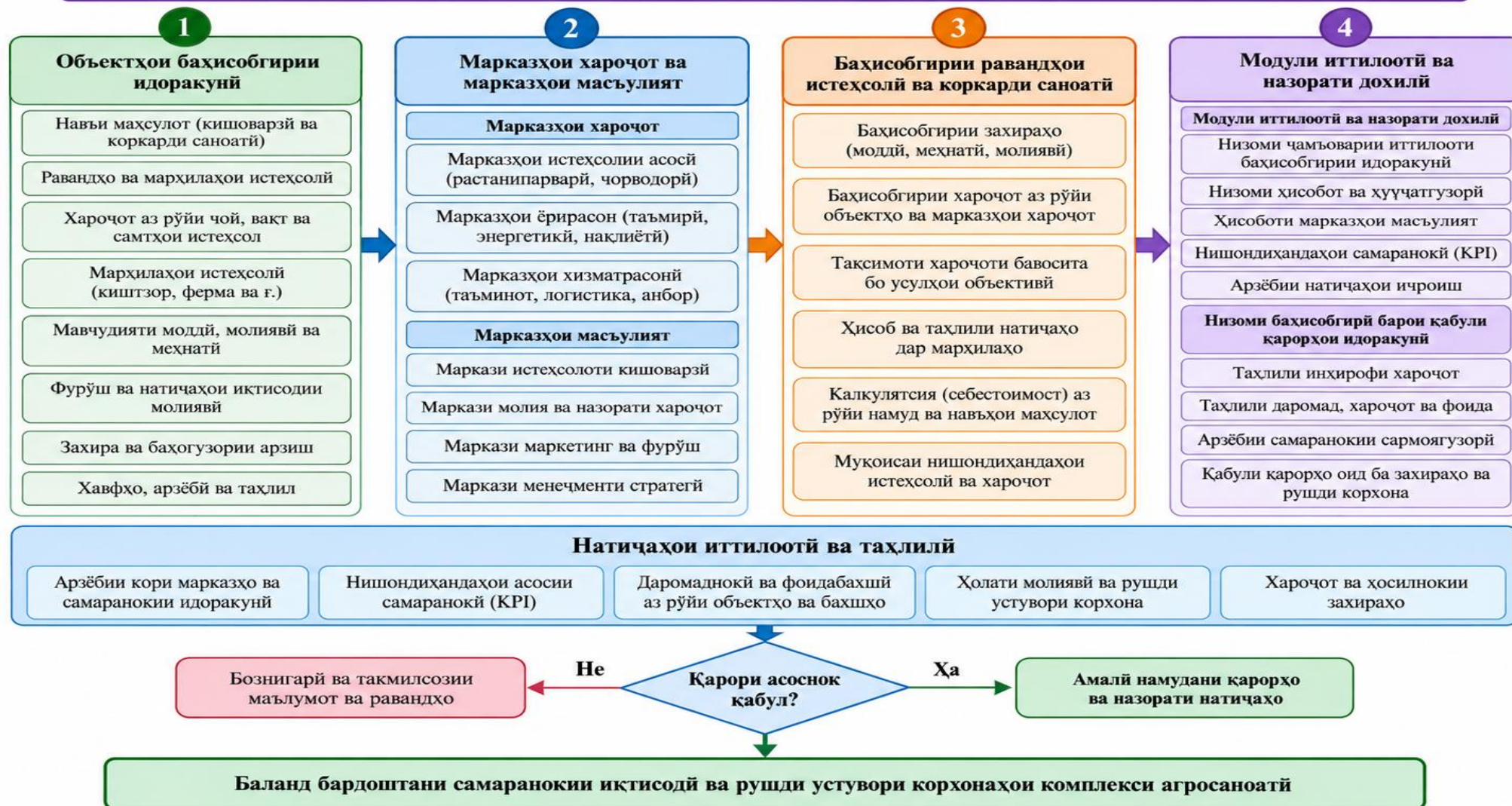
Қобили қайд аст, ки фаъолияти субъектҳои комплекси агросаноатӣ бо гуногуншаклии равандҳои истеҳсолӣ тавсиф мегардад. Аз ҷумла, дар фаъолияти онҳо равандҳои истеҳсолоти кишоварзӣ, коркарди саноатӣ, хизматрасонии истеҳсолӣ, логистика ва фурӯши маҳсулот бо ҳам пайваست мебошанд. Ҳамин ҳолатро таҳлил намуда истода, М.Ш. Мирзозода ва Д.Б. Расулзода таъкид менамоянд, ки «...баҳисобгирии хароҷоти истеҳсолот дар ташкилотҳои кишоварзӣ бо хусусиятҳои раванди технологияи истеҳсолот мураккабтар мешавад. Раванди истеҳсоли маҳсулоти растанипарварӣ раванди якҷаҳтаи технологӣ набуда, аз намудҳои гуногуни хароҷоти истеҳсолшуда ва корҳои иҷрошаванда иборат мебошад. Тақсимои хароҷот аз рӯи намудҳои корҳои истеҳсолшуда имкон медиҳад, ки арзиши воқеии маҳсулоти растанипарварӣ муайян карда шуда, назорати самараноки ташаккули хароҷот дар ҳар як марҳалаи технологияи раванди истеҳсолот таъмин гардад» [102. С. 350].

Ба ақидаи мо, дар шароити ташаккули экосистемаи аграрӣ масъалаи муайян намудани марказҳои масъулият низ аҳамияти махсус пайдо мекунад. Марказҳои масъулият имконият медиҳанд, ки фаъолияти бахшҳои алоҳидаи истеҳсолӣ, хизматрасонӣ ва идоракунӣ ба таври мустақил баҳогузорӣ гардида, сатҳи самаранокии истифодаи захираҳо муайян карда шавад. Бо

таваҷҷух ба хусусиятҳои фаъолияти корхонаҳои агросаноатӣ, марказҳои масъулиятро метавон ба марказҳои хароҷот, даромад, фоида ва сармоягузорӣ чудо намуд. Маркази хароҷот бештар ба бригадаҳо, қитъаҳои истеҳсоли, фермаҳо ва сехҳо хос буда, назорати хароҷоти истеҳсолиро таъмин менамояд. Маркази даромад асосан фаъолияти воҳидҳои фурӯшро фаро гирифта, барои ҳаҷм ва натиҷаи фурӯши маҳсулот масъул мебошад. Маркази фоида дар доираи воҳид ё самти алоҳидаи истеҳсоли ҳам даромад ва ҳам хароҷотро ба инбат мегирад. Маркази сармоягузорӣ бошад, бо истифодаи самараноки сармоя, техника, таҷҳизот ва лоиҳаҳои рушди истеҳсолот алоқаманд мебошад.

Низоми баҳисобгирии идоракунии бояд имконияти ташаккули иттилооти саривақтӣ ва эътимоднокро таъмин намояд, зеро маҳз иттилооти таҳлиلى асоси қабули қарорҳои идоракунии ба ҳисоб меравад. Мо раванди мазкурро дар шакли алгоритми зер пешниҳод менамоем (расми 1.2.2).

Объектҳо ва марказҳои баҳисобгирии идоракунии дар корхонаҳои комплекси агросаноатӣ

Расми 1.2.2. Алгоритми қабули қарор дар марказҳои баҳисобгирии идоракунии корхонаҳои агросаноатӣ (таҳияи муаллиф)

Тавре ки дар алгоритми мазкур нишон дода шудааст, натиҷаҳои иттилоотӣ ва таҳлилӣ, ки дар асоси низоми баҳисобгирии идоракунӣ ташаккул меёбанд, ҳамчун пояи асосии қабули қарорҳои идоракунӣ баромад менамоянд. Дар шароити муносири рушди иқтисоди аграрӣ фаъолияти корхонаҳои комплекси агросаноатӣ тадриҷан хусусияти экосистемавӣ (ҳамгирӣ/ интегратсионӣ)-ро касб менамояд. Фаъолияти КАС дигар танҳо дар доираи истеҳсолоти ҷудогонаи кишоварзӣ маҳдуд намонад, ҳамчун муҳити мураккаби иқтисодӣ ва иттилоотӣ баррасӣ мегардад, ки дар он субъектҳои гуногуни истеҳсолӣ (коркардӣ, хизматрасонӣ, молиявӣ ва логистикӣ) дар доираи як низоми ягона ҳамкорӣ менамоянд [143].

Қобили қайд аст, ки дар ташаккули экосистемаи аграрӣ шаклҳои ташкиливу ҳукукии субъектҳои КАС нақши муҳим доранд. Дар фаъолияти комплекси агросаноатӣ субъектҳои мухталиф (хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ), кооперативҳо, ҷамъиятҳои саҳомӣ, корхонаҳои истеҳсолӣ ва субъектҳои коркарди саноатӣ) иштирок менамоянд, ки ҳар кадоми онҳо хусусиятҳои ташкилию иқтисодии худро доранд. Дар ин росто, низоми баҳисобгирии идоракунӣ бояд имконияти мутобиқшавӣ ба шаклҳои гуногуни фаъолияти хоҷагидориро дошта бошад.

Бояд ба назар гирифт, ки фаъолияти экосистемаи аграрӣ ба рушди робитаҳои амудӣ ва уфуқӣ асос меёбад. Робитаҳои амудӣ, пеш аз ҳама, ҳамкориҳои байни истеҳсолкунандагони ашёи хом, корхонаҳои коркарди саноатӣ ва шабакаҳои фурӯшро дар бар мегиранд. Робитаҳои уфуқӣ бошанд, дар шакли кооператсияи истеҳсолӣ (мубодилаи захираҳо ва ҳамкориҳои байни субъектҳои яксамта) амалӣ карда мешаванд. Бо таваҷҷӯҳ ба ин, низоми баҳисобгирии идоракунӣ бояд ҳаракати дохилии захираҳо ва равандҳои ҳамгироии байнисубъектиро яқсон инъикос намояд.

Ҳамзамон, кооператсия ва ҳамгироии истеҳсолӣ ҳамчун яке аз хусусиятҳои муҳимми ташаккули экосистемаи аграрӣ баромад менамоянд. Дар муҳити рақобатии бозорӣ субъектҳои алоҳидаи КАС аксаран имконияти мустақилона таъмин намудани тамоми марҳилаҳои истеҳсол ва фурӯши

маҳсулотро надоранд. Аз ин рӯ, кооператсияи истеҳсоли имконият медиҳад, ки захираҳо, технологияҳо ва имкониятҳои молиявӣ муттаҳид гардида, самаранокии умумии фаъолияти КАС баланд бардошта шавад. Баҳисобгирии идоракунии бояд, дар ин ҳолат, имконияти назорати равандҳои ҳамгирӣ ва баҳодихии натиҷаҳои фаъолияти муштаракро таъмин намояд [167].

Бояд гуфт, ки яке аз унсурҳои калидии экосистемаи аграрӣ занҷираи арзиш ба ҳисоб меравад. Занҷираи арзиш марҳилаҳои истеҳсол, нигоҳдорӣ, коркард, логистика ва фурӯши маҳсулотро муттаҳид намуда, барои ташаккули арзиши иловагӣ замина фароҳам меорад. Ба андешаи мо, самаранокии фаъолияти субъектҳои КАС бештар аз сатҳи ҳамоҳангии равандҳои дохилии занҷираи арзиш вобастагӣ пайдо мекунад. Зеро баҳисобгирии идоракунии бояд имконияти пайгирии ҳаракати хароҷот ва натиҷаҳои иқтисодиро дар тамоми марҳилаҳои занҷираи арзиш таъмин намояд.

Дар баробари ин, рақамикунонӣ ва рушди муҳити иттилоотии КАС ҳамчун самти муҳими рушди экосистемаи аграрӣ баромад мекунад. Истифодаи системаҳои иттилоотии баҳисобгирӣ (платформаҳои рақамӣ ва воситаҳои мониторинги электронӣ) ба баланд бардоштани дақиқӣ ва саривақтии иттилооти идоракунии мусоидат менамояд. Зери таъсир авомили мазкур муҳити иттилоотии КАС тадриҷан ба унсури муҳими идоракунии фаъолияти субъектҳои агросаноатӣ табдил меёбад (ҷадвали 1.2.2).

Ҷадвали 1.2.2. - Хусусиятҳои ташкилии фаъолияти корхонаҳои комплекси агросаноатӣ дар шароити ташаккули экосистемаи аграрӣ ва таъсири онҳо ба баҳисобгирии идоракунии

<i>ХУСУСИЯТҲОИ ТАШКИЛИИ КАС</i>	<i>МАЗМУНИ ИҚТИСОДИ</i>	<i>ТАЪСИР БА БАҲИСОБГИРИИ ИДОРАКУНИ</i>
Гуногуншаклии субъектҳои хоҷагидорӣ	Фаъолияти хоҷагиҳои деҳқонӣ, кооперативҳо, корхонаҳои коркард ва субъектҳои хизматрасонӣ	Зарурати истифодаи шаклҳо ва усулҳои мутобикшудаи баҳисобгирӣ
Робитаҳои амудӣ	Ҳамгироии истеҳсол, коркард, нигоҳдорӣ ва фурӯши маҳсулот	Пайгирии ҳаракати хароҷот ва натиҷаҳо дар тамоми занҷираи арзиш
Робитаҳои уфуқӣ	Ҳамкорӣ ва кооператсияи субъектҳои яксамта	Ташкили баҳисобгирии фаъолияти муштарак ва мубодилаи захираҳо

Идомаи ҷадвали 1.2.2.		
Кооператсия ва ҳамгироии истеҳсолӣ	Муттаҳид намудани захираҳо, технология ва иқтидорҳои истеҳсолӣ	Зарурати ташкили марказҳои масъулият ва назорати дохилӣ
Занҷираи арзиш	Пайвастиҳои марҳилаҳои истеҳсол, коркард ва фурӯш	Баҳисобгирии хароҷот ва даромад аз рӯи марҳилаҳои занҷираи арзиш
Ғуногуншаклии равандҳои истеҳсолӣ	Мавҷудияти истеҳсолоти кишоварзӣ, саноатӣ ва хизматрасонӣ	Ҷудокунии объектҳои баҳисобгирӣ ва ғуруҳбандии хароҷот
Рақамикунонии фаъолияти КАС	Истифодаи системаҳои рақамӣ ва технологияҳои иттилоотӣ	Автоматизатсияи баҳисобгирӣ ва баланд бардоштани дақиқии иттилоот
Муҳити иттилоотии ягона	Интеграцияи иттилооти истеҳсолӣ, молиявӣ ва таҳлилӣ	Қабули қарорҳои оперативӣ ва таҳкими назорати идоракунии
Зарурати мониторинг ва таҳлил	Арзёбии самаранокии бахшҳо ва равандҳои истеҳсолӣ	Истифодаи нишондиҳандаҳои КРІ ва таҳлили фаъолияти марказҳои масъулият
Рушди экосистемаи аграрӣ	Ҳамоҳангии фаъолияти субъектҳои КАС дар муҳити ягона	Ташаккули механизми иттилоотӣ-аналитикии идоракунии

Таҳияи муаллиф

Ҳамин тавр, ташаккули экосистемаи аграрӣ ба хусусиятҳои ташкилии фаъолияти корхонаҳои комплекси агросаноатӣ таъсири ҷиддӣ мерасонад. Ғуногуншаклии субъектҳои хоҷагидорӣ, рушди робитаҳои амудӣ ва уфуқӣ, густариши кооператсия, ташаккули занҷираи арзиш ва рақамикунонии муҳити иттилоотӣ зарурати мутобиқ намудани низоми баҳисобгирии идоракуниро ба шароити нави фаъолияти КАС ба миён меорад. Баҳисобгирии идоракунии бояд ҳамчун механизми ягонаи иттилоотӣ-аналитикӣ (идоракунии/ҳамоҳангсозӣ), ки барои рушди устувори экосистемаи аграрӣ хизмат мекунад, баррасӣ мегардад.

1.3. Таҷрибаи хориҷӣ ва равишҳои муосири ташкили баҳисобгирии идоракунии дар экосистемаҳои аграрӣ

Дар шароити муосири рушди иқтисоди аграрӣ масъалаи ташкили баҳисобгирии идоракунии тадриҷан аз доираи вазифаҳои анъанавии баҳисобгирии хароҷот ва назорати дохилӣ берун рафта, ба яке аз унсурҳои муҳими идоракунии рушди субъектҳои агросаноатӣ табдил меёбад. Агар дар марҳилаҳои пешин баҳисобгирии идоракунии асосан барои муайян намудани

арзиши асли ва назорати истифодаи захираҳо истифода мешуд, имрӯз он ҳамчун ҳамоҳангсозии фаъолияти иштирокчиёни занҷираи арзиш баррасӣ мегардад.

Равандҳои ҷаҳонишавӣ, рушди технологияҳои рақамӣ, мураккаб гардидани робитаҳои истеҳсолӣ ва густариши ҳамкориҳои байнисоҳавӣ боиси тағйир ёфтани талабот нисбат ба низоми баҳисобгирии идоракунии гардидаанд. Хусусан дар комплекси агросаноатӣ, ки фаъолияти он ба омилҳои табиӣ, тағйирёбии бозор, хавфҳои иқлимӣ ва давраҳои тӯлонии истеҳсолӣ вобастагии зиёд дорад, масъалаи ташаккули муҳити муосири иттилоотӣ аҳамияти махсус пайдо намудааст.

Дар низоми баҳисобгирии идоракунии яке аз унсурҳои муҳими ташкили назорати дохилӣ марказҳои масъулият ба ҳисоб мераванд. Дар корхонаҳои комплекси агросаноатӣ чунин марказҳо бояд бо назардошти сохтори истеҳсолӣ, марҳилаҳои занҷираи арзиш ва хусусияти фаъолияти воҳидҳои алоҳида ташаккул дода шаванд.

Маркази хароҷот дар он бахшҳои ташкил карда мешавад, ки роҳбари онҳо пеш аз ҳама барои ҳаҷм ва самаранокии хароҷот ҷавобгар мебошад. Ба чунин марказҳо дар корхонаҳои агросаноатӣ қитъаҳои зироаткорӣ, фермаҳои чорводорӣ, устухонаҳои таъмирӣ, анборҳо ва дигар воҳидҳои ёрирасон дохил шуда метавонанд. Маркази даромад дар бахшҳои ташаккул меёбад, ки натиҷаи фаъолияти онҳо асосан бо ҳаҷми фурӯш ва воридоти даромад баҳогузорӣ мешавад. Шӯъбаи фурӯш, маркетинг ва тақсимоли маҳсулот ба чунин марказҳо мансуб шуда метавонанд.

Маркази фоида вақте ташкил карда мешавад, ки воҳиди сохторӣ ҳам ба хароҷот ва ҳам ба даромади фаъолияти худ таъсир расонида метавонад. Корхона ё бахши алоҳидаи истеҳсолу коркарди маҳсулоти кишоварзӣ метавонад ҳамчун маркази фоида фаъолият намояд.

Ташаккули марказҳои масъулият дар корхонаҳои комплекси агросаноатӣ бояд пайдарпай сурат гирад: нахуст воҳидҳо ва равандҳои асосии фаъолияти корхона муайян карда мешаванд; баъдан доираи ваколат ва

масъулияти роҳбарони онҳо мушаххас мегардад; барои ҳар марказ нишондиҳандаҳои харочот, даромад, фоида ё самаранокии истифодаи сармоя муқаррар карда мешаванд ва дар ниҳоят низоми буҷетгузорӣ ва ҳисоботи дохилии идоракуни аз рӯи ҳар як марказ ташкил карда мешавад. Вобаста ба доираи масъулият онҳо ба марказҳои харочот, даромад, фоида ва сармоягузорӣ ҷудо карда мешаванд.

Технологияҳои абрӣ маҷмӯи воситаҳои рақамие мебошанд, ки имкони нигоҳдорӣ, коркард ва истифодаи маълумотро тавассути серверҳои фосилавӣ ва шабакаи интернет фароҳам меоранд. Дар низоми баҳисобгирии идоракуни истифодаи чунин технологияҳо имкон медиҳад, ки маълумоти истеҳсолӣ, молиявӣ ва таҳлилӣ дар муҳити ягона ҷамъоварӣ гардида, кормандон ва роҳбарони воҳидҳои гуногун ба иттилооти зарурӣ сари вақт дастрасӣ пайдо намоянд. Барои корхонаҳои комплекси агросаноатӣ ин равиш махсусан дар шароити пароканда будани қитъаҳои истеҳсолӣ, анборҳо, фермаҳо ва воҳидҳои хизматрасонӣ аҳамият дошта, имкони мубодилаи ғаврии маълумот ва назорати ғаволияти марказҳои масъулиятро беҳтар менамояд.

Таҷрибаи кишварҳои дорои иқтисоди пешрафтаи аграрӣ нишон медиҳад, ки низоми баҳисобгирии идоракуни дар даҳсолаҳои охир таҳти таъсири як қатор консепсияҳои нав инкишоф ёфта истодааст. Бояд қайд намуд, ки дар аксари кишварҳои пешрафта ғаволияти агросаноатӣ аллакай дар доираи консепсияи экосистемаи аграрӣ баррасӣ мегардад. Дар доираи чунин равиш истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ якҷо бо корхонаҳои коркардкунанда ва ташкилотҳои логистикӣ, инчунин, сохторҳои молиявӣ ва муассисаҳои илмӣ ҳамчун унсурҳои низоми ягонаи иқтисодӣ амал менамоянд. Дар ин муҳит сифати қабули қарорҳои идоракуни бештар аз сатҳи ҳамгироии иттилоот ва имконияти дастрасӣ ба маълумоти саривақтӣ вобаста мебошад. Чи тавре, ки О. Тимченко ва В. Сотник таъкид менамоянд, “... ташаккули экосистемаи рақамии идоракунии корхонаҳои аграрӣ ба ҳамгироии равандҳои истеҳсолӣ, иттилоотӣ ва идоракуни асос ёфта, барои

баланд бардоштани самаранокии қабули қарорҳо дар тамоми занҷираи арзиш мусоидат менамояд” [194. С.48].

Қайд кардан бомаврид аст, ки таҷрибаи хориҷӣ дорои шаклҳо ва моделҳои гуногуни ташкили баҳисобгирии идоракунии мебошад. Вобаста ба сатҳи рушди иқтисодӣ, хусусиятҳои институтсионалӣ ва дараҷаи рақамикунонии фаъолияти аграрӣ, кишварҳо равишҳои мухталифи ташкил ва истифодаи иттилооти идоракуниро татбиқ менамоянд. Аз ин рӯ, омӯзиши таҷрибаи хориҷӣ ва равишҳои муосири ташкили баҳисобгирии идоракунии аҳамияти муҳимми назариявӣ дорад ва барои муайян намудани самтҳои мутобиқсозии низоми баҳисобгирии идоракунии ба шароити фаъолияти корхонаҳои КАС-и ҚТ низ зарур мебошад.

Дар шароити муосири рушди иқтисоди ҷаҳонӣ баҳисобгирии идоракунии ба яке аз абзорҳои асосии таъмини самаранокии фаъолияти субъектҳои агросаноатӣ табдил ёфтааст. Таҳлили таҳқиқоти илмӣ нишон медиҳад, ки дар кишварҳои дорои иқтисоди пешрафтаи аграрӣ баҳисобгирии идоракунии тадриҷан аз низоми анъанавии бақайдгирии хароҷот ба механизми ҳамгирошудаи идоракунии занҷираи арзиш табдил ёфтааст. Дар чунин шароит диққати асосӣ ба самаранокии тамоми равандҳои эҷоди арзиш, аз истеҳсоли ашёи хом то фурӯши маҳсулоти ниҳоӣ, равона мегардад. Маҳз ҳамин омил боиси густариши истифодаи марказҳои масъулият, технологияҳои рақамӣ, системаҳои банақшаگیرӣ ва воситаҳои таҳлили иқтисодӣ гардидааст [165].

Бо мақсади низомманд намудани таҷрибаи хориҷӣ ва муайян кардани хусусиятҳои фарқкунандаи он, равишҳои татбиқшаванда дар кишварҳои мавриди омӯзиш аз рӯйи самтҳои асосии ташкили баҳисобгирии идоракунии ба таври зерин гурӯҳбандӣ карда мешаванд.

1. Таҷрибаи Иёлоти Муттаҳидаи Амрико дар ташкили марказҳои масъулият ва ҳамгироии амудӣ. Дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико баҳисобгирии идоракунии асосан ба принсипи идоракунии аз рӯйи марказҳои масъулият тақия менамояд. Дар ин модел ҳар як воҳиди сохторӣ ҳамчун

маркази харочот, даромад, сармоягузорӣ ё фоида баррасӣ гардида, натиҷаҳои фаъолияти он алоҳида баҳогузорӣ карда мешаванд. Ин равиш имконият медиҳад, ки роҳбарият сатҳи истифодаи захираҳо, самаранокии амалиётҳо ва саҳми ҳар як воҳиди сохториро дар натиҷаҳои умумии фаъолияти корхона муайян намояд.

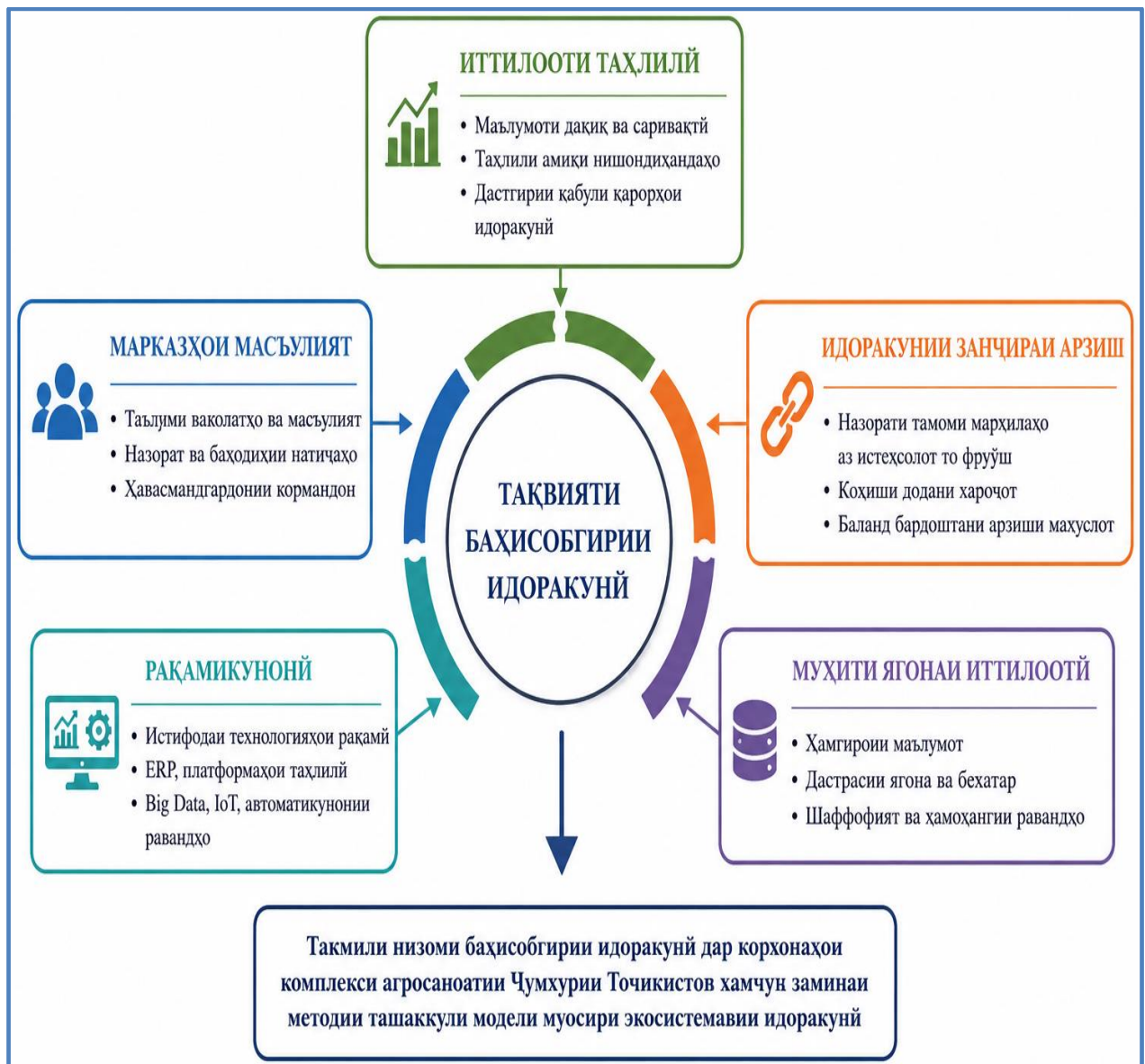
2. Таҷрибаи кишварҳои Иттиҳоди Аврупо дар ташаккули низоми ягонаи иттилоотӣ ва истифодаи шабакаи FADN. Дар кишварҳои Иттиҳоди Аврупо таваҷҷуҳи асосӣ ба ташаккули низомҳои ягонаи иттилоотӣ ва мутобиқсозии маълумоти иқтисодӣ равона гардидааст. Дар ин замина таҷрибаи шабакаи FADN (Farm Accountancy Data Network) аҳамияти махсус дорад. Низоми мазкур барои ҷамъоварӣ ва таҳлили нишондиҳандаҳои иқтисодии фаъолияти хоҷагиҳои кишоварзӣ истифода шуда, ба давлат ва субъектҳои хоҷагидор имконият медиҳад, ки сатҳи самаранокии истеҳсолот, сохтори харочот ва даромаднокии фаъолиятро арзёбӣ намоянд. Афзалияти асосии чунин равиш дар он аст, ки баҳисобгирии идоракунии аз сатҳи дохили корхона берун рафта, ба қисми муҳими инфрасохтори иттилоотии соҳа табдил меёбад.

3. Таҷрибаи Нидерландия, Олмон ва Дания дар рақамикунории баҳисобгирии идоракунии ва истифодаи системаҳои ERP. Таҷрибаи Нидерландия, Олмон ва Дания нишон медиҳад, ки рушди агробизнеси муосир бе ҳамгироии технологияҳои рақамӣ ва низоми баҳисобгирии идоракунии ғайриимкон мебошад. Дар аксари корхонаҳои бузурги агросаноатии ин кишварҳо системаҳои ERP, платформаҳои рақамии мониторинг ва воситаҳои таҳлили маълумот истифода мешаванд. Ин имконият медиҳад, ки маълумот дар бораи харочот, истеҳсолот, захираҳо ва фурӯш дар вақти воқеӣ дастрас гардида, сифати қарорҳои идоракунии баланд бардошта шавад. Чӣ тавре, ки Е. В. Глушко ва Е. И. Лобачева таъкид менамоянд, ин модел «... ба ҳамгироии равандҳои идоракунии, истеҳсолӣ ва иттилоотӣ асос ёфта, барои баланд бардоштани самаранокии фаъолияти субъектҳои аграрӣ замина фароҳам меорад ва дар натиҷа баҳисобгирии

идоракунӣ тадричан ба унсури калидии экосистемаи рақамии аграрӣ табдил меёбад” [43].

Дар даҳсолаи охир яке аз тамоюлҳои муҳими рушди баҳисобгирии идоракунӣ дар кишварҳои пешрафта истифодаи васеи технологияҳои рақамӣ дар идоракунии хароҷот мебошад. Махсусан, системаҳои таҳлили маълумот, технологияҳои абрӣ, платформаҳои идоракунии истеҳсолот ва воситаҳои автоматикунони баҳисобгирӣ ба корхонаҳо имкон медиҳанд, ки маълумоти дақиқ ва саривақтӣ барои қабули қарорҳо дастрас намоянд.

Ба андешаи Н.А. Лытнева ва ҳаммуаллифон, “... технологияҳои рақамӣ ҳамчун абзори баланд бардоштани сатҳи таъминот бо иттилоот баромад намуда дар корхонаҳои бузурги ҳамгиرويшуда нақши калидиро ба худ касб менамояд, зеро дар шароити муосир рақобатпазирии субъектҳои агросаноатӣ бештар аз сифати иттилоот ва суръати коркарди он вобаста мегардад” [88. С. 124–133]. Дар ин замина тамоюлҳои асосиро дар кишварҳои пешрафта чунин тасвир кардан мумкин аст (расми 1.3.1)

Расми 1.3.1. Самтҳои афзалиятноки тақмили баҳисобгирии идоракунӣ дар таҷрибаи кишварҳои пешрафтаи аграрӣ (таҳияи муаллиф)

Дар марҳилаи кунунии рушди иқтисодиёт фаъолияти субъектҳои КАС дар шароити афзоиши ва мураккаб гардидани муносибатҳои истеҳсолию иқтисодӣ амалӣ мегардад. Дар чунин вазъият самаранокии идоракунӣ бештар ба сифати иттилооте вобаста мебошад, ки барои қабули қарорҳо истифода мешавад. Аз ин рӯ, баҳисобгирии идоракунӣ тадриҷан аз воситаи анъанавии назорат ва баҳисобгирии хароҷот ба низоми пурраи таъминоти иттилоотии идоракунӣ табдил ёфтааст. Яке аз хусусиятҳои асосии ин раванд гузариш аз баҳодихии фаъолияти воҳидҳои алоҳида ба таҳлили тамоми занҷираи ташаккули арзиш мебошад.

Дар илми муосири иқтисодӣ ва амалияи идоракунӣ концепсияи Value Chain Accounting (баҳисобгирии занҷираи арзиш) мавқеи муҳимро ишғол менамояд. Асоси ин концепсия аз он иборат аст, ки арзиши ниҳоии маҳсулот дар натиҷаи маҷмӯи амалиётҳо ва равандҳои ба ҳам алоқаманд ташаккул меёбад. Баҳисобгирии идоракунӣ бояд натиҷаҳои фаъолияти истеҳсолиро инъикос ва саҳми ҳар як иштирокчии раванди ташаккули арзишро муайян созад. Барои комплекси агросаноатӣ чунин равиш аҳамияти махсус дорад, зеро маҳсулот то расидан ба истеъмолкунанда аз якчанд марҳилаҳо мегузарад, ки ҳар кадоми онҳо ба сатҳи хароҷот ва арзиши иловагӣ бетаъсир нестанд.

Тавре ки Е.И. Костюкова ва ҳамкоронаш қайд менамоянд, баҳисобгирии идоракунӣ имрӯз ба «... заминаи асосии иттилоотӣ барои қабули қарорҳои фаврии идоракунӣ дар ташкилотҳои кишоварзӣ» табдил ёфтааст. Ин хусусият имкон медиҳад, ки маълумоти баҳисобгирӣ барои банақшагирӣ ва арзёбии натиҷаҳои фаъолияти иқтисодӣ пурра истифода гардад» [65. С. 25].

Дар доираи концепсияи занҷираи арзиш масъалаи баҳисобгирии хароҷот аз рӯйи марҳилаҳои ташаккули арзиш аҳамияти муҳим пайдо мекунад. Агар дар низомҳои анъанавӣ диққати асосӣ ба ҷамъбасти умумии хароҷот равона шуда бошад, дар равишҳои муосир ҳар як марҳилаи истеҳсол (яъне, истеҳсол, коркард, нигоҳдорӣ, интиқол, фурӯш) ҳамчун манбаи алоҳидаи ташаккули хароҷот баррасӣ мегардад. Чунин тарзи таҳлил имконият медиҳад, ки нуқоти заъиф ва самтҳои баланд бардоштани самаранокӣ муайян карда шаванд.

Яке аз усулҳои бештар паҳншуда дар ин самт Activity-Based Costing (ABC-costing) (баҳисобгирӣ ва тақсими хароҷот аз рӯйи намудҳои фаъолият) мебошад. Моҳияти он аз он иборат аст, ки хароҷот аввал ба равандҳо ва фаъолиятҳои мушаххас вобаста гардида, баъдан байни объектҳои баҳисобгирӣ тақсим карда мешавад. Афзалияти асосии ин усул

дар он аст, ки робитаи воқеии байни хароҷот ва омилҳои ба вучуд оварандаи онҳо ошкор мегардад.

Дар ин робита Ж.В. Дегальцева ва А.А Плужная қайд карда менамоянд, ки «... такмили модели ташкили баҳисобгирии хароҷот дар сохторҳои аграрӣ бояд тақсимои дақиқтар ва асосноки хароҷотро байни объектҳои баҳисобгирӣ ва идоракунии таъмин намояд. Истифодаи ABC-costing бошад ба баланд гардидани саҳеҳии маълумоти иқтисодӣ ва беҳтар шудани сифати қарорҳои идоракунии мусоидат хоҳад кард» [50. С. 349].

Самти дигари муҳими рушди баҳисобгирии идоракунии Target Costing (идоракунии арзиши мақсаднок) мебошад. Дар доираи ин равиш арзиши мақсадноки маҳсулот пеш аз оғози истеҳсолот муайян карда мешавад. Яъне корхона аз нархи эҳтимолии бозорӣ ва сатҳи фоидаи дилхоҳ баромад намуда, ҳаҷми ҳадди аксари хароҷоти иҷозатдодашударо ҳисоб мекунад. Дар натиҷа, назорати хароҷот дар марҳилаи банақшагирӣ оғоз гардида, имконияти пешгирии зиёдшавии хароҷот ба вучуд меояд.

Дар баробари ин, дар амалияи муосир истифодаи Life Cycle Costing (LCC) (баҳисобгирии хароҷот дар тамоми давраи ҳаётии маҳсулот) низ аҳамияти бештар касб намудааст. Ин усул тамоми хароҷотҳоро аз марҳилаи таҳия ва истеҳсол то истифода ва хориҷ намудани маҳсулот аз гардиши иқтисодӣ фаро мегирад. Барои субъектҳои комплекси агросаноатӣ чунин равиш имконият медиҳад, ки самаранокии воқеии лоиҳаҳо ва технологияҳо дар дурнамои дарозмуддат арзёбӣ карда шавад. Ҳ.Қ. Қурбонализода, Т.А. Алимардонзода ва Т.Б. Раҷабов қайд менамоянд: «...Системаи баҳисобгирии идоракунии имкон медиҳад, ки фаъолияти корхонаҳо дар асоси марказҳои масъулият ва натиҷаҳои фаъолияти онҳо баҳогузори карда шуда, барои қабули қарорҳои идоракунии маълумоти зарурӣ дастрас гардад. Бо истифода аз чунин маълумот роҳбарият метавонад самтҳои асосии фаъолияти хоҷагидориро муайян намуда, назорат ва банақшагирии минбаъдаи рушди истеҳсолотро таъмин намояд» [81. С. 191].

Дар солҳои охир таҳти таъсири рақамикунонии иқтисодиёт нақши Key Performance Indicators (KPI) (нишондиҳандаҳои калидии самаранокӣ) низ афзоиш ёфтааст. KPI маҷмӯи нишондиҳандаҳоеро дар бар мегирад, ки дараҷаи ноилшавӣ ба ҳадафҳои муайяни иқтисодӣ ва истеҳсолиро инъикос менамоянд. Дар фаъолияти комплекси агросаноатӣ чунин нишондиҳандаҳо метавонанд ҳосилнокӣ, маҳсулнокии меҳнат, сатҳи ғоидаоварӣ, гардиши сармоя, самаранокии истифодаи захираҳо ва дигар параметрҳои муҳимро дар бар гиранд. Қайд шудааст, ки «... баланд гардидани сифати қарорҳои идоракунӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ бевосита ба истифодаи технологияҳои рақамӣ ва автоматикунонии равандҳои иттилоотӣ вобаста мебошад» [62. С. 139]. Дар чунин шароит KPI ба воситаи муҳимми мониторинги доимии фаъолияти субъектҳои хоҷагидор табдил ёфта, имконият медиҳад, ки тағйироти муҳити дохилӣ ва берунӣ сари вақт муайян карда шаванд.

Ба таври хулоса метавон концепсияҳои асосии баҳисобгирии идоракуниро дар кишварҳои пешрафта метавон чунин ҷамъбаст намуд (ҷадвали 1.3.1). Таҳлили равишҳои муносири баҳисобгирии идоракунӣ нишон медиҳад, ки дар шароити рушди комплекси агросаноатӣ самаранокии фаъолияти субъектҳои хоҷагидор торафт бештар аз сатҳи ҳамгироии иттилоот, сифати идоракунӣ хароҷот ва имконияти арзёбии натиҷаҳо дар тамоми занҷираи ташаккули арзиш вобаста мегардад.

Чадвали 1.3.1 – Тавсифи муқоисавии равишҳои муосири баҳисобгирии идоракунии дар занҷираи арзиши агросаноатӣ

РАВИШ	МОҲИЯТИ РАВИШ	АФЗАЛИЯТҲОИ АСОСӢ	САМТИ ИСТИФОДА ДАР КАС
VALUE CHAIN ACCOUNTING (БАҲИСОБГИРИИ ЗАНЧИРАИ АРЗИШ)	– таҳлили ташаккули арзиш дар ҳамаи марҳилаҳои ҳаракати маҳсулот; – муайян намудани саҳми ҳар як иштирокчии занҷираи арзиш.	– муайян намудани манбаъҳои арзиши иловагӣ; – ошкор намудани нуқтаҳои талафоти захираҳо.	– идоракунии занҷираи таъминот ва фурӯш; – ҷамоҳангсозии иштирокчиёни занҷираи арзиш; – оптимизатсияи равандҳои логистикӣ.
ABC-COSTING (БАҲИСОБГИРӢ АЗ РӢӢИ НАМУДҲОИ ҲАӢОЛИЯТ)	– тақсимои хароҷот аз рӯи равандҳо ва ҳаӢолиятҳо; – муайян намудани омилҳои ба вуҷудорандаи хароҷот.	– баланд шудани саҳеҳии баҳисобгирӣ; – асоснок гардидани ҳисобҳои арзиши асли.	– идоракунии хароҷоти ғайримустақим; – таҳлили самаранокии равандҳо; – баҳодиҳии ҳаӢолияти воҳидҳои сохторӣ.
TARGET COSTING (ИДОРАКУНИИ АРЗИШИ МАҚСАДНОК)	– муайян намудани сатҳи мақсадноки хароҷот пеш аз истеҳсолот; – банақшагирии арзиши асли; – мутобиқсозии маҳсулот ба талаботи бозор.	– пешгирии зиёдшавии хароҷот; – баланд гардидани рақобатпазирӣ; – тақмили банақшагирии молиявӣ	– банақшагирии истеҳсолот ва нархгузорӣ; – таҳияи маҳсулоти нав; – идоракунии буҷетҳои истеҳсолӣ.
LIFE CYCLE COSTING (БАҲИСОБГИРИИ ХАРОҶОТ ДАР ТАМОМИ ДАВРАИ ҲАӢИИ МАҚСУЛОТ)	– арзёбии хароҷот дар тамоми давраи ҳаӢии маҳсулот; – ҳисобгирии хароҷоти истеҳсол ва истифода.	– баҳодиҳии самаранокии дарозмуддат; – асоснок намудани қарорҳои сармоягузорӣ.	– идоракунии сармоягузорӣ ва навоариҳо; – баҳодиҳии лоиҳаҳои агросаноатӣ; – таҳлили технологияҳои истеҳсолӣ.
KPI (НИШОНДИҲАНДАҲОИ КАЛИДИИ САМАРАНОКӢ)	– арзёбии натиҷаҳои ҳаӢолият тавассути нишондиҳандаҳои мақсаднок; – назорати иҷрои ҳадафҳои стратегӣ; – мониторинги ҳаӢолияти воҳидҳои сохторӣ.	– мониторинги доимии самаранокӣ; – баланд шудани асоснокии қарорҳо; – таҳкими низоми назорат.	– назорат ва баҳодиҳии ҳаӢолияти субъектҳои хоҷагидор; – арзёбии марказҳои масъулият; – ҳавасмандгардонии кормандон.

Таҳияи муаллиф дар асоси адабиёти мавзӯ

Бо таваҷҷуҳ ба ин, рушди минбаъдаи баҳисобгирии идоракунии бештар бо густариши технологияҳои рақамӣ ва ташаккули муҳити ягонаи иттилоотӣ алоқаманд дониста мешавад.

Таҷрибаи кишварҳои пешрафта нишон медиҳад, ки самаранокии фаъолияти комплекси агросаноатӣ аз дараҷаи ҳамохангсозии фаъолияти тамоми иштирокчиёни занҷираи арзиш вобаста мебошад. Яъне, муносибатҳои иқтисодӣ байни шарикон дар шакли экосистемаҳои аграрӣ ташаккул меёбанд.

Тавре И.Г. Ушачёв таъкид менамояд, экосистемаи агросаноатӣ маҷмӯи робитаҳои устувори иқтисодӣ ва институтсионалиро дар бар гирифта, имконият медиҳад, ки тамоми иштирокчиёни занҷираи арзиш дар асоси манфиатҳои муштарак фаъолият намоянд» [146. С. 20–29]. Ба андешаи ӯ, маҳз ҳамгироии субъектҳои гуногуни агробизнес барои ташаккули таъсири синергетикӣ ва баланд бардоштани самаранокии истифодаи захираҳои замина фароҳам меорад.

Яке аз шаклҳои маъмултарини ҳамгироӣ дар кишварҳои Иттиҳоди Аврупо кооператсияи кишоварзӣ ба ҳисоб меравад. Махсусан дар Нидерландия, Дания ва Фаронса қисми зиёди истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ ба кооперативҳо муттаҳид гардидаанд. Кооперативҳо чамбоварӣ ва фурӯши маҳсулотро ташкил намуда коркард, нигоҳдорӣ, логистика, маркетинг ва хизматрасониҳои машваратиро низ амалӣ мекунанд. Н. Шахов ва ҳаммуаллифонаш чунин вазъиятро таҳлил намуда истода қайд менамоянд, кит «...истеҳсолкунандагони хурд бошанд, имконияти дастрасӣ ба бозорҳои байналмилалӣ ва технологияҳои муосирро пайдо намуда, хароҷоти муомилоти худро коҳиш медиҳанд. Кооператсия дар шароити рақамикунонӣ ба воситаи муҳими муттаҳидсозии захираҳо ва баланд бардоштани устувории фаъолияти аграрӣ мубаддал гардидааст ва минбаъд аз он сарфи назар карда намешавад» [196. С. 2362].

Таҷрибаи ИМА нишон медиҳад, ки дар шароити рушди бозори озод ҳамгироии амудӣ нақши муҳим мебозад. Дар соҳаҳои парандапарварӣ, чорводорӣ ва истеҳсоли маҳсулоти озуқаворӣ ширкатҳои калон тамоми марҳилаҳои занҷираи арзишро аз истеҳсоли ашёи хом то фурӯши маҳсулоти ниҳой муттаҳид менамоянд. Чунин сохторҳо имкон медиҳанд, ки сифати маҳсулот, таъминоти ашёи хом ва тақсимои арзиши иловагӣ зери назорати ягона қарор гиранд [190].

Дар як қатор кишварҳои Аврупо шакли дигари самараноки ҳамгирӣ - кластерҳои аграрӣ ба ҳисоб мераванд. Кластерҳо маҷмӯи корхонаҳо, муассисаҳои илмӣ, сохторҳои инфрасохторӣ ва мақомоти идоракуниро муттаҳид намуда, барои рушди инноватсионӣ шароити мусоид фароҳам меоранд. Аз ҷумла, таҷрибаи кишварҳои Италия ва Ҷумҳурии федеративии Олмон нишон медиҳад, ки фаъолияти кластерӣ имконият медиҳад, ки технологияҳои нав зудтар қорӣ гардида, маҳсулоти дорои арзиши иловагии баланд истеҳсол карда шавад. Дар шакли кластери фаъолият байни иштирокчиёни занҷираи арзиш мубодилаи доимии иттилоот ва дониш сурат мегирад, ки он ба баланд гардидани рақобатпазирии минтақа мусоидат менамояд.

О. Варченко дар таҳлил худ қайд менамояд, ки «...дар кишварҳои пешрафта қисми асосии арзиши иловагӣ на дар марҳилаи истеҳсоли ашёи хом, балки дар доираи занҷираҳои ҳамгирошудаи агроозуқаворӣ ташаккул меёбад, ки истеҳсол, коркард, логистика ва маркетингро ба ҳам мепайванданд. Аз ин рӯ, рушди муносибатҳои ҳамгирӣ ҳамчун шартҳои муҳимтарини баланд бардоштани самаранокии КАС арзёбӣ мегардад» [195. С. 40-51].

5. Таҷрибаи Нидерландия, ИМА ва Канада дар истифодаи платформаҳои рақамии ERP, CRM ва SCM барои идоракунии занҷираи арзиш. Дар солҳои охир дар мамлакатҳои пешрафта ҳамгироии иштирокчиёни занҷираи арзиш бештар дар асоси технологияҳои рақамӣ амалӣ карда мешавад. Платформаҳои рақамии идоракунии занҷираи

таъминот, системаҳои ERP, CRM ва SCM имконият медиҳанд, ки ҳаракати маҳсулот аз истеҳсолкунанда то истеъмолкунанда дар вақти воқеӣ назорат карда шавад. Дар Нидерландия, ИМА ва Канада истифодаи чунин системаҳо ба баланд гардидани шаффофияти иттилоотӣ, коҳиши хароҷоти логистикӣ ва беҳтар шудани ҳамохангсозии фаъолияти иштирокчиён мусоидат намудааст. Дар ин замина арзанда аст, ки аз мукаққиони рус Т.И. Бухтиярова, И.Н. Батурина ва И.А. Кутенина нақли қавл карда шавад, он ҷо ки қайд менамоянд: «...Дар ин раванд баҳисобгирии идоракунӣ ба яке аз абзорҳои асосии ҳамохангсозии фаъолияти иштирокчиёни занҷираи арзиш табдил ёфтааст. Дар ширкатҳои аграрии кишварҳои пешрафта маълумоти баҳисобгирии идоракунӣ барои назорати хароҷот ва баҳодиҳии самаранокии ҳар як ҳалқаи занҷира ва тақсимои арзиши иловагӣ истифода мешавад. Тавассути низоми ягонаи иттилоотӣ иштирокчиёни занҷираи арзиш имконияти коҳиши номуайянии бозорино пайдо менамоянд» [38. С. 33–45].

Дар умум, таҷрибаи кишварҳои зикршуда ва дигар мамлакатҳои пешрафта нишон медиҳад, ки баланд бардоштани самаранокии фаъолияти комплекси агросаноатӣ бо рушди шаклҳои гуногуни ҳамгирӣ байни иштирокчиёни занҷираи арзиш робитаи зич дорад. Кооператсия, кластерҳои аграрӣ, ҳамгироии амудӣ, экосистемаҳои рақамӣ ва истифодаи абзорҳои муосири баҳисобгирии идоракунӣ имконият медиҳанд, ки арзиши иловагӣ афзоиш ёфта, устувории иқтисодии тамоми низоми агроозуқаворӣ таъмин карда шавад. Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон омӯзиш ва мутобиксозии ин таҷрибаҳо метавонад ҳамчун яке аз самтҳои муҳими тақмили низоми баҳисобгирии идоракунӣ ва рушди занҷираҳои арзиши агросаноатӣ хизмат намояд. Ин пайдарпаиро ба таври схемавӣ метавон чунин тасвир кард (расми 1.3.2.). Расми 1.3.2 нишон медиҳад, ки дар кишварҳои пешрафтаи аграрӣ баланд бардоштани самаранокии фаъолияти комплекси агросаноатӣ пеш аз ҳама тавассути ташаккули шаклҳои гуногуни ҳамгирӣ боёни иштирокчиёни занҷираи арзиш таъмин мегардад. Таҷрибаи мазкур барои Ҷумҳурии Тоҷикистон низ аҳамияти махсус дошта, зарурати тақмили низоми

баҳисобгирии идоракуниро дар корхонаҳои комплекси агросаноатӣ асоснок менамояд медиҳад.

Дар шароити муосири рушди иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи баланд бардоштани самаранокии фаъолияти корхонаҳои комплекси агросаноатӣ аҳаммияти махсус пайдо намудааст. Яке аз самтҳои муҳими мутобиқсозии таҷрибаи хориҷӣ барои Тоҷикистон рушди низоми марказҳои масъулият мебошад. Марказҳои масъулият воҳидҳои сохтории корхона мебошанд, ки роҳбарони онҳо барои нишондиҳандаҳои муайяни фаъолияти иқтисодӣ ҷавобгар мебошанд. Дар корхонаҳои комплекси агросаноатӣ онҳо метавонанд дар шакли марказҳои хароҷот, даромад, фоида ва сармоягузорӣ ташкил карда шаванд. Маркази хароҷот барои назорати истифодаи захираҳо ва хароҷот, маркази даромад барои ҳаҷми фурӯш, маркази фоида барои таносуби даромад ва хароҷот, маркази сармоягузорӣ бошад, барои самаранокии истифодаи сармоя ва доройҳо масъул мебошад.

МЕХАНИЗМИ ТАЪСИРИ ҲАМГИРОИИ ИШТИРОКЧИЁНИ ЗАНЧИРАИ АРЗИШ БА САМАРАНОКИИ КОМПЛЕКСИ АГРОСАНОАТӢ (дар асоси таҷрибаи хориҷӣ)

ШАКЛҲОИ ҲАМГИРОӢ ДАР ЭКОСИСТЕМАҲОИ АГРАРӢ

□ Кооператсия
ҳамгироии истеҳсолкунандагони
хурду миёна

□ Кластерҳои аграрӣ
ҳамкорӣ байни корхонаҳо,
муассисаҳои илмӣ ва инфрасохтор

□ Агрохолдингҳо
ҳамгироии амудӣ ва назорати
марҳилаҳои занҷира

□ Экосистемаҳои рақамӣ
платформаҳои рақамӣ ва
интеграцияи иттилоотӣ

ИШТИРОКЧИЁНИ ЗАНЧИРАИ АРЗИШ

1

□ Истеҳсолкунандагон
(хоҳагиҳои кишоварзӣ)

2

□ Коркардкунандагон
(корхонаҳои саноатӣ)

3

□ Логистика ва
таъминот

4

□ Савдо ва
маркетинг

5

□ Хизматрасониҳо
(молиявӣ, машваратӣ,
илмӣ, иттилоотӣ)

НИЗОМИ ЯГОНАИ ИТТИЛООТӢ ВА БАҲИСОБГИРИИ ИДОРАКУНӢ

□ Ҳисобгирӣ ва назорати
хароҷотҳо
(хароҷотҳо дар ҳар марҳила
ва марказҳои масъулият)

□ Бақшагирӣ муттаҳид
ва ҳамоҳангсозии буҷетҳо
(банақшагирӣ молиявӣ
ва амалиётӣ)

□ Мубодилаи иттилооти
ҳамамон
(платформаҳои рақамӣ,
ERP, SCM)

□ Назорати иҷрош
ва нишондиҳандаҳо
(KPI, мониторинг
ва таҳлил)

□ Таҳхис ва арзёбии
самараноки
(таҳлили рентабелӣ,
таҳлили занҷираи арзиш)

ҲАМОҲАНГСОЗИИ ФАЪОЛИЯТИ ИШТИРОКЧИЁН

Ҳамоҳангсозии истеҳсолот
бо талаботи бозор

Идоракунии занҷираи
таъминот

Тақсими мантиқии
захираҳо

Кӯшиши хавфҳо ва
номуайяниҳо

Қабули қарорҳои саривақтӣ
ва асоснокшуда

НАТИҶАҲОИ МУСБАТ

Кӯшиши хароҷотҳо
ва талафот

Баландшавии
маҳсулноки

Баландшавии сифати
маҳсулот

Кӯтоҳшавии вақти
расонидан ба бозор

Беҳтаршавии мунисибат
бо мизоҷон

АФЗОИШИ АРЗИШИ ИЛОВАГӢ ВА РАҚОБАТПАЗИРӢ, РУШДИ УСТУВОРИ КОМПЛЕКСИ АГРОСАНОАТӢ

ОМИЛҲОИ ДАРОМАД

- Захираҳои табиӣ
- Потенсиали истеҳсоли
- Технологияҳо ва инноватсияҳо
- Механизмҳои молиявӣ
- Дастгирин давлатӣ ва институционалӣ
- Иттилоот ва дониш

САМАРАҲОИ НИҲОӢ

- Афзоиши арзиши иловагӣ
- Баландшавии рақобатпазирӣ
- Рушди устувори комплекси агросаноатӣ
- Таъмини амнияти озуқаворӣ
- Баландшавии даромаднокии субъектҳо ва буҷетҳо

Расми 1.3.2. - Модели ҳамгироии иштирокчиёни занҷираи арзиш дар экосистемаҳои аграрӣ (дар асоси таҷрибаи хориҷӣ): таҳияи муаллиф

Дар мамлакатҳои Иттиҳоди Аврупо ва Амрико фаъолияти ҳар як воҳиди истеҳсолӣ, маркази хароҷот, маркази ғоида ва маркази сармоягузорӣ алоҳида баҳогузори карда мешавад. Самти дигари муҳим истифодаи технологияҳои рақамӣ ва платформаҳои ягонаи иттилоотӣ мебошад. Ба андешаи Гулов А.Б. ва Бахтоваршоҳ А., «... рақамикунонии соҳаи кишоварзӣ ба баланд шудани самаранокии фаъолияти субъектҳои хоҷагидорӣ ва тақмили низоми идоракунии онҳо мусоидат менамояд» [44. С. 395–401].

Чадвали 1.3.2 – Маҳдудиятҳо ва самтҳои мутобиксозии таҷрибаи хориҷӣ дар рушди низоми баҳисобгирии идоракунии дар корхонаҳои комплекси агросаноати Ҷумҳурии Тоҷикистон

САМТ	МАҲДУДИЯТҲО (МОНЕАҲО, МУШКИЛОТ)	САМТҲОИ МУТОБИҚСОЗӢ
МАРКАЗҲОИ МАСЪУЛИЯТ	Сатҳи пасти тақсимои вазифаҳои идоракунии дар аксари корхонаҳо	Марҳила ба марҳила қорӣ намудани марказҳои хароҷот ва марказҳои ғоида
КРӢ ВА МОНИТОРИНГИ САМАРАНОКӢ	Набудани низоми ягонаи нишондиҳандаҳо	Ташаққули маҷмӯи нишондиҳандаҳои соҳавии самаранокӣ
ERP ВА ПЛАТФОРМАҲОИ РАҚАМӢ	Маҳдудияти имкониятҳои молиявӣ ва техникаи корхонаҳо	Қорӣ намудани қарорҳои рақамии мутобикшуда ва камхарҷ
КЛАСТЕРҲОИ АГРАРӢ	Нокифоя будани таҷрибаи ҳамкориҳои байнисоҳавӣ	Рушди лоиҳаҳои пилотии кластерӣ дар минтақаҳо
КООПЕРАТСИЯИ ИСТЕҲСОЛӢ	Паст будани сатҳи эътимод ва ҳамоҳангсозии иштирокчиён	Тақвияти механизмҳои иқтисодии ҳавасмандгардонӣ
БАҲИСОБГИРИИ ЗАНЧИРАИ АРЗИШ	Маҳдуд будани иттилоот дар бораи ҳаракати маҳсулот байни иштирокчиён	Ташкили муҳити ягонаи иттилоотӣ ва ҳисоботи ҳамгирошуда
ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ТАҲЛИЛИИ РАҚАМӢ	Норасоии кадрҳои соҳибхитосос	Баланд бардоштани сатҳи омодаасозӣ ва бозомӯзии кадрҳо
ҲАМГИРОИИ ИСТЕҲСОЛОТ, КОРКАРД ВА ЛОГИСТИКА	Порагии инфрасохтор ва робитаҳои иқтисодӣ	Рушди шабакаҳои логистикӣ ва марказҳои хизматрасонии аграрӣ

Манбаъ: таҳияи муаллиф дар асоси омӯзиш ва таҳлили муқоисавии таҷрибаи хориҷӣ ва хусусиятҳои ташкили баҳисобгирии идоракунии дар корхонаҳои комплекси агросаноати Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Таҷрибаи хориҷӣ инчунин аҳаммияти баланди ҳамгироии иштирокчиёни занҷираи арзишро нишон медиҳад. А. Ю. Соловьев В. С. Дадькин ба тарв хеле барҷаста нишон додаанд, ки дар аксари кишварҳои пешрафта кластерҳои аграрӣ, кооператсияҳои истеҳсолӣ ва экосистемаҳои агробизнесӣ фаъолият намуда, ҳамоҳангсозии фаъолияти ҳамаи иштирокчиёно ро таъмин менамоянд [139]. Аз ин рӯ, мутобиксозии таҷрибаи

кластеризатсия барои ташаккули низоми муосири баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои агросаноатии ҷумҳурии заминаи мусоид фароҳам меоварад.

Аммо дар самти татбиқи таҷрибаи хориҷӣ, ки тафсилоти он баррасӣ гардид, як қатор маҳдудиятҳо, монеаҳо ва мушкилоти объективӣ ва субъективӣ ҷой доранд. Пеш аз ҳама, сатҳи рушди институтсионалӣ, инфрасохтори рақамӣ, имкониятҳои молиявӣ ва ташкилии аксари субъектҳои КАс дар ҚТ аз кишварҳои пешрафтаи аграрӣ фарқияти назаррас дорад. Мо мушкилот ва муааммоҳои мавҷудро дар чадвали 1.3.2 метавонем мушоҳида намоем.

Ҳамин тавр, дар шароити муосир самаранокии низоми баҳисобгирии идоракунӣ дар комплекси агросаноатӣ бештар аз сатҳи ҳамгирии иштирокчиёни занҷираи арзишӣ вобаста мебошад. Таҷрибаи кишварҳои пешрафта собит менамояд, ки кооператсия, кластерҳои аграрӣ ва экосистемаҳои рақамӣ барои баланд бардоштани самаранокии фаъолияти субъектҳои агробизнес заминаи мусоид фароҳам меоранд. Аммо истифодаи таҷрибаи хориҷӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд бо дарназардошти хусусиятҳои институтсионалӣ ва ташкилии фаъолияти корхонаҳои комплекси агросаноатӣ амалӣ гардад.

ХУЛОСА ОИД БА БОБИ 1

Баррасии масъалаҳои назариявӣ нишон дод, ки дар шароити имрӯза нақши баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои комплекси агросаноатӣ хеле васеътар гардидааст. Агар қаблан он бештар барои ҷамъоварӣ ва назорати маълумот оид ба хароҷот истифода мешуд, имрӯз аз он пеш аз ҳама маълумоте талаб карда мешавад, ки барои банақшагирӣ, назорат ва қабули қарорҳои идоракунӣ зарур аст. Ин масъала барои корхонаҳои агросаноатӣ аҳамияти махсус дорад, зеро фаъолияти онҳо бо мавсимият, давомнокии истеҳсол, гуногуншаклии маҳсулот, таъсири шароити табиӣ ва пайвастагии зичи истеҳсолу қаркард алоқаманд мебошад. Аз ҳамин сабаб, низоми баҳисобгирии идоракунӣ бояд ба хусусиятҳои воқеии фаъолияти чунин корхонаҳо мутобиқ карда шавад.

Дар чараёни таҳқиқ маълум гардид, ки комплекси агросаноатӣ ва экосистемаи аграрӣ мафҳумҳои ба ҳам наздиканд, вале мазмуни якхела надоранд. Комплекси агросаноатӣ бештар фаъолияти соҳаҳои бо истеҳсол, коркард ва фурӯши маҳсулоти кишоварзӣ алоқамандро фаро мегирад. Экосистемаи аграрӣ бошад, доираи васеътари иштирокчиёро дар бар мегирад. Дар он дар баробари корхонаҳои истеҳсоли ва коркардкунанда, ташкилотҳои молиявӣ, илмӣ, таълимӣ, логистикӣ ва дигар сохторҳо низ иштирок мекунанд. Аз ин рӯ, фаъолияти як корхонаи агросаноатиро дигар танҳо дар ҳудуди ҳуди корхона баррасӣ кардан кофӣ нест. Он бо таъминкунандагон, харидорон, ташкилотҳои хизматрасон ва дигар иштирокчиёни занҷираи арзиш пайваست мебошад.

Таҳқиқи хусусиятҳои соҳавии комплекси агросаноатӣ низ нишон дод, ки онҳо бевосита ба ташкили баҳисобгирии идоракунии таъсир мерасонанд. Масалан, мавсимияти истеҳсолот зарурати дуруст ба давраҳо тақсим кардани хароҷотро ба миён меорад. Гуногуншаклии маҳсулот талаб мекунад, ки хароҷот ва арзиши аслии барои намудҳои алоҳидаи маҳсулот дақиқтар муайян карда шаванд. Давомнокии давраи истеҳсоли ва вобастагӣ аз авомили табиӣ бошад, назорати хароҷот ва натиҷаҳои истеҳсолиро мушкилтар мегардонад. Аз ин рӯ, баҳисобгирии идоракунии дар чунин корхонаҳо бояд на танҳо амалиёти анҷомёфтaro сабт кунад, балки имкони таҳлил ва назорати равандҳои истеҳсолиро низ фароҳам оварад.

Дар баробари ин, барои корхонаҳои агросаноатӣ ташкили дурусти марказҳои масъулият аҳамияти калон дорад. Бригада, қитъаи истеҳсоли, ферма, сеҳи коркард ё шуъбаи фурӯш метавонад ҳамчун воҳиди алоҳидаи масъулият баррасӣ шавад. Ин тартиб имкон медиҳад, ки маълум гардад кадом воҳид барои хароҷот, даромад ё натиҷаи ниҳии фаъолият масъул аст. Дар натиҷа роҳбарият метавонад фаъолияти бахшҳои алоҳидаро воқеитар арзёбӣ намуда, сабабҳои зиёдшавии хароҷот ё паст шудани самаранокиро сари вақт муайян намояд. Дар ҳуди рисола низ таъкид шудааст, ки иттилооти саривақтӣ ва эътимоднок асоси қабули қарорҳои идоракунии мебошад.

Омӯзиши таҷрибаи хориҷӣ нишон дод, ки дар кишварҳои дорони соҳаи пешрафтаи аграрӣ баҳисобгирии идоракунӣ бештар бо истифодаи технологияҳои рақамӣ, идоракунӣ занҷираи арзиш ва низоми нишондиҳандаҳои натиҷавӣ такмил дода мешавад. Дар чунин шароит маълумот на танҳо барои ҳисоб кардани хароҷот, балки барои муқоисаи натиҷаҳо, назорати фаъолияти воҳидҳо ва қабули қарорҳои фаврӣ истифода мешавад.

Албатта, истифодаи пурраи таҷрибаи хориҷӣ дар шароити Тоҷикистон бе мутобиқсозӣ имконпазир нест. Имконияти молиявии корхонаҳо, сатҳи рақамикунонӣ, таъминоти кадрӣ ва муҳити институтсионалӣ дар кишвар яқсон нестанд. Аз ҳамин сабаб, таҷрибаи хориҷӣ бояд марҳила ба марҳила ва бо дарназардошти имконияти воқеии корхонаҳои ватанӣ истифода шавад. Пеш аз ҳама, беҳтар намудани ҳисоботи дохилии идоракунӣ, ташкили марказҳои масъулият, назорати хароҷот ва тадриҷан рақамикунонии равандҳои баҳисобгирӣ аҳамияти бештар доранд.

Дар маҷмӯъ, натиҷаҳои боби якум нишон медиҳанд, ки баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои комплекси агросаноатӣ бояд бо шароити воқеии фаъолияти онҳо пайваст бошад. Ба назар гирифтани хусусиятҳои соҳа, дуруст тақсим намудани масъулият, беҳтар кардани ҳаракати маълумот ва истифодаи имконоти рақамӣ метавонад сифати идоракуниро беҳтар намояд. Аз ҳамин нуқтаи назар, боби якум заминаи назариявӣ ва методиро барои таҳлили вазъи воқеии баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои комплекси агросаноатии вилояти Хатлон фароҳам меорад.

БОБИ 2. БАҲОДИҲИИ ВАЗЪИ МУОСИРИ БАҲИСОБГИРИИ ИДОРАКУНӢ ДАР КОРХОНАҲОИ КОМПЛЕКСИ АГРОСАНОАТИИ ВИЛОЯТИ ХАТЛОН

2.1. Тамоюлҳои рушди комплекси агросаноатӣ ва муҳити ташаккули экосистемаи аграрӣ дар вилояти Хатлон

Комплекси агросаноатӣ яке аз бахшҳои калидӣ ва низомсози иқтисоди вилояти Хатлон ба ҳисоб рафта, дар ташаккули маҳсулоти минтақавӣ, таъмини шуғли аҳоли, рушди ҳудудҳои деҳот, афзоиши даромади хоҷагӣҳо ва таъмини бозори дохилӣ бо маҳсулоти озуқаворӣ нақши муайянкунанда дорад. Мавқеи хосси соҳа, пеш аз ҳама, бо шароити мусоиди табию иқлимӣ, мавҷудияти заминҳои васеи обёришаванда, захираҳои меҳнатӣ, таҷрибаи андӯхташудаи истеҳсолоти кишоварзӣ ва ихтисоси таърихӣ минтақа дар парвариши зироатҳои техникӣ, ғалладона, сабзавот, полезӣ, меваю ангур ва рушди чорводорӣ вобаста мебошад.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи дастгирии давлатии соҳаҳои КАС-и Ҷумҳурии Тоҷикистон» комплекси агросаноатиро чунин таъриф менамояд: «... маҷмуи соҳаҳои иқтисодиёт буда, ба он истеҳсол, тайёр кардан, захира намудан, кашондан, коркард ва фурӯши маҳсулоти кишоварзӣ, хоҷагии моҳипарварӣ, саноати хӯроковорӣ, дигар соҳаҳо ва фаболиятҳо, аз ҷумла саривақт таъмин намудан бо техникаи муосир, таҷҳизоти технологӣ, маблағ, иттилоот ва дигар захираҳо, таъмини бехатарии байторӣ-санитарӣ, фитосанитарӣ, таъминоти илмӣ ва тайёр намудани мутахассисон дохил мешаванд» [7]. Яъне ин яке аз соҳаҳои калидии рушд ва таъмини амнияти озуқаворӣ кишвар ба ҳисоб меравад.

Вилояти Хатлон аз рӯйи иқтидори истеҳсолии кишоварзӣ дар ҷумҳурӣ мавқеи пешсафро ишғол менамояд. Дар ҳудуди он қисми назарраси заминҳои қорам ва обёришавандаи мамлакат ҷойгир буда, ҳиссаи муҳими маҳсулоти умумии кишоварзии ҷумҳурӣ истеҳсол карда мешавад. Маҳз ҳамин хусусият боис мегардад, ки рушди иқтисодиёти вилоят аз ҳолати соҳаи кишоварзӣ ва

самаранокии фаъолияти корхонаҳои комплекси агросаноатӣ вобастагии мустақим дошта бошад.

Барои муайян намудани ҷойгоҳ ва аҳамияти комплекси агросаноатӣ дар иқтисоди вилояти Хатлон, пеш аз ҳама, баррасии динамикаи нишондиҳандаҳои асосии макроиқтисодии минтақа зарур мебошад. Маълумоти ҷадвали 2.1.1 нишон медиҳад, ки дар солҳои 2019–2024 дар аксари нишондиҳандаҳои иҷтимоию иқтисодии вилоят тамоюли мусбати афзоиш ба мушоҳида мерасад.

Ҷадвали 2.1.1. - Динамикаи нишондиҳандаҳои макроиқтисодии рушди вилояти Хатлон дар солҳои 2019-2024, млн сомонӣ

Нишондиҳандаҳо	2019	2020	2022	2023	2024	2024/2019, %
Масоҳати ҳудуд, ҳазор км ²	24,7	24,7	24,7	24,7	24,7	100,0
Шумораи аҳоли, ҳазор нафар	3467,4	3530,2	3650,1	3680,4	3697,8	106,6
Маҷмӯи маҳсулоти минтақавӣ	27284,3	29170,5	33872,5	35120,7	36064,7	132,2
Маҷмӯи маҳсулоти минтақавӣ ба ҳар сари аҳоли	815	860	950	967	975	119,6
Ҳаҷми маҳсулоти кишоварзӣ (тақрибан 60% МММ)	16370,6	17502,3	20323,5	21072,4	21638,8	132,1
Ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ	2623,1	2894,7	3365,7	3587,9	3722,4	142,0
Музди миёнаи меҳнат, сомонӣ	1052,4	1180,3	1445,6	1503,2	1557,7	148,0
Заминҳои обёришаванда, ҳазор га	266,1	268,7	271,9	272,8	273,4	102,7
Шумораи аҳолии машғули иқтисод, ҳазор нафар	482,0	489,3	501,6	504,8	506,9	105,1
Ҳаҷми қарзҳо	3826,5	4172,4	4894,6	5132,7	5191,2	135,7
Ҳиссаи соҳаи кишоварзӣ дар ҳаҷми умумии қарзҳо, %	32,3	30,8	27,1	24,6	23,8	73,6

Манбаъ: Маҷмӯаи оморӣ вилояти Хатлон. – Бохтар: Сарраёсати Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Хатлон, 2025. – С. 54, 62, 96, 118.

Мувофиқи маълумоти ҷадвали 2.1.1, ҳаҷми маҳсулоти минтақавӣ аз 27 284,3 млн сомонӣ дар соли 2019 то 36064,7 млн. сомонӣ дар соли 2024 афзоиш ёфтааст. Дар маҷмӯъ, суръати афзоиши ин нишондиҳанда дар давраи таҳлилшаванда 132,2 %-ро ташкил додааст. Ҳамзамон, маҳсулоти минтақавӣ

ба ҳар сари аҳоли аз 815 сомони то 975 сомони зиёд гардида, нисбат ба соли 2019 ба андозаи 19,6 % афзудааст.

Яке аз нишондиҳандаҳои муҳимми муайянкунандаи хусусияти аграрии иқтисоди вилояти Хатлон ҳаҷм ва ҳиссаи маҳсулоти кишоварзӣ дар таркиби маҳсулоти минтақавӣ мебошад. Тибқи маълумоти пешниҳодшуда, ҳаҷми маҳсулоти кишоварзӣ аз 16370,6 млн. сомони дар соли 2019 то 21638,8 млн. сомони дар соли 2024 афзудааст.

Дар баробари кишоварзӣ, саноат низ дар ташаккули комплекси агросаноатии минтақа нақши муҳим мебозад. Ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ аз 2623,1 млн. сомони дар соли 2019 то сатҳи нисбатан баландтар дар солҳои минбаъда афзоиш ёфтааст. Қисми назарраси корхонаҳои саноатии вилоят ба коркарди ашёи хоми кишоварзӣ, аз ҷумла пахта, ғалла, шир, гӯшт, меваю сабзавот ва дигар маҳсулоти озуқаворӣ равона шудаанд. Аз ин рӯ, рушди саноати коркард аз устувории истеҳсолоти кишоварзӣ, сифати ашёи хом, мунтазамии таъминот ва ташкили муносибатҳои самараноки шартномавӣ вобаста мебошад.

Масоҳати заминҳои обёришаванда аз 266,1 ҳаз. га дар соли 2019 то 273,4 ҳаз. га дар соли 2024 зиёд гардидааст. Афзоиш ҳамагӣ 2,7 % ташкил медиҳад.

Дар чунин шароит баҳисобгирии идоракунии бояд маълумоти муфассалро оид ба хароҷоти обёрӣ, истифодаи нуриҳо, тухмӣ, маводи сӯзишворӣ, техника, музди меҳнат ва дигар унсурҳои хароҷот ташаккул диҳад. Ҷудо намудани хароҷот аз рӯйи зироатҳо, қитъаҳои замин, марказҳои масъулият ва марҳилаҳои технологӣ ба роҳбарияти корхона имкон медиҳад, ки самаранокии ҳар як самти истеҳсолотро муайян намуда, қарорҳои асоснок қабул намояд. Мавҷудияти ҳисоботи муфассал оид ба хароҷот, даромад, ҳаракати воситаҳои пулӣ ва самаранокии лоиҳаҳо эътимоди ташкилотҳои молиявиро зиёд намуда, имконияти ҷалби қарз ва сармоягузорию васеъ мегардонад [147].

Комплекси агросаноатии вилояти Хатлон аз се бахши асосӣ иборат мебошад (расми 2.1.1). Бахши якум соҳаҳои таъминоти буда, корхонаҳои истеҳсолкунандаи техникаи кишоварзӣ, нуриҳои минералӣ, воситаҳои ҳифзи растанӣ, сӯзишворӣ, хизматрасонии техникӣ ва ташкилотҳои молиявиро дар бар мегирад. Самаранокии фаъолияти ин бахш сатҳи таъминнокии истеҳсолкунандагони кишоварзиро бо захираҳои моддию техникӣ муайян менамояд.

НИШОНДИҲАНДАҲОИ АСОСИИ КОМПЛЕКСИ АГРОСАНОАТИ ДАР ВИЛОЯТИ ХАТЛОН (2024 сол)

МАЧМУИ МАҲСУЛОТИ
МИНТАҚАВӢ (МММ)

36 064,7
млн сомонӣ

Нисбат ба 2019 сол:
132,2%

МАҲСУЛОТИ
КИШОВАРӢ

21 638,8
млн сомонӣ

Нисбат ба 2019 сол:
132,1%

МММ БА ҲАҶ САРӢ
АҲОЛӢ

975
сомонӣ

Нисбат ба 2019 сол:
119,6%

АҲОЛӢ

3 697,8
ҳазор нафар

Нисбат ба 2019 сол:
106,6%

МУЪДДИ МИЁНАИ
МЕҲНАТ

1 557,7
сомонӣ

Нисбат ба 2019 сол:
148,0%

ЗАМИНҲОИ
ОБӢРИШАВАНДА

273,4
ҳазор га

Нисбат ба 2019 сол:
102,7%

ҲАҶМИ ҚАРӢЗО

5 191,2
млн сомонӣ

Нисбат ба 2019 сол:
135,7%

ҲИССАИ КИШОВАРӢ
ДАР ҚАРӢЗО

23,8%
(2024 сол)

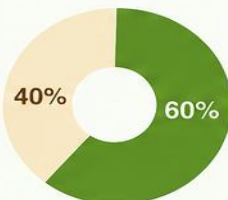
32,3%
(2019 сол)

КОМПЛЕКСИ АГРОСАНОАТИИ ВИЛОЯТИ ХАТЛОН

ҲИССАИ КИШОВАРӢ
ДАР МММ ВИЛОЯТ

≈ 60%

дар тамоми давраи
2019–2024

■ Кишоварзӣ
■ Дигар соҳаҳо

I. СОҲАИ ТАЪМИНОТӢ (ПЕШ АЗ ИСТЕҲСОЛ)

- Техникаи кишоварзӣ
- Нуриҳо ва воситаҳои ҷимояи растанӣ
- Тухмӣ ва маводи ниҳоли
- Маводи сӯзишворӣ ва рағғанҳо
- Хизматрасонии техникӣ ва таъмир
- Молия ва қарзҳо
- Сугурта

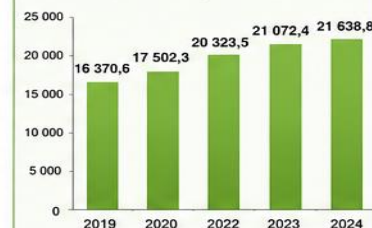
II. СОҲАИ ИСТЕҲСОЛӢ (КИШОВАРӢ ВА ЧОРВОДОРӢ)

РАСТАНИПАРВАРӢ	ЧОРВОДОРӢ
• Пахтакорӣ	• Говпарварӣ
• Ғалладона	• Қўйпарварӣ
• Сабзавоткорӣ	• Паррандапарварӣ
• Полезипарварӣ	• Ширпарварӣ
• Бөгдорӣ	• Чорводорӣи гўшти
• Токпарварӣ	

III. СОҲАИ КОРКАРД ВА БА БОЗОР БАРОРДАН

- Коркарди маҳсулоти кишоварзӣ
- Нигеҳдорӣ ва анборҳо
- Баstabандӣ
- Логистика ва нақлиёт
- Савдо ва тақсимот
- Маркетинг ва брендсозӣ
- Содирот

ДИНАМИКАИ МАҲСУЛОТИ
КИШОВАРӢ, млн сомонӣ

Нисбат ба 2019 сол:
132,1%

КИШОВАРӢ – ОСНОВАИ
ТАҲАССУСИ ИҚТИСОДИИ
ВИЛОЯТ

ИНФРАСОҲОРИ ДАСТГӢРИЙ ВА МУҲӢТИ ИНСТИТУТСИОНАЛӢ

Бонкҳо ва
ташкilotҳои
молиявӣ

Илм ва
инноватсия

Рақамикунонӣ
ва иттилоот

Мақомоти
давлатӣ

Марказҳои
машваратӣ ва
хизматрасонӣ

Ассотсиатсияҳо
ва иттиҳодияҳо

Экосистемаи
аграрӣ

Мақсад: Таъмини истеҳсоли устувор, коркарди амиқ, баланд бардоштани арзиши иловашуда ва рақобатпазирии маҳсулоти аграрӣ дар бозорҳои дохилӣ ва хориҷӣ.

Расми 2.1.1. - Сохтори комплекси агросаноатии вилояти Хатлон, 2024 с. (таҳияи муаллиф дар асоси оморӣ расмӣ)

Баҳши дуюм соҳаи бевоситаи истеҳсолоти кишоварзӣ мебошад, ки растанипарварӣ ва чорводориро муттаҳид месозад. Маҳз дар ҳамин зина қисми асосии арзиши маҳсулоти аграрӣ ташаккул ёфта, истифодаи самараноки замин, об, техника, меҳнат ва дигар захираҳои истеҳсолӣ аҳамияти калидӣ пайдо мекунад.

Баҳши сеюм коркард, нигоҳдорӣ, бастабандӣ, логистика ва фурӯши маҳсулотро дар бар гирифта, ташаккули қисми асосии арзиши иловашударо таъмин менамояд. Дар баробари ин, фаъолияти ҳамаи бахшҳои комплекси агросаноатӣ тавассути инфрасохтори молиявӣ дастгирӣ карда мешавад. Маҳз ҳамгироии ин унсурҳо муҳити ташаккули экосистемаи аграрию ба вучуд оварда барои баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот замина фароҳам меорад.

Дар шароити муосир рушди устувори комплекси агросаноатӣ аз тақмили сохтори дохилии он ва тавсеаи занҷираи ташаккули арзиши иловашуда вобаста мебошад. Аз ин рӯ, барои арзёбии воқеии вазъи комплекси агросаноатии вилояти Хатлон таҳлили динамикаи истеҳсолот ва муайян намудани тамоюлҳои тағйироти сохторӣ аҳамияти махсус пайдо мекунад.

Дар солҳои охир комплекси агросаноатии вилояти Хатлон таҳти таъсири омилҳои мухталиф тағйироти назаррасро аз сар гузаронидааст. Аз як тараф, афзоиши талаботи аҳоли ба маҳсулоти озуқаворӣ, рушди бозори дохилӣ ва густариши содирот барои зиёд гардидани ҳаҷми истеҳсолот мусоидат намуданд. Аз тарафи дигар, маҳдуд гардидани захираҳои замин ва об, фарсудашавии қисми муайяни воситаҳои асосии истеҳсолот, болоравии арзиши захираҳои моддию техникӣ ва тағйирёбии шароити иқлимӣ зарурати гузариш ба модели интенсивии рушдро ба миён оварданд [20].

Дар чунин шароит сохтори комплекси агросаноатӣ тадричан тағйир ёфта, дар баробари нигоҳ доштани мавқеи пешбари растанипарварӣ, ҳиссаи чорводорӣ ва саноати коркарди маҳсулоти кишоварзӣ низ афзоиш ёфта истодааст. Ин раванд аз гузариши тадриҷии иқтисоди аграрии минтақа аз

истеҳсоли ашёи хом ба рушди занҷираи пурраи истеҳсол, коркард ва фурӯши маҳсулоти тайёр шаҳодат медиҳад. Бояд гуфт, ки диверсификатсияи истеҳсолот ба афзоиши устувории иқтисодии корхонаҳо, бехтар гардидани истифодаи иқтидорҳои истеҳсолӣ ва баланд шудани рақобатпазирии маҳсулоти маҳаллӣ мусоидат менамояд.

Арзёбии тамоюлҳои мазкур барои ташкили низоми самараноки баҳисобгирии идоракунии низ аҳамияти амалӣ дорад. Бо зиёд гардидани шумораи намудҳои маҳсулот, мураккаб шудани сохтори истеҳсолот ва васеъ гардидани робитаҳои иқтисодӣ, роҳбарияти корхонаҳо ба маълумоти дақиқ оид ба харочот, арзиши аслӣ, даромаднокии намудҳои алоҳидаи маҳсулот ва самаранокии истифодаи захираҳо бештар ниёз пайдо менамоянд [153]. Аз ин рӯ, таҳлили динамикаи истеҳсолот ҳамчун заминаи муайян намудани самтҳои асосии такмили баҳисобгирии идоракунии хизмат мекунад.

Бо мақсади арзёбии тағйироти истеҳсолӣ, пеш аз ҳама, динамикаи маҳсулоти умумии кишоварзии вилояти Хатлон аз рӯи соҳаҳои асосии он – растанипарварӣ ва чорводорӣ таҳлил карда мешавад (ҷадвали 2.1.2).

Ҷадвали 2.1.2. - Динамикаи истеҳсоли маҳсулоти умумии кишоварзии вилояти Хатлон дар солҳои 2019–2024

Нишондиҳандаҳо	2019	2021	2022	2023	2024	2024/2019, %
Маҳсулоти умумии кишоварзӣ, ҳамагӣ, млн. сомонӣ	2 680,5	3 104,1	3 330,6	3 573,5	3 914,8	146,1
Аз ҷумла: растанипарварӣ, млн. сомонӣ	1 949,5	2 252,2	2 390,5	2 429,7	2 735,2	140,3
чорводорӣ, млн сомонӣ	730,6	852,4	917,7	1 143,4	1 179,6	161,5
Ҳиссаи растанипарварӣ, %	72,7	72,5	72,3	68,0	69,9	—
Ҳиссаи чорводорӣ, %	27,3	27,5	27,7	32,0	30,1	—

Манбаъ: тартибдодаи муаллиф дар асоси Маҷмӯаи оморӣ вилояти Хатлон. – Бохтар: Сарраёсати Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Хатлон, 2025. – С. 116–119.

Маълумоти ҷадвали 2.1.2 нишон медиҳад, ки дар солҳои 2019–2024 дар комплекси агросаноатии вилояти Хатлон тамоюли устувори афзоиши ҳаҷми истеҳсолоти кишоварзӣ ба мушоҳида мерасад. Ҳаҷми умумии маҳсулоти кишоварзӣ аз 2680,5 млн. сомонӣ дар соли 2019 то 3914,8 млн. сомонӣ дар соли 2024 афзоиш ёфта, нисбат ба давраи муқоисавӣ 46,1 % зиёд гардидааст.

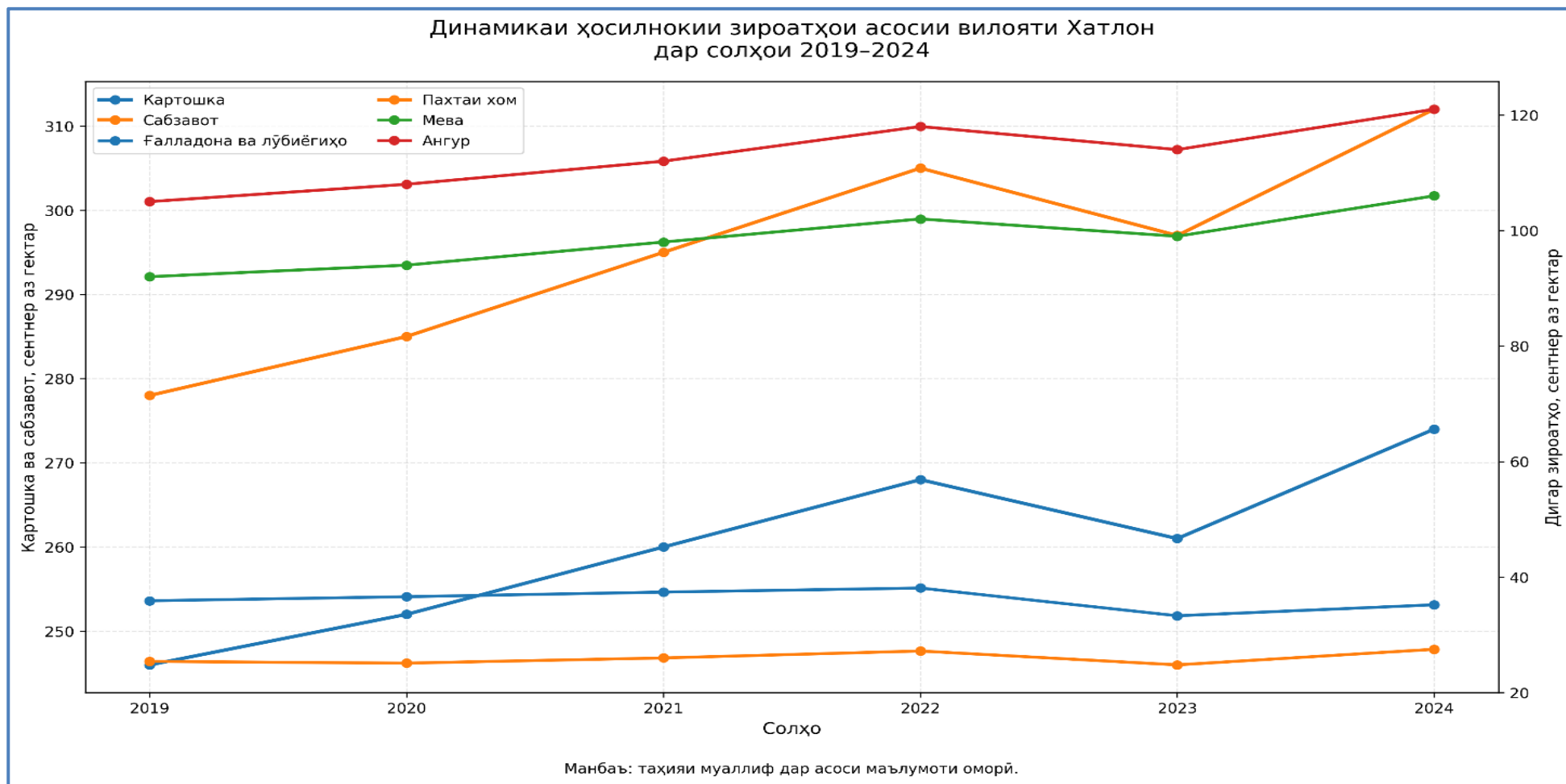
Яъне бахши кишоварзӣ мавқеи худро ҳамчун самти асосии рушди иқтисоди минтақа нигоҳ доштааст.

Таҳлили сохтори маҳсулоти кишоварзӣ нишон медиҳад, ки дар тамоми давраи таҳлилшаванда растанипарварӣ қисми асосии истеҳсолотро ташкил медиҳад. Ҳаҷми маҳсулоти растанипарварӣ аз 1949,5 млн. сомонӣ то 2735,2 млн. сомонӣ расида, 40,3 % афзоиш ёфтааст. Бо вуҷуди ин, ҳиссаи он дар сохтори умумии маҳсулоти кишоварзӣ аз 72,7 то 69,9 % коҳиш ёфтааст.

Дар ҳамин давра рушди нисбатан баланд дар соҳаи чорводорӣ мушоҳида гардид. Ҳаҷми маҳсулоти чорводорӣ аз 730,6 млн. сомонӣ дар соли 2019 то 1179,6 млн. сомонӣ дар соли 2024 зиёд шудааст. Дар натиҷа ҳиссаи чорводорӣ дар сохтори маҳсулоти кишоварзӣ аз 27,3 то 30,1 % афзоиш ёфт.

Дар маҷмӯъ, тағйироти сохтории мушоҳидашуда аз гузариши тадриҷии комплекси агросаноатӣ ба модели диверсификатсияшудаи рушд шаҳодат медиҳад, ки дар он дар баробари нигоҳ доштани нақши пешбари растанипарварӣ, аҳамияти чорводорӣ ва бахшҳои минбаъдаи занҷираи арзиш низ афзоиш меёбад.

Ҳаҷми умумии истеҳсолоти кишоварзӣ аз сатҳи ҳосилнокии зироатҳои асосӣ вобастагии бевосита дорад. Аз ин рӯ, арзёбии динамикаи ҳосилнокии зироатҳои асосӣ имкон медиҳад, ки дараҷаи истифодаи иқтидори истеҳсолии соҳа муайян карда шавад. Бо мақсади муайян намудани тамоюлҳои мазкур, дар расми 2.1.2 нишондиҳандаҳои ҳосилнокии муҳимтарин зироатҳои кишоварзӣ дар вилояти Хатлон бо нишондиҳандаҳои миёнаи ҷумҳурӣ муқоиса карда шудаанд.

Расми 2.1.2 - Ҳосилнокии зироатҳои асосӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва вилояти Хатлон дар солҳои 2019–2024 (сентнер аз гектар)

Манбаъ: *Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон: маҷмӯаи оморӣ*. – Душанбе: Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2025. – С. 184–235.

Таҳлил нишон медиҳад, ки дар давраи баррасишаванда дар аксари намудҳои зироатҳои асосии кишоварзӣ тамоюли мусбати афзоиши ҳосилнокӣ ба мушоҳида мерасад. Хусусан, дар вилояти Хатлон ҳосилнокии картошка аз 246 то 274 сентнер аз га, сабзавот аз 278 то 312 сентнер, мева аз 92 то 106 сентнер ва ангур аз 105 то 121 сентнер афзоиш ёфтааст. Ин нишондиҳандаҳо аз беҳтар гардидани истифодаи технологияҳои истеҳсоли шаҳодат медиҳанд.

Суръати нисбатан пасти ҳосилнокии пахта афзоиши гувоҳи он аст, ки дар истеҳсоли пахта ҳанӯз ҳам имкониятҳои истифодаи пурраи иқтисодии технологияи мавҷуд мебошанд.

Маврид ба зикр аст, ки қариб аз рӯи ҳамаи зироатҳои асосӣ нишондиҳандаҳои вилояти Хатлон аз сатҳи миёнаи ҷумҳурӣ баландтар мебошанд. Ин ҳолат мавҷудияти шароити мусоиди табию иқлимӣ дар истеҳсоли маҳсулоти кишоварзиро тасдиқ менамояд. Дар чунин шароит баланд гардидани ҳосилнокӣ бояд ҳамчун нишондиҳандаи самаранокии идоракунии захираҳо арзёбӣ карда шавад.

Чадвали 2.1.3. - Динамикаи истеҳсолоти саноатӣ ва коркарди маҳсулоти озуқаворӣ дар вилояти Хатлон дар солҳои 2018–2024, млн. сомонӣ

Нишондиҳандаҳо	2018	2019	2020	2021	2023	2024	2024/2018, %
Ҳаҷми умумии истеҳсолоти саноатӣ	9266,1	9626,1	9368,1	10373,0	11844,2	12666,0	136,7
Саноати коркард	4605,1	4952,8	4989,1	5430,7	6825,9	6994,5	151,9
Истеҳсоли маҳсулоти хӯрокворӣ	1533,3	1642,5	1198,0	1205,6	1907,6	2384,9	155,5
Ҳиссаи саноати хӯрокворӣ дар саноати коркард, %	33,3	33,2	25,0	22,2	27,9	34,1	—

Манбаъ: тартибдодаи муаллиф дар асоси: *Омори солонаи вилояти Хатлон*. – Бохтар: Сарраёсати Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Хатлон, 2025. – С. 100.

Қобили қайд аст, ки дар сохтори комплекси агросаноатӣ саноати коркард мавқеи махсус дошта, робитаи байни истеҳсолоти кишоварзӣ ва бозори истеъмолиро таъмин менамояд. Тавсеаи коркарди маҳсулоти аграрӣ имкон медиҳад, ки қисми бештари арзиши иловашуда дар дохили минтақа

ташаккул дода шаванд. Динамикаи саноати коркард яке аз нишондиҳандаҳои муҳимми сатҳи камолоти комплекси агросаноатии вилояти Хатлон ба ҳисоб меравад.

Таҳлили ҷадвали 2.1.3 нишон медиҳад, ки дар солҳои 2018–2024 ҳаҷми умумии истеҳсолоти саноатии вилояти Хатлон муътадил афзоиш ёфта, суръати афзоиш 136,7 %-ро ташкил додааст. Дар ҳамин давра саноати коркард нисбатан босуръат рушд карда, ҳаҷми маҳсулоти он то 6994,5 млн сомонӣ расидааст (афзоиши 51,9%).

Тамоюли боз ҳам баландтар дар истеҳсоли маҳсулоти хӯрокворӣ мушоҳида мегардад. Афзоишиин нишондиҳанда 55,5 %-ро ташкил додааст. Бо вучуди ин, динамикаи соҳа яксон набуда, дар солҳои 2020–2021 коҳиш ёфтани ҳаҷми истеҳсолот ва ҳиссаи он дар саноати коркард ба назар мерасад.

Чунин тағйирот нишон медиҳад, ки саноати хӯроквории минтақа ба талаботи бозор ва шароити маблағгузорӣ ҳассос мебошад. Барқароршавии ҳиссаи он дар соли 2024 бошад, аз тақвияти робитаҳои байни истеҳсолкунандагони кишоварзӣ ва корхонаҳои коркард шаҳодат медиҳад. Аз нуқтаи назари баҳисобгирии идоракунӣ, рушди саноати коркард зарурати муайян намудани хароҷот аз рӯйи марҳилаҳои технологӣ ва арзёбии даромаднокии намудҳои алоҳидаи маҳсулотро зиёд менамояд.

Яке аз нишондиҳандаҳои муҳими - зиёд гардидани шумораи субъектҳои хоҷагидорӣ соҳа мебошад. Тибқи маълумоти оморӣ, шумораи субъектҳои хоҷагидори кишоварзӣ дар вилояти Хатлон аз 61573 адад дар соли 2019 то 74177 адад дар соли 2024 расида, нисбат ба соли базавӣ 20,5 % афзоиш ёфт. Яъне метавон гуфт, ки рақобат дар бозори аграрӣ тақвият ёфта, шаклҳои гуногуни ташкили истеҳсолот ва соҳибкорӣ рушд намуда истодаанд.

Самаранокии фаъолияти комплекси агросаноатӣ аз муҳити институтсионалӣ ва хусусиятҳои ҳамкориҳои байни иштирокчиёни бозори аграрӣ низ вобастагӣ дорад. Дар шароити муосир комплекси агросаноатӣ тадриҷан аз маҷмӯи алоҳидаи истеҳсолкунандагон ба экосистемаи иқтисодӣ

табдил меёбад. Экосистемаи аграрӣ муҳити иқтисодӣ ва институтсионалие мебошад, ки дар он ҳамаи иштирокчиёни фаъолияти аграрӣ тавассути муносибатҳои истеҳсолӣ бо ҳам алоқаманд мебошанд.

Яке аз нишондиҳандаҳои асосии рушди экосистемаи аграрӣ динамикаи шумораи субъектҳои хоҷагидорӣ мебошад. Афзоиши шумораи субъектҳои иқтисодӣ аз баланд гардидани рақобат дар баҳши аграрӣ шаҳодат медиҳад (ҷадвали 2.1.4).

Чуноне ки мебинем (ҷадвали 2.1.4) дар солҳои 2019–2024 шумораи субъектҳои хоҷагидорӣ соҳаи кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тамоюли афзоиш доштааст. Дар вилояти Хатлон ин раванд нисбат ба аксари минтақаҳои ҷумҳурӣ фаъолтар буда, шумораи субъектҳои хоҷагидорӣ дар маҷмӯъ 20,5 % зиёд гардидааст. Аз рӯйи суръати афзоиш вилояти Хатлон яке аз минтақаҳои пешсафи кишвар ба ҳисоб меравад, ки ин аз густариши фаъолияти соҳибкорӣ ва рушди муносибатҳои бозорӣ дар баҳши аграрӣ шаҳодат медиҳад.

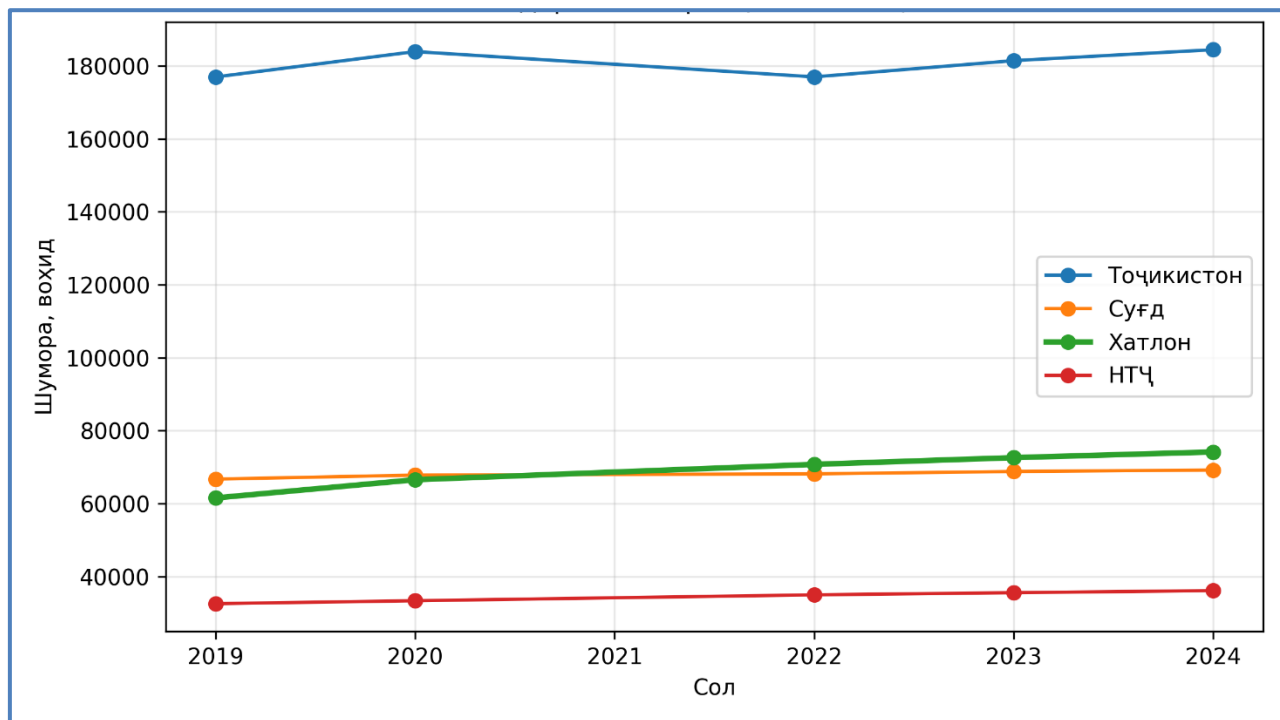
Ҷадвали 2.1.5. - Динамикаи шумораи субъектҳои хоҷагидорӣ соҳаи кишоварзӣ дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2019–2024

Минтақаҳо	2019	2020	2022	2023	2024	2024/2019, %
Ҷумҳурии Тоҷикистон	176 975	183 926	176 984	181 444	184 445	104,2
ш. Душанбе	5	5	708	709	721	144,2 маротиба
ВМКБ	16 077	16 145	2 334	3 693	4 173	26,0
Суғд	66 734	67 823	68 166	68 823	69 220	103,7
Хатлон	61 573	66 559	70 770	72 618	74 177	120,5
НТҚ	32 586	33 394	35 006	35 601	36 157	111,0

Манбаъ: тартибдодаи муаллиф дар асоси: *Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон*. – Душанбе: Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2025. – С.336.

Афзоиши шумораи субъектҳои хоҷагидорӣ ба рушди экосистемаи аграрӣ таъсири мусбат расонида, рақобат, кооператсия ва диверсификатсияи истеҳсолотро тақвият мебахшад. Дар чунин шароит ташкили баҳисобгирии самаранок танҳо дар сатҳи корхонаҳои алоҳида кофӣ набуда, он бояд робитаҳои иқтисодии байни истеҳсолкунандагон ва ташкилотҳои молиявиро низ дар бар гирад.

Таҳлили нишондиҳандаҳои рушди муҳити институтсионалии комплекси агросаноатӣ нишон медиҳад, ки дар солҳои охир дар вилояти Хатлон раванди фаъол гардидани субъектҳои хоҷагидорӣ ба назар мерасад. Афзоиши шумораи хоҷагиҳои истеҳсолӣ, гуногун гардидани шаклҳои ташкили фаъолияти соҳибкорӣ ва густариши муносибатҳои бозорӣ аз ташаккули муҳити рақобатпазир ва такмил ёфтани экосистемаи аграрии минтақа шаҳодат медиҳанд.

Расми 2.1.3. - Динамикаи шумораи субъектҳои хоҷагидории кишоварзӣ дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (2019–2024).

(Таҳияи муаллиф дар асоси маълумоти Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон)

Тавре ки дар расми 2.1.3 мушоҳида мешавад, вилояти Хатлон аз рӯйи шумораи субъектҳои хоҷагидории соҳаи кишоварзӣ яке аз ҷойҳои пешсафро дар ҷумҳурӣ ишғол менамояд (соли 2019 - 61,6 ҳазор адад, соли 2024 - 74,2 ҳазор адад). Дараҷаи афзоиш зиёда аз 20 %-ро ташкил дода, аз сатҳи миёнаи ҷумҳурӣ баландтар мебошад.

Дар вилояти Хатлон мавқеи асосиро хоҷагиҳои деҳқонӣ ташкил медиҳанд. Ҳиссаи онҳо дар истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ мунтазам

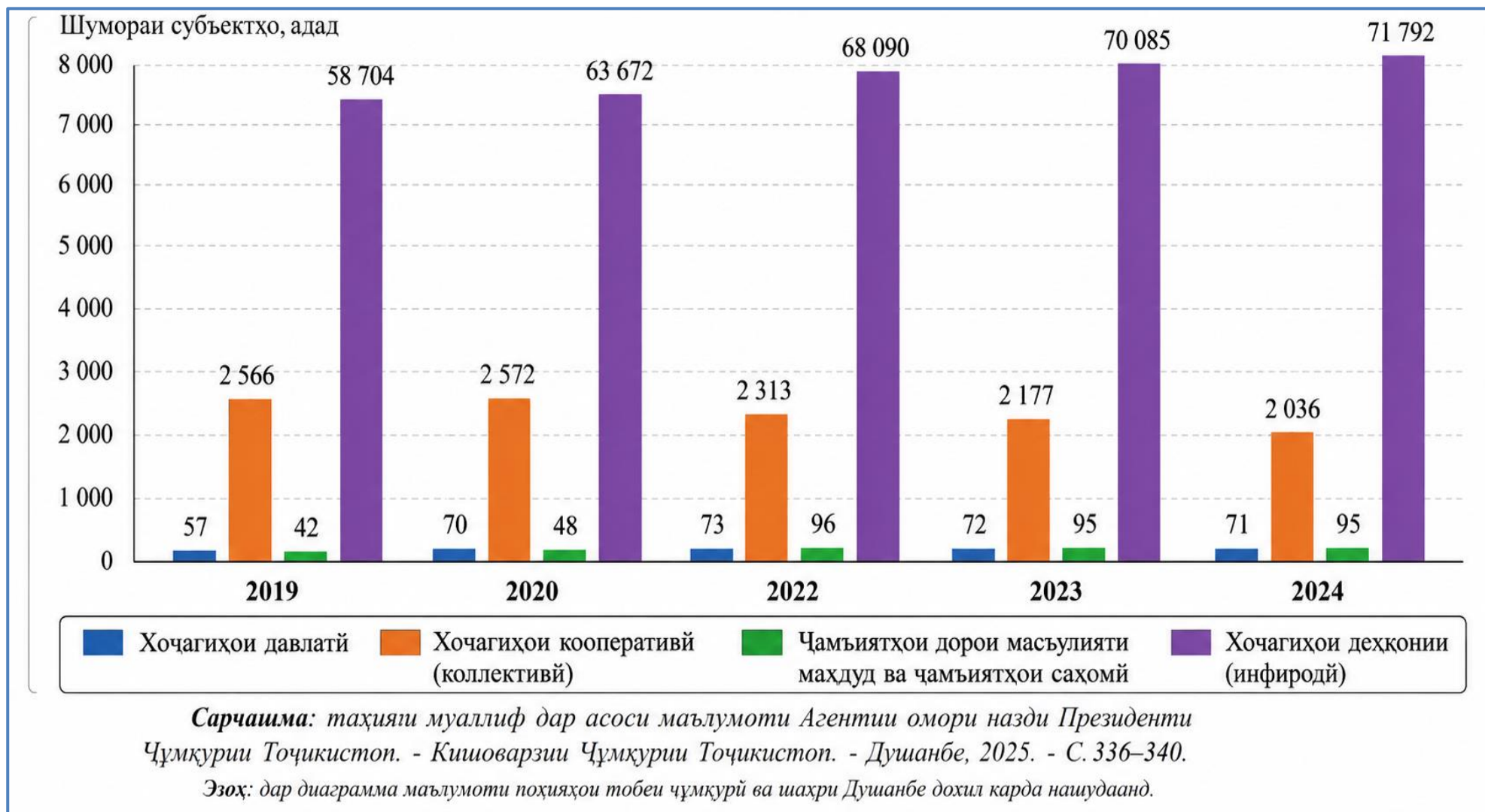
афзоиш ёфта, нақши онҳо дар таъмини амнияти озуқаворӣ ва ташаккули бозори маҳсулоти кишоварзӣ торафт бештар мегардад.

Тавре ки маълумоти расми 2.1.4 нишон медиҳад, дар солҳои таҳлилшаванда сохтори институтсионалии комплекси агросаноатии вилояти Хатлон тадричан ба талаботи иқтисоди бозорӣ мутобиқ гардидааст. Агар дар соли 2019 шумораи хоҷагиҳои деҳқонии инфиродӣ 58,7 ҳазор ададро ташкил дода бошад, пас то соли 2024 ин нишондиҳанда ба 71,8 ҳазор адад расидааст.

Шумораи ҷамъиятҳои дорои масъулияти маҳдуд ва ҷамъиятҳои саҳомӣ аз 42 то 95 адад зиёд гардидааст, ки бештар аз 2,2 маротиба афзоишро ташкил медиҳад. Чунин тағйирот аз рушди шаклҳои корпоративии идоракунии шаҳодат медиҳад. Корхонаҳои мазкур, одатан, имконияти ташкили низоми пешрафтаи баҳисобгирии идоракуниро доранд.

Дар муқобил, шумораи хоҷагиҳои коллективӣ ва кооперативӣ дар давраи таҳлилшаванда аз 2566 то 2036 адад коҳиш ёфтааст. Бо вучуди ин, кооперативҳо ҳанӯз ҳам дар ташкили истифодаи муштаракӣ техника нақши муайян доранд.

Шумораи хоҷагиҳои давлатӣ бошад, тағйироти назаррасро нишон намедиҳад ва дар доираи 57–73 адад нигоҳ дошта шудааст. Имрӯз фаъолияти онҳо асосан ба иҷрои вазифаҳои иҷтимоӣ, нигоҳдории базаҳои тухмипарварӣ, хоҷагиҳои таҷрибавӣ ва таъмини манфиатҳои стратегии давлатӣ равона гардидааст.

Расми 2.1.4. Тағйироти сохтори институтсионалии экосистемаи аграрии вилояти Хатлон дар солҳои 2019–2024

Ба андешаи З. Н. Файзуллоева, Т. Б. Раҷабов «... рушдѐбии шумораи корхонаҳои кишоварзӣ аз рӯи моликият дар иқтисодиѐти мамлакат муҳим ва аввалиндараҷа буда барои беҳтаргардонии сатҳу сифати зисти аҳолии кишвар самара меорад. Агар корхонаҳои истеҳсоли дар кишвар зиѐд гардад сатҳи истеҳсоли маҳсулоти дохилӣ зиѐд гардида талаботи истеъмолкунандагон қонеъ гардонида мешавад. Ташкил ва инкишоф додани усулҳои баҳисобгирии идоракунӣ ва таҳлил дар ташкилотҳои хоҷагии қишлоқ ба муайян кардани объектҳои хоҷагӣ бо мақсади таъсир расондан, тағйир додан ва ба воситаи равандҳои хоҷагӣ ба дараҷаи нишондиҳандаҳои нақшавии фаъолияти ташкилотҳои хоҷагии қишлоқ расондани ҳолати объектҳо асос меѐбад. Хусусияти хоҷагии қишлоқ пеш аз ҳама дар он аст, ки равандҳои истеҳсолот дар ин соҳа бо замин, инчунин ҳайвонот ва наботот, ки ҳамчун объекти меҳнат баромад мекунанд, алоқаманд аст» [147. С. 235-244].

Тағйироти сохтори институтсионалӣ нишон медиҳанд, ки экосистемаи аграрии вилояти Хатлон тадриҷан хусусияти бозорӣ ва шабакавӣ касб намуда истодааст. Афзоиши шумораи истеҳсолкунандагони мустақил ва субъектҳои корпоративӣ талаботи навро нисбат ба сифати иттилооти иқтисодӣ ба миѐн меорад.

Т. Б. Раҷабов ва Ҳ. Қ. Қурбонализода қайд намудаанд, ки «...Вазифаи асосии баҳисобгирии идоракунӣ аз он иборат аст, ки ташкилот дар кадом ҳолат қарор дорад ва барои баланд бардоштани самаранокии амалиѐт чӣ гуна тақсим кардани захираҳои мавҷудбуда равона карда мешавад. Ба ҳамагон маълум аст, ки марказҳои арзѐбишаванда барои истифодаи захираҳои меҳнатӣ, ташкили истеҳсолот, идоракунӣ, ҳаҷми истеҳсолот, ки бо истеъмоли маҳсулот алоқаманданд ҷавобгар ҳисобида мешаванд. Дар корхонаҳои хоҷагии қишлоқ масъулияти муҳимро ба зимаи муҳосибон месупоранд. Корхона ва ѐ ташкилотро зарур аст, ки барои риояи меѐрҳои сарфи масолеҳ, сари вақт аз нав дида баромадан ва кам кардани онҳо, беҳатарӣ ва истифодаи оқилонаи тухмӣ ва масолеҳи қишт, нуриҳои минералӣ, воситаҳои муҳофизати растаниҳо чораҳои муҳим андешанд» [123].

Пас аз таҳлили сохтори институтсионалии субъектони кишоварзӣ зарур аст, ки муҳити ташаккули экосистемаи аграрӣ ҳамчун низоми ягонаи ҳамкориҳои иштирокчиёни соҳа арзёбӣ карда шавад. Дар шароити муосир рушди комплекси агросаноатӣ аз сатҳи ҳамгироии онҳо бо ташкилотҳои молиявӣ, мақомоти давлатӣ, марказҳои илмӣ ва корхонаҳои коркарди маҳсулот вобаста аст. Дар робита ба ин модели муаллифии муҳити ташаккули экосистемаи аграрии вилояти Хатлон пешниҳод карда мешавад (расми 2.1.5).

Тавре ки аз расми 2.1.5 бармеояд, ядрои экосистемаи аграриро истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ ташкил медиҳанд. Ҳар як унсури вазифаи мустақилро иҷро намуда, ҳамзамон қисми низоми ягонаи ташаккули арзиши иловашуда мебошад.

Дар сатҳи институтсионалӣ фаъолияти экосистема тавассути сиёсати давлатӣ ва механизмҳои дастгирии соҳибкорӣ танзим карда мешавад. Дар айни замон, муассисаҳои илмӣ ва таълимӣ ба ҷорӣ намудани технологияҳои нав мусоидат менамоянд. Ташкилотҳои молиявӣ бошад, тавассути қарздиҳӣ, лизинг ва дигар воситаҳои сармоягузорӣ барои навсозии иқтисодии истеҳсолӣ шароити мусоид фароҳам меоранд.

Дар тарафи дигар, фаъолияти истеҳсолкунандагон бе мавҷудияти бозорҳои устувори фурӯш, шабакаҳои логистикӣ ва корхонаҳои коркарди маҳсулот самаранок буда наметавонад. Аз нуқтаи назари баҳисобгирии идоракунӣ, экосистемаи аграрӣ ҳамчун маҷмӯи марказҳои масъулият ва равандҳои ба ҳам алоқаманд баррасӣ мегардад. Дар чунин шароит низоми баҳисобгирии идоракунӣ бояд робитаҳои иқтисодии байни иштирокчиёни экосистемаро инъикос намояд.

Расми 2.1.5. Муҳити ташаккули экосистемаи аграрии вилояти Хатлон

Ҳамин тариқ, таҳлил нишон медиҳад, ки экосистемаи аграрии вилояти Хатлон дорои ҳамаи унсурҳои асосии рушди устувор мебошад. Вале самаранокии ҳамкориҳои байни онҳо ҳанӯз ҳам аз сатҳи ҳамоҳангсозии институтсионалӣ ва сифати таъминоти иттилоотии идоракунӣ вобастагӣ дорад. Аз ин рӯ, тақмили низоми баҳисобгирии идоракунӣ бояд ҳамчун яке аз механизмҳои асосии ҳамоҳангсозии фаъолияти субъектҳои экосистемаи аграрӣ ва баланд бардоштани самаранокии фаъолияти онҳо баррасӣ карда шавад.

Таҳлили нишондиҳандаҳои рушди комплекси агросаноатии вилояти Хатлон нишон дод, ки новобаста аз афзоиши ҳаҷми истеҳсолот, зиёд гардидани шумораи субъектҳои хоҷагидорӣ ва тақмил ёфтани сохтори институтсионалӣ, фаъолияти экосистемаи аграрӣ ҳанӯз бо як қатор маҳдудиятҳои низомӣ рӯ ба рӯ мебошад. Ин мавонез ба самаранокии ҳамкориҳои байни ҳамаи иштирокчиёни занҷираи арзиши аграрӣ низ таъсири манфӣ мерасонанд.

Яке аз масъалаҳои асосӣ парокандагии субъектҳои комплекси агросаноатӣ мебошад. Қисми зиёди истеҳсолкунандагон фаъолияти худро мустақилона амалӣ намуда, сатҳи ҳамгирии онҳо бо корхонаҳои коркарди маҳсулот ҳанӯз ҳам маҳдуд мебошад. Дар натиҷа, чуноне ки С. Ф. Низомов ва А. Х. Файзуллоев қайд кардаанд, қисми зиёди қарорҳои идоракунӣ бе мубодилаи пурраи иттилоот қабул мегардад [107].

Аз тарафи дигар, дар аксари корхонаҳои комплекси агросаноатӣ норасоии иттилооти идоракунӣ мушоҳида мегардад. Дар бисёр ҳолатҳо низоми баҳисобгирӣ танҳо барои таҳияи ҳисоботи молиявӣ истифода шуда, имконияти гирифтани маълумоти оперативӣ оид ба хароҷот, натиҷаҳои фаъолияти воҳидҳои сохторӣ, самаранокии истифодаи захираҳо ва сатҳи иҷрои нақшаҳо таъмин намекунад. Ин ҳолат сифати қабули қарорҳои идоракунӣро паст намуда, имконияти истифодаи пурраи иқтисодии корхонаҳо маҳдуд месозад.

Мушкили дигари муҳим набудани марказҳои масъулият ва низоми муносири баҳодиҳии фаъолияти воҳидҳои сохторӣ мебошад. Дар аксари субъектҳои аграрӣ баҳодиҳии натиҷаҳои фаъолияти истеҳсолӣ дар сатҳи умумии корхона амалӣ карда намешавад. Илова бар ин, сатҳи рақамикунонии равандҳои идоракунӣ дар аксари субъектҳои комплекси агросаноатӣ ханӯз ҳам паст боқӣ мондааст. Набудани системаҳои ягонаи иттилоотӣ боиси коҳиш ёфтани шаффофияти фаъолияти истеҳсолӣ мегардад. Баҳисобгирии хароҷот асосан хусусияти анъанавӣ дошта, на ҳамеша имконият медиҳад, ки арзиши аслии маҳсулот бо дараҷаи кофии дақиқ муайян карда шавад. дар ин бора Ҳ. Қ. Курбонализода ва С. Қ. Шоимардонов низ махсус қайд намудаанд [83].

Расми 2.1.6. Мушкилоти рушди экосистемаи аграрӣ ҳамчун омилҳои такмили низоми баҳисобгирии идоракунӣ

Моделҳои муаллифӣ робитаи байни мушкилоти мавҷуда ва зарурати тақмили низоми баҳисобгирии идоракунии дар расми 2.1.6 пешниҳод карда шудааст.

Ҳамин тариқ, таҳлил нишон дод, ки экосистемаи аграрии вилояти Хатлон дорои иқтидори назарраси рушди истеҳсоли буда, ҳамзамон бо як қатор маҳдудиятҳои институтсионалӣ ва идоракунии рӯ ба рӯ мебошад. Дар чунин шароит такмили низоми баҳисобгирии идоракунии ҳамчун воситаи муҳими таъмини шаффофияти иттилоот ва баланд бардоштани сифати қарорҳои идоракунии аҳамияти калидӣ пайдо менамояд.

2.2. Таҳлили амалияи ташкили баҳисобгирии идоракунӣ ва баҳисобгирии хароҷот дар корхонаҳои агросаноатӣ

Дар шароити рушди босуръати комплекси агросаноатии вилояти Хатлон аҳамияти ташкили низоми самараноки баҳисобгирии идоракунӣ мунтазам меафзояд. Гуногуншавии шаклҳои ташкили истеҳсолот ва густариши муносибатҳои кооперативӣ зарурати ташаккули низоми иттилоотиро ба миён меорад, ки тавонад роҳбариятро бо маълумоти саривақтӣ барои қабули қарорҳои идоракунӣ таъмин намояд. Айни ҳол дар аксари корхонаҳои агросаноатии минтақа баҳисобгирии муҳосибӣ асосан ба иҷрои талаботи ҳисоботи молиявӣ ва андозбандӣ нигаронида шуда, унсурҳои баҳисобгирии идоракунӣ ҳанӯз пурра ташаккул наёфтаанд.

Дар вилояти Хатлон солҳои охир як қатор корхонаҳои муосири комплекси агросаноатӣ ташаккул ёфта, фаъолияти онҳо тамоми занҷираи истеҳсол ва коркарди маҳсулоти кишоварзиро дар бар мегирад. Дар байни онҳо Кооперативи истеҳсолии «Сомончон», Кооперативи тичоратии «Раҳмончон», Кооперативи истеҳсолии тичоратии «Раҳмон Футур», ҶДММ «Витаминҳои Тоҷикистон», ҶДММ «Мармарӣ», ҶДММ «Шири Данғара», Кооперативи истеҳсолии «Муҳсиддин Н», хоҷагии деҳқонии «Асадулло», Кооперативи истеҳсолии «Абдулло Сафолов» ва дигар субъектҳои хоҷагидорӣ мавқеи муҳим доранд. Ин корхонаҳо дар самтҳои зироаткорӣ,

боғдорӣ, чорводорӣ, парандапарварӣ, гармхонаҳои инноватсионӣ, истеҳсоли маҳсулоти ширӣ ва коркарди ашёи хоми кишоварзӣ фаъолият намуда, барои таъмини амнияти озуқаворӣ, рушди содирот ва ташкили ҷойҳои нави корӣ саҳми назаррас мегузоранд.

Дар байни корхонаҳои муосири комплекси агросаноатии вилояти Хатлон Ҷамъияти дорои масъулияти маҳдуди «Мармарӣ» мавқеи махсусро ишғол менамояд. Фаъолияти ширкат ба ташкили истеҳсолоти ҳамгиро асос ёфта, якҷанд самтҳои ба ҳам алоқамандро дар бар мегирад. Дар сохтори он маҷмааҳои парандапарварӣ, чорводорӣ зотӣ, истеҳсоли хӯроки омехта, парвариши зироатҳои хӯроки чорво, коркарди маҳсулоти кишоварзӣ ва истеҳсоли рағани растанӣ муттаҳид гардидаанд.

Самти муҳими фаъолияти корхона рушди чорводорӣ саноатӣ ба ҳисоб меравад. Дар ноҳияи Ёвон маҷмааи бузурги парвариши чорвои гӯштӣ бо истифода аз технологияҳои муосири аврупоӣ ташкил карда шудааст. Дар таркиби он ҷойҳои махсус барои нигоҳдории чорво, коргоҳи истеҳсоли хӯроки омехта, анборҳои нигоҳдории хӯрок, силосхонаҳо ва инфрасохтори пурраи хизматрасонӣ мавҷуд мебошад. Барои таъмини пойгоҳи хӯроки чорво ҳуди ширкат дар садҳо гектар замин ҷуворимаққа, гандум, ҷав ва юнучқа парвариш менамояд, ки ин вобастагиро аз таъминкунандагони беруна коҳиш медиҳад.

Дар баробари фарқиятҳои ташкилию истеҳсолӣ, аксари ин корхонаҳо дорои як хусусияти умумӣ мебошанд: фаъолияти онҳо бо ҳаҷми зиёди захираҳои моддӣ, мавсимияти истеҳсолот, гуногунии намудҳои маҳсулот ва зарурати идоракунии самараноки хароҷот алоқаманд аст. Аз ин рӯ, сифати ташкили баҳисобгирии идоракунӣ ба натиҷаҳои иқтисодии фаъолияти онҳо таъсири мустақим мерасонад. Бо мақсади арзёбии амиқи амалияи мавҷуда дар доираи таҳқиқоти мазкур аз байни онҳо чор корхона - Кооперативи истеҳсолии «Сомонҷон», ҶДММ «Тоҷ-Агро», ҶДММ «Оби Ховалинг» ва ҶСК «Комбинати Хӯрокворӣ» ҳамчун объектҳои асосии таҳлил интихоб гардиданд. Интихоби онҳо имкон медиҳад, ки хусусиятҳои ташкили

баҳисобгирии идоракунӣ дар субъектҳои дорои самтҳои гуногуни фаъолияти агросаноатӣ мавриди муқоисаи илмӣ қарор дода шаванд.

Тадқиқоти Р. Н. Қодиров ва Д. Ш. Пирзода нишон дод, ки самаранокии истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ, аз ҷумла зироатҳои ползӣ, пеш аз ҳама аз масоҳати майдони кишт, сатҳи ҳосилнокӣ ва талафоти ҳосил вобастагӣ дорад [80]. Муаллифон бо истифода аз усулҳои таҳлили омилӣ (гузориши занҷирӣ ва фарқияти мутлақ) исбот менамоянд, ки маҳз пастшавии ҳосилнокӣ ва афзоиши талафоти ҳосил омилҳои асосии коҳишёбии ҳаҷми истеҳсолот буда, татбиқи технологияҳои инноватсионӣ, истифодаи тухмии хушсифат ва тақмили чорабиниҳои агротехникӣ метавонанд самаранокии истеҳсолотро ба таври назаррас баланд бардоранд. Аз ин рӯ, баланд бардоштани самаранокии фаъолияти корхонаҳои комплекси агросаноатӣ бояд пеш аз ҳама аз ҳисоби тақмили низоми идоракунӣ ва қабули қарорҳои асосноки идоракунӣ таъмин карда шавад.

Бо мақсади арзёбии вазъи амалии ташкили баҳисобгирии идоракунӣ фаъолияти чор корхонаи воқеии комплекси агросаноатии вилояти Хатлон мавриди омӯзиш қарор дода шуд. Ба ҳайси объектҳои таҳқиқот Кооперативи истеҳсолии «Сомонҷон» (ноҳияи Данғара), ҶДММ «Тоҷ-Агро» (ноҳияи Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ), ҶДММ «Оби Ховалинг» (ноҳияи Ховалинг) ва ҶСК «Комбинати Хӯрокворӣ»-и шаҳри Бохтар интихоб гардиданд. Ин корхонаҳо самтҳои гуногуни фаъолияти комплекси агросаноатиро - аз истеҳсоли ашёи хоми кишоварзӣ то коркарди саноатии маҳсулот дар бар мегиранд. Барои арзёбии ҳолати баҳисобгирии идоракунӣ заминаи кофӣ дар ин корхонаҳо фароҳам аст.

Таҳлил нишон дод, ки дар ҳамаи корхонаҳои таҳқиқшуда баҳисобгирии молиявӣ мутобиқи талаботи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ба роҳ монда шудааст. Аммо дараҷаи рушди баҳисобгирии идоракунӣ дар байни онҳо фарқияти назаррас дорад. Аммо ин воситаҳо бештар хусусияти лаҳзавӣ (ситуационный) дошта, ҳамаҷун низоми ягонаи баҳисобгирии идоракунӣ ташаккул наёфтаанд.

Кооперативи истеҳсолии «Сомончон» диққати асосии муҳосибӣ ба баҳисобгирии хароҷоти истеҳсолӣ, назорати истифодаи захираҳои моддӣ ва таҳияи ҳисоботи молиявӣ равона гардидааст. Дар ҶДММ «Тоҷ-Агро» вобаста ба рушди боғдорӣ, гармхонаҳо ва нигоҳдории маҳсулот зарурати таҳлили хароҷот аз рӯи самтҳои фаъолият бештар эҳсос мешавад, аммо марказҳои масъулият ва ҳисоботи дохилии идоракунӣ ханӯз пурра ҷорӣ карда нашудаанд. Дар ҶДММ «Оби Ховалинг» бо сабаби диверсификатсияи фаъолият (парандапарварӣ, хушккунии мева, истеҳсоли маҳсулоти қаннодӣ ва бастабандии асал) талабот ба маълумоти таҳлилӣ зиёд аст, вале баҳисобгирӣ асосан дар доираи талаботи ҳисоботи молиявӣ ташкил карда шудааст. Дар ҶСК «Комбинати Хӯрокворӣ» бошад, вобаста ба мавҷудияти якчанд навъи маҳсулот, масъалаҳои тақсимои хароҷоти ғайримустақим, муайян намудани арзиши аслий ва таҳлили самаранокии истеҳсолот аҳамияти махсус доранд.

Расми 2.2.1. Мушкилоти асосии ташкили баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои комплекси агросаноатии вилояти Хатлон (таҳияи муаллиф дар асоси адабиёти мавзӯ)

Бо мақсади арзёбии муқоисавии сатҳи ташкили баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои таҳқиқшуда муҳимтарин нишондиҳандаҳои ташкиливу функционалӣ мавриди таҳлил қарор дода шуданд. Натиҷаҳои муқоисавии арзёбии вазъи кунунии ташкили баҳисобгирии идоракунӣ дар чор корхонаи интихобшуда дар ҷадвали 2.2.1 пешниҳод шудаанд.

Ҷадвали 2.2.1. - Тавсифи муқоисавии ташкили баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои таҳқиқшуда

Нишондиҳанда	ПК «Сомончон»	ҚДММ «Тоҷ-Агро»	ҚДММ «Оби Ховалинг»	ҚСК «Комбинати Хӯроқворӣ»
Самти асосии фаъолият	Истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ	Боғдорӣ, гармхона, коркард	Парандапарварӣ ва коркард	Коркарди маҳсулоти кишоварзӣ
Шумораи кормандон, нафар	145	96	168	182
Аз ҷумла муҳосибон	4	3	5	6
Мавҷудияти шӯъбаи иқтисодӣ	+	+	+	+
Шӯъбаи мустақили баҳисобгирии идоракунӣ	-	-	-	-
Марказҳои масъулият муайян шудаанд	Қисман	Қисман	Не	Қисман
Бӯҷети солона таҳия мешавад	+	+	±	+
Бӯҷети моҳона	-	-	-	±
Ҳисоботи дохилии идоракунӣ	Маҳдуд	Маҳдуд	Маҳдуд	Қисман мунтазам
Ҳисоботи хароҷот аз рӯи марказҳо	-	-	-	±
Калкулятсияи арзиши аслӣ	+	+	+	+
Таҳлили инҳирофи хароҷот	-	±	-	±
Барномаи муҳосибӣ	1С	1С	1С	1С ERP
Дараҷаи рақамикунонӣ	Миёна	Миёна	Паст	Миёна ба баланд
Бӯҷетгузори амалиётӣ	-	-	-	±
Нишондиҳандаҳои КРІ	-	-	-	-

Идомаи ҷадвали 2.2.1.				
Ҳисоботи таҳлилий барои роҳбарият	Ҳангоми зарурат	Ҳангоми зарурат	Ҳангоми зарурат	Ҳар моҳ
Сатҳи рушди баҳисобгирии идоракунӣ	Паст	Паст	Паст	Миёна
Эзоҳ: "+" – пурра истифода мешавад; "±" – қисман истифода мешавад; "-" – истифода намешавад.				

Манбаъ: таҳияи муаллиф дар асоси маълумоти пешниҳоднамудаи корхонаҳои таҳқиқшуда.

Тавре мебинем (ҷадвали 2.2.1) дар ҳамаи корхонаҳои таҳқиқшуда баҳисобгирии молиявӣ мувофиқи талаботи қонунгузорӣ ташкил гардидааст, вале дараҷаи рушди баҳисобгирии идоракунӣ ҳанӯз ба талаботи идоракунӣ муносири комплекси агросаноатӣ ҷавобгӯ нест. Дар ҳамаи корхонаҳо муҳосибони соҳибхтисос фаъолият доранд ва баҳисобгирии амалиётҳои молиявӣ бо истифода аз барномаҳои муҳосибӣ ба роҳ монда шудааст. Бо вучуди ин, фаъолияти онҳо бештар ба таҳияи ҳисоботи молиявӣ ва андозӣ равона гардида, вазифаҳои таҳлилий ва идоракунӣ аҳамияти дуумдараҷа доранд.

Таҳлил нишон медиҳад, ки дар аксари корхонаҳо марказҳои масъулият пурра ташаккул наёфта, буҷетгузориҳои амалиётӣ истифода намешавад. Ҳисоботи дохилии идоракунӣ асосан ҳангоми зарурати қабули қарорҳои алоҳида омода гардида, шакли мунтазам надорад. Ҳамчунин, таҳлили инҳирофи хароҷот, арзёбии фаъолияти воҳидҳои сохторӣ ва истифодаи нишондиҳандаҳои самаранокӣ (KPI) қариб ба роҳ монда нашудааст.

Аз рӯи натиҷаҳои муқоисавӣ нисбатан сатҳи беҳтари ташкили баҳисобгирии идоракунӣ дар ҶСК «Комбинати Хӯрокворӣ» мушоҳида мегардад. Аммо ҳатто дар ин корхона низ низоми мукаммали баҳисобгирии идоракунӣ дар як низоми ягона пурра ташаккул наёфтааст.

Самаранокии фаъолияти корхонаҳои комплекси агросаноатӣ дар шароити рақобати бозорӣ ва рушди экосистемаи аграрӣ ба сатҳи ташкили баҳисобгирии хароҷот ва саҳеҳ муайян намудани арзиши аслии маҳсулот вобастагии бевосита дорад. Маҳз иттилооти мукамал оид ба ҳаҷм, сохтор ва

динамикаи хароҷот ба роҳбарияти корхона имконият медиҳад, ки самаранокии истифодаи захираҳо, сатҳи хароҷоти истеҳсолӣ, ғоидаоварии намудҳои алоҳидаи маҳсулот ва самтҳои асосии коҳиш додани хароҷотро муайян намояд.

Дар корхонаҳои комплекси агросаноатӣ баҳисобгирии хароҷот нисбат ба дигар соҳаҳои иқтисодиёт хусусиятҳои махсус дорад. Бидуни шак сифати ташкили баҳисобгирии хароҷот ба самаранокии тамоми низоми идоракунии истеҳсолот таъсир мерасонад.

Таҳлили фаъолияти корхонаҳои интиҳобшуда нишон медиҳад, ки дар ҳамаи онҳо баҳисобгирии хароҷот мутобиқи талаботи баҳисобгирии молиявӣ ташкил гардидааст. Аммо дараҷаи истифодаи маълумоти хароҷот барои мақсадҳои идоракунӣ, банақшагирӣ ва назорати фаъолияти истеҳсолӣ байни корхонаҳо фарқияти муайян дорад. Дар аксари ҳолатҳо баҳисобгирии хароҷот бештар ба ҳисоб намудани арзиши аслии маҳсулоти тайёр равона гардида, имкониятҳои таҳлили дохилии хароҷот, баҳодиҳии самаранокии фаъолияти воҳидҳои истеҳсолӣ ва муайян намудани омилҳои тағйирёбии хароҷот пурра истифода намешаванд.

Ҷадвали 2.2.2. - Гурӯҳбандии хароҷоти истеҳсолӣ дар корхонаҳои таҳқиқшуда, %

Намудҳои хароҷот	ПК «Сомонҷон»	ҚДММ «Тоҷ-Агро»	ҚДММ «Оби Ховалинг»	ҚСК «Комбинати Хӯрокворӣ»
Ашёи хом ва мавод	38,4	42,6	47,8	58,3
Музди меҳнат	22,7	20,4	18,6	14,2
Пардохтҳои иҷтимоӣ	5,6	5,2	4,9	4,4
Сӯзишворӣ ва энергия	14,8	11,6	9,8	8,3
Амортизатсия	7,4	8,5	7,2	6,5
Хароҷоти умумии истеҳсолӣ	11,1	11,7	11,7	8,3
Ҳамагӣ	100,0	100,0	100,0	100,0

Манбаъ: таҳияи муаллиф дар асоси таҳлили фаъолияти корхонаҳои таҳқиқшуда.

Бо мақсади муайян намудани хусусиятҳои ташкили баҳисобгирии хароҷот гурӯҳбандии асосии хароҷоти истеҳсолӣ дар корхонаҳои таҳқиқшуда

мавриди омӯзиш қарор дода шуд. Натиҷаҳои муқоисавии таҳлил дар ҷадвали 2.2.2 пешниҳод шудаанд.

Чуноне ки мебинем, сохтори хароҷоти истеҳсоли дар корхонаҳои таҳқиқшуда аз самти фаъолият ва дараҷаи коркарди маҳсулот вобастагии мустақим дорад. Таҳлил нишон медиҳад, ки таркиби хароҷот ва ҳиссаи ҳар як унсури онҳо фарқияти назаррас дорад (расми 2.2.2).

ЧСК «Комбинати Хӯрокворӣ»	• Ҳиссаи зиёди хароҷот ба ашёи хом ва маводи истеҳсоли рост меояд. • Арзиши ашёи хом қисми асосии арзиши асли буда, тағйирёбии нархи он ба арзиши ниҳоии маҳсулот таъсири мустақим мерасонад.
Кооперативи истеҳсолии «Сомондҷон»	• Ҳиссаи назарраси хароҷот ба музди меҳнат, сӯзишворӣ, нуриҳо, тухмӣ ва дигар захираҳои истеҳсоли рост меояд. • Мавсимияти корҳои саҳроӣ ва истифодаи техникаи кишоварзӣ боиси зиёд шудани ҳиссаи хароҷоти вобаста ба истифодаи техника ва маводи сӯзишворӣ мегардад.
ЧДММ «Тоҷ-Агро»	• Сохтори хароҷот хусусияти омехта дорад. • Ҳиссаи ашёи хом ва мавод (боғдорӣ ва гармхонаҳо) баланд буда, истифодаи таҷҳизоти махсус ва инфрасохтори нигоҳдорӣ боиси зиёд шудани ҳиссаи амортизатсия мегардад.
ЧДММ «Оби Ховалинг»	• Қисми зиёди хароҷот ба хариди хӯроки парранда, ашёи хоми истеҳсоли ва дигар захираҳои моддӣ рост меояд. • Азбаски корхона чанд самти фаъолият (паррандапарварӣ, хушккунӣ мева, истеҳсоли маҳсулоти қаннодӣ ва бастабандии асал)-ро муттаҳид менамояд, муайян кардани арзиши аслии ҳар як намуди маҳсулот бе низоми мукаммали баҳисобгирии идоракунии мушкул мегардад.

Расми 2.2.2. Сохтори муқоисавии хароҷот дар корхонаҳои таҳқиқшудаи комплекси агросаноатӣ (таҳияи муаллиф)

Таҳлил инчунин нишон медиҳад, ки дар ҳамаи корхонаҳои таҳқиқшуда гурӯҳбандии хароҷот асосан мутобиқи талаботи баҳисобгирии молиявӣ анҷом дода мешавад. Яъне, хароҷот аз рӯи унсурҳои иқтисодӣ ва моддаҳои калкулятсионӣ гурӯҳбандӣ гардида, барои тартиб додани ҳисоботи муҳосибӣ истифода мешаванд. Аммо барои мақсадҳои идоракунии чунин гурӯҳбандӣ

нокифоя мебошад, зеро он имконияти таҳлили хароҷотро аз рӯи марказҳои масъулият маҳдуд месозад.

Дақиқии арзиши асли аз тарзи гурӯҳбандии хароҷоти истеҳсолот вобаста мебошад. Х. М. Ятимзода ва Қ. Х. Хушвахтзода менависанд: «...Барои ташаккул ва ҳисоб намудани арзиши воқеии маҳсулоти кишоварзӣ таснифи асосноки хароҷоти истеҳсолот, яъне гурӯҳбандии онҳо аз рӯи аломатҳои умумӣ зарур аст. Бояд қайд намуд, ки дар солҳои охир назария ва амалияи иқтисодӣ меъёрҳои таснифи хароҷотро бо назардошти хусусиятҳои возеҳи онҳо ба таври назаррас васеъ меомӯзад. Дар ҳисобҳои иқтисодӣ арзиши маҳсулот одатан аз рӯи моддаҳои хароҷот муайян карда мешавад. Чунин таснифи хароҷот аз рӯи намудҳо фарқ мекунанд ва имкон медиҳанд, ки таъсири ҳар як унсур ба андозаи хароҷоти ибтидоӣ ва мувофиқан ба вазъи молиявӣ иқтисодии кишоварзӣ муайян карда шавад» [170, с. 77–78]. Барои корхонаҳои таҳқиқшуда истифодаи чунин равиш имкони муайян кардани манбаи афзоиши арзиши аслиро фароҳам меорад.

Яке аз мушкилоти асосии муайяншуда дар рафти таҳқиқот ба тартиби тақсимои хароҷоти ғайримустақим вобаста мебошад. Дар аксари корхонаҳои таҳқиқшуда чунин хароҷот мутаносибан ба ҳаҷми истеҳсол, музди меҳнат ё дигар нишондиҳандаҳои умумӣ байни маҳсулот тақсим карда мешаванд. Ин усул, гарчанде аз ҷиҳати муҳосибӣ содда мебошад, на ҳамеша арзиши воқеии маҳсулоти алоҳидаро инъикос намуда, метавонад ба таҳриф гардидани нишондиҳандаҳои ғайримустақили намудҳои маҳсулот оварда расонад.

Ба андешаи Ф. Қурбонова, «...яке аз омилҳои муҳими баланд бардоштани самаранокии фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ истифодаи самараноки захираҳои истеҳсолӣ ва тақмили фаъолияти идоракунии мебошад. Аммо дар қисми зиёди корхонаҳои комплекси агросаноатии вилояти Хатлон баҳисобгирии хароҷот ҳанӯз пурра ба талаботи идоракунӣ муосир ҷавобгӯ набуда ин имконияти қабули қарорҳои асосноки идоракунӣ маҳдуд месозад» [78. С. 256-259].

Дар маҷмӯъ, натиҷаҳои таҳлил нишон медиҳанд, ки низоми амалкунандаи баҳисобгирии хароҷот дар корхонаҳои комплекси агросаноатии вилояти Хатлон асосан ба ҳисоб намудани арзиши аслии маҳсулот барои мақсадҳои баҳисобгирии молиявӣ нигаронида шудааст. Аммо талаботи муосири идоракунии корхонаҳои агросаноатӣ истифодаи усулҳои пешрафтаи баҳисобгирии идоракунӣро тақозо менамояд. Маҳз ҳамин масъалаҳо дар расми 2.2.2 ба таври схемавӣ ҷамъбаст карда шудаанд.

Тавре ки дар расми 2.2.3 нишон дода шудааст, ташаккули хароҷоти воқеии истеҳсоли дар корхонаҳои кишоварзӣ ва саноатӣ ҳамчун раванди пайдарпай анҷом дода мешавад. Дар марҳилаи аввал, ҳамаи захираҳои истеҳсоли дар раванди истеҳсолот иштирок мекунанд. Сипас, вобаста ба хусусияти саҳми онҳо дар истеҳсолот, онҳо ба хароҷоти мустақим ва ғайримустақим тақсим карда мешаванд ва барои муайян кардани арзиши воқеии маҳсулоти истеҳсолшуда истифода мешаванд.

Натиҷаҳои таҳлил нишон медиҳанд, ки дар ҳамаи корхонаҳои омӯхташуда баҳисобгирии хароҷоти мустақим нисбатан дақиқ аст. Аз ҷумла, хароҷоти ашёи хом, воситаҳои асосӣ, музди меҳнати истеҳсоли ва саҳмҳои суғуртаи иҷтимоӣ мустақиман бо маҳсулоти мушаххас алоқаманданд. Аммо, бо баҳисобгирии хароҷоти ғайримустақим вазъият фарқ мекунад. Дар аксари мавридҳо, чунин хароҷот бо истифода аз нишондиҳандаҳои умумӣ тақсим карда мешаванд.

Таҳлил инчунин нишон медиҳад, ки дар корхонаҳое, ки маҳсулоти асосии кишоварзиро истеҳсол мекунанд, ҳадафҳои баҳисобгирии хароҷот асосан аз рӯи намуди маҳсулот, гурӯҳи ҳайвонот ё воҳиди истеҳсоли муайян карда мешаванд. Дар корхонаҳои коркарди маҳсулоти кишоварзӣ, ҳадафҳои баҳисобгирӣ бештар аз намуди маҳсулоти истеҳсолшуда, марҳилаи технологӣ ё ҳатти истеҳсоли вобастаанд.

Интихоби объекти баҳисобгирӣ бояд имкони пайгирии хароҷотро дар раванди истеҳсолот таъмин намояд. М. Ш. Мирзозода ва Д. Б. Расулзода қайд мекунанд: «Интихоби объекти мушаххаси баҳисобгирии хароҷоти истеҳсолот аз хусусияти фаъолияти ташкилот ва захираҳои мавҷудани технологӣ, андозаи ҳудудҳои истеҳсоли ва ғайра вобаста аст. Ғайр аз тақсими хароҷот, вобаста ба давраи ҳисоботӣ шартан чор гурӯҳи васеи таснифи хароҷотро дар алоқамандӣ ба тарзи ба объектҳои арзиш дохил кардани онҳо ҷудо кардан мумкин аст: намудҳои маҳсулоти растанипарварӣ (гурӯҳҳои зироатҳои кишоварзӣ); корҳои агротехнологӣ; хароҷоти тақсимшаванда; хизматрасониҳои гирифташуда» [102, с. 350]. Барои корхонаҳои таҳқиқшуда

ин равиш имкон медиҳад, ки баҳисобгирии хароҷот аз рӯи маҳсулот бо баҳисобгирии корҳои иҷрошуда пайваст гардад.

Аз нуқтаи назари баҳисобгирии идоракунии, яке аз масъалаҳои муҳимтарин муайян кардани усули мувофиқ барои ҳисоб кардани хароҷоти воқеӣ мебошад. Интихоби дурусти усули ҳисобкунии ба муайян кардани дақиқи хароҷоти воқеии маҳсулот, арзиши самаранокии истеҳсолот ва қабули қарорҳои дурусти идоракунии мусоидат мекунад [73]. Барои муайян кардани хусусиятҳои усулҳои баҳисобгирии хароҷот ва ҳисоб кардани хароҷоти воқеӣ дар корхонаҳои омӯхташуда, таҳлили муқоисавӣ гузаронида шуд.

Натиҷаҳо дар ҷадвали 2.2.3 оварда шудаанд.

Ҷадвали 2.2.3 - Объектҳои баҳисобгирии хароҷот ва усулҳои калкулятсияи арзиши аслий дар корхонаҳои таҳқиқшуда

Нишондиҳанда	ПК «Сомонҷон»	ҚДММ «Тоҷ-Агро»	ҚДММ «Оби Ховалинг»	ҚСК «Комбинати Хӯрокворӣ»
Объекти баҳисобгирии хароҷот	Зироатҳо ва бахшҳои истеҳсолӣ	Навъҳои маҳсулоти боғдорӣ ва гармхона	Самтҳои истеҳсолӣ	Навъҳои маҳсулоти тайёр
Объекти калкулятсия	1 тонна маҳсулот	1 тонна маҳсулот	1 кг маҳсулот	Як воҳиди маҳсулоти тайёр
Усули асосии калкулятсия	Фармоишӣ-объектӣ	Марҳилавӣ	Марҳилавӣ	Марҳилавӣ
Ҳисобгирии хароҷоти мустақим	Бевосита	Бевосита	Бевосита	Бевосита
Тақсироти хароҷоти ғайримустақим	Аз рӯи ҳаҷми истеҳсол	Аз рӯи музди меҳнат	Аз рӯи арзиши ашёи хом	Аз рӯи ҳаҷми истеҳсол
Калкулятсияи маҳсулоти иловагӣ	Қисман	Қисман	Не	Бале
Таҳлили инҳирофи хароҷот	Не	Қисман	Не	Қисман
Истифода барои қабули қарорҳои идоракунии	Маҳдуд	Маҳдуд	Маҳдуд	Қисман

Манбаъ: таҳияи муаллиф дар асоси ҳисоботи молиявӣ, иттилооти воқеии фаъолияти корхонаҳои таҳқиқшуда ва натиҷаҳои мушоҳидаҳои бевоситаи муаллиф.

Чуноне ки мушоҳида мекунем, дар ҳамаи корхонаҳои таҳқиқшуда объектҳои баҳисобгирии хароҷот бо хусусияти истеҳсолот алоқаманд

мебошанд. Таҳлил нишон медиҳад, ки дар аксари корхонаҳои таҳқиқшуда усулҳои анъанавии калкулятсияи арзиши аслии истифода мешаванд. Дар Кооперативи истеҳсолии «Сомонҷон» ва ҶДММ «Тоҷ-Агро» баҳисобгирии хароҷот бештар аз рӯи объектҳои истеҳсоли ташкил гардида, арзиши аслии барои ҳар як намуди маҳсулот дар асоси ҷамъбасти хароҷоти воқеӣ муайян карда мешавад. Дар ҶДММ «Оби Ховалинг» ва ҶСК «Комбинати Хӯрокворӣ» бошад, вобаста ба пайдарпайии равандҳои технологӣ усули марҳилавии калкулятсияи истифода мегардад, ки барои корхонаҳои коркарди маҳсулоти кишоварзӣ нисбатан мувофиқ мебошад.

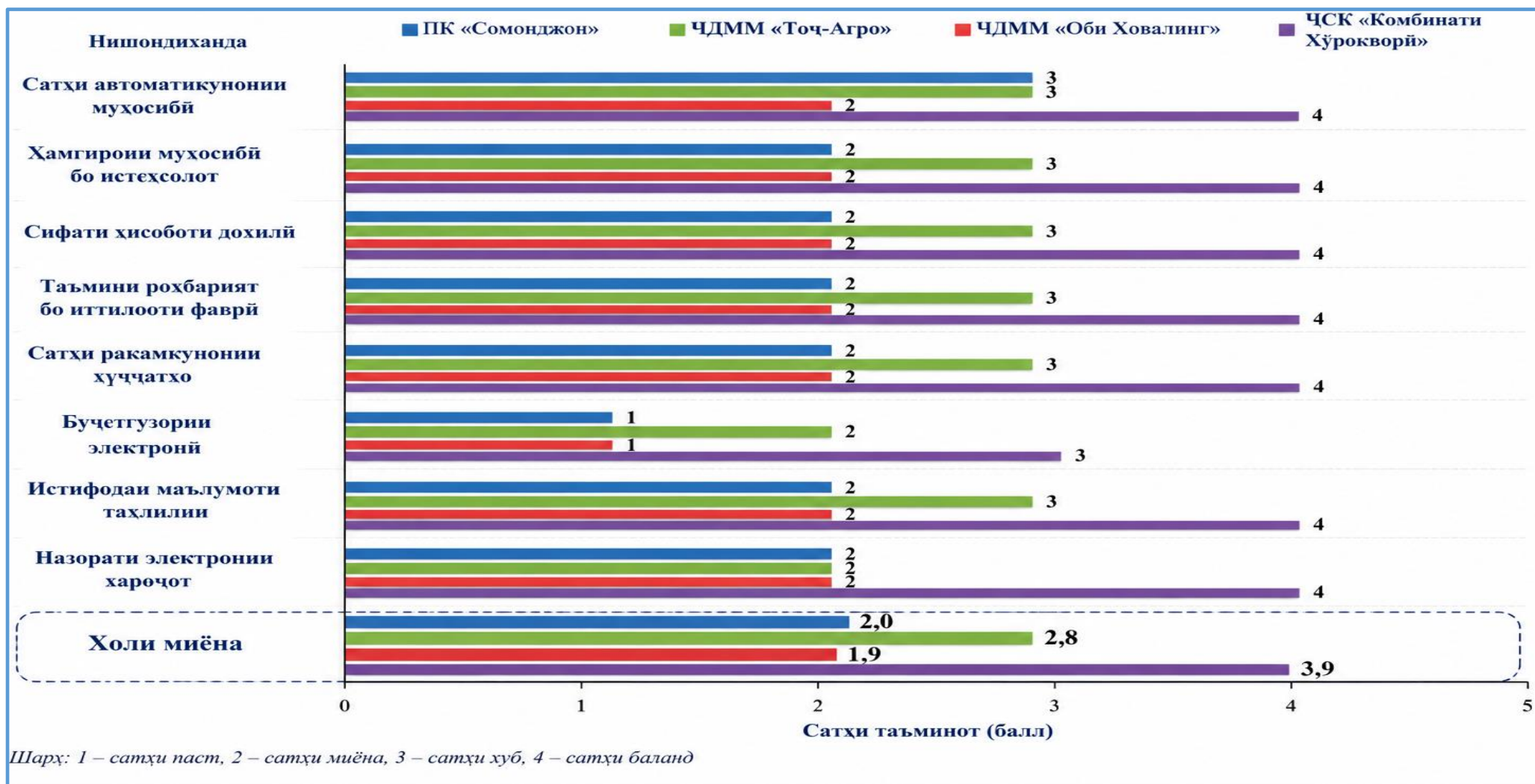
Дар баробари ин, таҳқиқот нишон медиҳад, ки тақсими хароҷоти ғайримустақим ҳанӯз ҳам яке аз масъалаҳои баҳссталаби баҳисобгирии хароҷот боқӣ мемонад. Дар аксари мавридҳо чунин хароҷот мутаносибан ба музди меҳнат, ҳаҷми истеҳсол ё арзиши ашёи хом тақсим карда мешаванд. Гарчанде ки чунин усул аз ҷиҳати амалия содда мебошад, аммо на ҳамеша истеъмоли воқеии захирахоро аз ҷониби ҳар як намуди маҳсулот инъикос мекунад. Дар натиҷа арзиши аслии баъзе маҳсулот метавонад аз арзиши воқеии онҳо фарқ намояд.

Ҳамзамон муайян гардид, ки дар ягон корхонаи таҳқиқшуда усулҳои муосири баҳисобгирии идоракунии, аз ҷумла баҳисобгирии хароҷот аз рӯи фаъолият (Activity-Based Costing – ABC), баҳисобгирии ҳадафноки хароҷот (Target Costing), баҳисобгирии хароҷот аз рӯи давраи ҳаёти маҳсулот (Life Cycle Costing) ё усулҳои дигари стратегӣ амалан татбиқ намегарданд. Ин ҳолат имкониятҳои таҳлили самаранокии фаъолияти воҳидҳои сохторӣ ва идоракунии хароҷотро маҳдуд менамояд.

Қобили қайд аст, ки дар шароити рушди иқтисоди рақамӣ ва татбиқи технологияҳои иттилоотӣ дар фаъолияти субъектҳои хоҷагидорӣ, сифати низоми баҳисобгирии идоракунии бештар аз сатҳи таъминоти иттилоотӣ ва дараҷаи рақамикунории равандҳои баҳисобгирӣ вобаста мегардад. Дар корхонаҳои комплекси агросаноатӣ аҳамияти таъминоти иттилоотӣ боз ҳам бештар мегардад, зеро фаъолияти онҳо бо мавсимияти истеҳсолот, гуногунии

равандҳои технологӣ, тағйирёбии нархи захираҳо ва таъсири омилҳои табиӣ тавсиф мешавад. Е. В. Глушко ва Е.И. Лобачева қайд менамоянд, ки «...Мавзӯи рақамӣ кардани баҳисобгирии хароҷоти истеҳсоли зироатҳо дар муҳити муосири агробизнес муҳим боқӣ мемонад, зеро баҳисобгирии хароҷот ба ғоиданокии истеҳсолот таъсир мерасонад, имкониятҳои коҳиши хароҷотро муайян мекунад, нархи маҳсулотро муайян мекунад ва қарорҳоро дар бораи истеҳсоли маҳсулоти нав ва қатъ кардани маҳсулоти кӯҳна асоснок мекунад» [43, С. 5].

Дар чунин шароит роҳбарияти корхона танҳо дар сурати мавҷуд будани низоми самараноки ҷамъоварӣ, коркард ва таҳлили иттилоот метавонад қарорҳои саривақтӣ ва асоснок қабул намояд. Натиҷаҳои таҳлили муқоисавиро дар ин самт метавонед дар расми 2.2.4 мушоҳида намоед.

Расми 2.2.4 - Арзёбии сатҳи таъминоти иттилоотӣ ва рақамикунонии баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои таҳқиқшуда (таҳияи муаллиф дар асоси натиҷаҳои таҳқиқот)

Тавре ки мебинем (расми 2.2.4), сатҳи таъминоти иттилоотӣ ва рақамикунонии баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои таҳқиқшуда яксон набуда, аз хусусиятҳои ташкили истеҳсолот вобастагӣ дорад. Натиҷаҳои баҳодихӣ нишон медиҳанд, ки нишондиҳандаи баландтарин ба ҶСК «Комбинати Хӯрокворӣ» рост меояд, ки ин пеш аз ҳама ба истифодаи васеътари воситаҳои автоматикунонии баҳисобгирӣ марбут аст.

Дар ҶДММ «Точ-Агро» аксари нишондиҳандаҳо дар сатҳи миёна қарор доранд. Ҳангоми таҳқиқот муайян гардид, ки маълумоти муҳосибӣ дар корхонаи мазкур асосан барои мақсадҳои баҳисобгирии молиявӣ ва андозбандӣ истифода шуда, имкониятҳои таҳлили фаврии нишондиҳандаҳои истеҳсоли ва хароҷот тақрибан вучуд надоранд.

Дар Кооперативи истеҳсолии «Сомондҷон» ва ҶДММ «Оби Ховалинг» нишондиҳандаҳои рақамикунонӣ нисбатан паст мебошанд. Сабаби асосии чунин вазъ ба истифодаи маҳдуди технологияҳои рақамӣ бармегардад. Дар корхонаҳои мазкур қисми зиёди иттилооти зарурӣ барои қабули қарорҳои идоракунӣ ба таври дастӣ ҷамъоварӣ ва коркард мегардад.

С. С. Сайфиддинзода зимни таҳқиқи корхонаҳои тичоратӣ менависад: «...Сабаби асосии ин омода набудани роҳбарият, менеҷмент ва кормандони хадамоти муҳосибии корхонаҳо барои кор дар шароити иқтисодиёти рақамӣ мебошад. Шахсони мазкур барои кор бо технологияҳои рақамии барои баҳисобгирии идоракунӣ таҳияшуда дониш ва малакаҳои заруриро надоранд. Бинобар ин, дар аксари корхонаҳо (асосан корхонаҳои хурд ва миёна) воситаҳои содатарин, чун ҷадвали электронии Excel барои иҷрои вазифаҳои содатарини баҳисобгирии идоракунӣ истифода мешаванд» [126, с. 33]. Ин мушоҳида барои шарҳи вазъи корхонаҳои таҳқиқшуда низ аҳаммият дорад.

Яке аз самтҳои афзалиятноки такмили низоми баҳисобгирии идоракунӣ ташкили муҳити ягонаи иттилоотӣ ва истифодаи воситаҳои таҳлили рақамии маълумот бошад. Татбиқи чунин тадбир имкон медиҳад, ки сифати таъминоти иттилоотии роҳбарият беҳтар гардида асарбахшии қарорҳои идоракунӣ баланд бардошта шавад.

Баҳисобгирӣ, менависанд Д. Н. Дадоматов ва Б. М. Қўзибоева, «... ба деҳқон имконият медиҳад, ки вазъи корхонаро таҳлил карда, харочоти истехсолӣ, даромади маҷмӯӣ, даромаднокиро ҳам дар хочагӣ ва ҳам дар маҷмӯӣ оид ба бахшҳои алоҳидаи он муайян кунад. Маълумоти баҳисобгирӣ бо муайян кардани камбудииҳои фаъолияти истехсолии хочагии деҳқонӣ, равишҳои хангоми муайян кардани мушкилот ва имкониятҳои ҳалли онҳо кӯмак мерасонанд» [48. С. 329].

Қаблан зикр шуда буд, ки дар корхонаҳои таҳқиқшуда баҳисобгирии молиявӣ мувофиқи талаботи қонунгузорӣ ба роҳ монда шудааст. Бо вучуди ин, низоми амалкунандаи баҳисобгирии идоракунии ханӯз ҳам бештар ба назорати дохилии фаъолияти як корхона нигаронида шуда, имкониятҳои он барои идоракунии равандиҳои байнисоҳавӣ маҳдуд боқӣ мемонанд. Аммо, дар шароити ташаккули экосистемаи аграрӣ чунин муносибат дигар пурра ҷавобгӯи талаботи рушди соҳа нест. Имрӯз самаранокии фаъолияти КАС аз ҳамоҳангии ҳамаи иштирокчиёни занҷираи арзиш вобаста мебошад. Истехсолкунандаи ашёи хом, корхонаи коркард, таъминкунандагони захираҳо, сохторҳои нақлиётӣ, шабакаҳои савдо ва муассисаҳои молиявӣ бояд дар доираи фазои ягонаи иттилоотӣ фаъолият намоянд.

Арзёбии фаъолияти чор корхонаи таҳқиқшуда нишон медиҳад, ки қисми зиёди иттилооти муҳосибӣ ханӯз дар доираи воҳиди алоҳидаи хочагидорӣ истифода мешавад. Масъалаи дигар ба мубодилаи иттилоот байни иштирокчиёни экосистема вобаста мебошад. Дар амал аксари маълумот танҳо барои истифодаи дохилии корхона омода карда мешавад. Робита бо таъминкунандагон, харидорон ва дигар шарикон бештар тавассути ҳуҷҷатҳои аввалия ё ҳисоботи молиявӣ амалӣ мегардад. Аз ин рӯ, имконияти банақшагирии ҳамоҳанг ва идоракунии якҷояи захираҳо тақрибан вучуд надорад.

Ҷиҳати муайян намудани дараҷи мутобиқати низоми амалкунандаи баҳисобгирии идоракунӣ ба талаботи экосистемаи аграрӣ баҳодиҳии муқоисавӣ аз рӯи меъёрҳои асосии фаъолияти иттилоотӣ гузаронида шуд. Натиҷаҳои арзёбӣ дар расми 2.2.5 пешниҳод шудаанд.

Барои он ки баҳодиҳии муқоисавии вазъи амалкунандаи баҳисобгирии идоракунӣ танҳо хусусияти тавсифӣ надошта бошад, натиҷаҳои дар ҷадвалҳои 2.2.1–2.2.3 ва расми 2.2.5 ҷамъбастшуда ба шакли миқдорӣ низ арзёбӣ карда шуданд. Зарурати чунин ҳисоб аз он бармеояд, ки мавҷудияти барномаи муҳосибӣ ё тартиб додани буҷети солона ҳанӯз маънои ташаккули низоми муқаммал баҳисобгирии идоракуниро надорад. Барои қабули қарорҳои фаврӣ муҳим аст, ки марказҳои масъулият, буҷетгузори амалиётӣ, таҳлили инҳирофи хароҷот, ҳисоботи дохилии мунтазам, нишондиҳандаҳои самаранокӣ ва воситаҳои рақамии таҳлил дар як низоми пайваста амал намоянд.

Бо ҳамин мақсад барои чор корхонаи таҳқиқшуда коэффитсиенти таҳлили сатҳи ташкили баҳисобгирии идоракунӣ ҳисоб карда шуд. Арзёбӣ ба 11 нишондиҳандаи ҷадвали 2.2.1 таъя мекунад.

Барои баҳои муқоисавӣ шкалаи ягона истифода гардид: 1,00 – унсур пурра ва мунтазам истифода мешавад; 0,75 – сатҳи миёна ба баланд; 0,50 – қисман ё дар сатҳи миёна; 0,25 – маҳдуд, паст ё танҳо ҳангоми зарурат; 0 – истифода намешавад. Азбаски дар ин марҳила ҳадаф таҳлили вазъи воқеӣ аст, ба ҳамаи нишондиҳандаҳо вазни баробар дода шуд.

Коэффитсиенти мазкур хусусияти муқоисавӣ дошта, модели вазндори таъсири омилҳо дар зербоби 3.1 алоҳида баррасӣ мегардад.

$$КБИ_j = (\sum b_{ij}) / n, \quad n = 11$$

дар ин ҷо $КБИ_j$ – коэффитсиенти таҳлили сатҳи ташкили баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаи j ; b_{ij} – баҳои меъёрии нишондиҳандаи i ; n – шумораи нишондиҳандаҳои арзёбӣ.

Ҳисобҳо фарқияти назарраси сатҳи ташкили баҳисобгирии идоракуниро нишон медиҳанд. Коэффитсиенти баландтарин ба ҶСК «Комбинати Хӯрокворӣ» рост меояд – 0,523. Бо вучуди ин, ҳатто дар ин корхона тақрибан 47,7 %-и унсурҳои барои низоми пурраи баҳисобгирии идоракунӣ зарурӣ ё мавҷуд нестанд ё танҳо қисман истифода мешаванд. Дар КИ «Сомончон» коэффитсиент 0,227, дар ҶДММ «Тоҷ-Агро» 0,273 ва дар ҶДММ «Оби Ховалинг» ҳамагӣ 0,114-ро ташкил дод. Аз ин рӯ, фосилаи ташкилии онҳо аз сатҳи шартии пурра мутаносибан 77,3 %, 72,7 % ва 88,6 % мебошад.

Ҷадвали 2.2.4 – Арзёбии миқдории сатҳи ташкили баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои таҳқиқшуда

Меъёри арзёбӣ	КИ «Сомончон»	ҶДММ «Тоҷ-Агро»	ҶДММ «Оби Ховалинг»	ҶСК «Комбинати Хӯрокворӣ»
Шуъбаи мустақили баҳисобгирии идоракунӣ	0,00	0,00	0,00	0,00
Марказҳои масъулият	0,50	0,50	0,00	0,50
Буджети солона	1,00	1,00	0,50	1,00
Буджети моҳона	0,00	0,00	0,00	0,50
Ҳисоботи дохилии идоракунӣ	0,25	0,25	0,25	0,50
Ҳисоботи хароҷот аз рӯи марказҳо	0,00	0,00	0,00	0,50
Таҳлили инҳирофи хароҷот	0,00	0,50	0,00	0,50
Дараҷаи рақамикунонӣ	0,50	0,50	0,25	0,75
Буджетгузории амалиётӣ	0,00	0,00	0,00	0,50
Нишондиҳандаҳои КРІ	0,00	0,00	0,00	0,00
Ҳисоботи таҳлилӣ барои роҳбарият	0,25	0,25	0,25	1,00
Ҷамъи баллҳо	2,50	3,00	1,25	5,75
КБИ	0,227	0,273	0,114	0,523
Камбудӣ нисбат ба сатҳи пурра, %	77,3	72,7	88,6	47,7
Баҳои ҷамъбасти	паст	паст ба миёна	паст	миёна

Манбаъ: ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти ҷадвали 2.2.1 ва натиҷаҳои таҳқиқоти корхонаҳо.

Ба ҳисоби миёна коэффитсиенти ташкили баҳисобгирии идоракунӣ дар чор корхона 0,284-ро ташкил медиҳад. Ин маънои онро надорад, ки баҳисобгирии идоракунӣ дар онҳо умуман вучуд надорад. Баръакс, унсурҳои алоҳида – калкулятсияи арзиши аслӣ, буҷети солона, истифодаи барномаҳои муҳосибӣ ва баъзе шаклҳои ҳисоботи дохилӣ – амал мекунад. Масъала дар он аст, ки онҳо пароканда буда, ба як низоми ягонаи банақшагирӣ, назорат, таҳлил ва дастгирии қабули қарорҳо пайваست нашудаанд. Аз ҳамин сабаб маълумоти муҳосибӣ бештар вазифаи бақайдгирӣ ва тартиб додани ҳисоботи молиявӣ андозиро иҷро мекунад.

Натиҷаи мазкур бо таҳлили баҳисобгирии хароҷот низ мувофиқат мекунад. Тавре дар қадвали 2.2.3 нишон дода шуд, дар ҳамаи корхонаҳо усулҳои анъанавии калкулятсия бартарӣ дошта, тақсимои хароҷоти ғайримустақим асосан аз рӯи ҳаҷми истеҳсол, музди меҳнат ё арзиши ашёи хом анҷом дода мешавад. Ҳамзамон, усулҳои муосири идоракунии хароҷот, аз ҷумла ABC-костинг, Target Costing ва Life Cycle Costing, амалан истифода намешаванд. Дар чунин ҳолат корхона метавонад арзиши аслиро барои мақсадҳои ҳисоботи молиявӣ муайян намояд, аммо барои фаҳмидани сабаби афзоиши хароҷот, муайян кардани саҳми воҳидҳои сохторӣ ва интиҳоби маҳсулоти ғайридоварта иттилооти кофӣ ба даст намеорад.

Қадвали 2.2.5 нишон медиҳад, ки масъалаи асосӣ на танҳо мавҷуд набудани воҳиди махсуси баҳисобгирии идоракунӣ, балки қанда будани робитаи байни унсурҳои алоҳидаи он мебошад. Масалан, дар корхона метавонад буҷети солона тартиб дода шавад, вале агар буҷети моҳона, таҳлили инҳироф ва ҳисоботи марказҳои масъулият мавҷуд набошад, буҷет вазифаи назорати идоракуниро пурра иҷро намекунад. Ҳамин тавр, мавҷудияти 1С низ худ аз худ рақамикунонии баҳисобгирии идоракуниро таъмин намекунад, агар маълумоти истеҳсол, анбор, хароҷот ва фурӯш дар муҳити ягонаи таҳлилӣ ҷамъ оварда нашавад.

Аз ин рӯ, барои КИ «Сомончон», ҚДММ «Тоҷ-Агро» ва махсусан ҚДММ «Оби Ховалинг» масъалаи пеш аз ҳама ба қорӣ намудани унсурҳои

базавии баҳисобгирии идоракунӣ – марказҳои масъулият, буҷетгузори амалиётӣ, ҳисоботи мунтазами дохилӣ ва мониторинги хароҷот вобаста мебошад. Барои ҶСК «Комбинати Хӯрокворӣ», ки сатҳи муқоисавии он нисбатан баландтар аст, самти асосӣ бояд ҳамгиро намудани унсурҳои мавҷуда, тақмили тақсимои хароҷоти ғайримустақим, ҷорӣ намудани КРІ ва густариши имконоти ERP барои таҳлили идоракунӣ бошад.

Ҷадвали 2.2.5 – Асосноккунии зарурати ҷорӣ ва тақмил намудани баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои таҳқиқшуда

Масъалаи муайяншуда	Далели воқеӣ аз таҳқиқ	Оқибати идоракунӣ	Самти зарурии ҷорӣ ё тақмил
Тақсимои масъулият	Дар 4 аз 4 корхона шӯъбаи мустақили баҳисобгирии идоракунӣ вуҷуд надорад; марказҳои масъулият пурра ташаккул наёфтаанд.	Масъулияти воҳидҳо барои хароҷот ва наҷадвали тичаҳо дақиқ ҷудо намешавад; баҳодиҳии саҳми ҳар як бахш мушкил мегардад.	Муайян намудани марказҳои хароҷот, даромад ва фоида; таҳияи низомномаи дохилии масъулият ва ҳисобот.
Буҷетгузори амалиётӣ	Буҷети моҳона дар 3 корхона истифода намешавад ва дар 1 корхона қисман истифода мешавад; вазъи буҷетгузори амалиётӣ низ ҳамин гуна аст.	Буҷети солона ба воситаи назорати ғаврии иҷро тақдир намеёбад; инҳирофҳо дер муайян мешаванд.	Ҷорӣ намудани буҷетҳои моҳона ва амалиётӣ, муқоисаи нақша бо иҷро ва таҳлили мунтазами инҳирофҳо.
Идоракунӣ хароҷот	Ҳисоботи хароҷот аз рӯи марказҳо дар 3 корхона вуҷуд надорад, дар 1 корхона қисман истифода мешавад; таҳлили инҳироф низ пурра ба роҳ монда нашудааст.	Сабаб ва маҳалли пайдоиши хароҷоти зиёдатӣ сари вақт муайян намешавад; имкони коҳиши хароҷот маҳдуд мемонад.	Таҳлили ҳисобгирии хароҷот аз рӯи марказҳои масъулият, таҳлили инҳироф ва истифодаи асосҳои нисбатан дақиқи тақсимои хароҷоти ғайримустақим.
Ҳисоботи идоракунӣ ва КРІ	КРІ дар ҳамаи 4 корхона вуҷуд надорад; дар 3 корхона ҳисоботи таҳлиلى асосан ҳангоми зарурат омода мегардад.	Роҳбарият нишондиҳандаҳои калидиро пайваста назорат намекунад; қарорҳо бештар пас аз ба вуҷуд омадани масъала қабул мешаванд.	Таҳияи шакли ягонаи ҳисоботи моҳонаи идоракунӣ ва маҷмӯи КРІ барои хароҷот, истеҳсол, фоидаоварӣ ва истифодаи захираҳо.

Рақамикунонӣ ва ҳамгирии иттилоот	Барномаҳои муҳосибӣ истифода мешаванд, вале рақамикунонӣ бештар ба баҳисобгирии молиявӣ равона аст; функцияҳои таҳлилӣ ва идоракунӣ пурра ҳамгиро нашудаанд.	Маълумот дар воҳидҳои гуногун пароканда мемонад, коркарди он вақт мегирад ва мубодилаи ғаврии иттилоот маҳдуд мешавад.	Ташкили пойгоҳи ягонаи маълумот, ҳамгирии муҳосибот бо истеҳсол, анбор ва фурӯш; гузариши марҳилавӣ ба ERP ва воситаҳои BI вобаста ба андоза ва омодагии корхона.
-----------------------------------	--	--	---

Манбаъ: таҳияи муаллиф дар асоси ҷамъбасти натиҷаҳои ҷадвалҳои 2.2.1–2.2.3 ва арзёбии фаъолияти корхонаҳои таҳқиқшуда.

Ҳамин тариқ, зарурати ҷорӣ ва такмил намудани баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои комплекси агросаноатии вилояти Хатлон аз натиҷаи як нишондиҳанда не, балки аз маҷмӯи камбудии ошкоршуда бармеояд. Арзёбии миқдорӣ нишон дод, ки сатҳи миёнаи истифодаи унсурҳои асосии низом ҳамагӣ 0,284 буда, фосилаи миёна аз сатҳи шартии пурра 71,6 %-ро ташкил медиҳад. Ин ҳолат зарурати гузариш аз истифодаи парокандаи воситаҳои алоҳидаи баҳисобгирӣ ба низоми пайвасти иттилоотӣ таҳлиро асоснок менамояд, ки дар он банақшагирӣ, баҳисобгирии хароҷот, назорат, таҳлил ва ҳисоботи идоракунӣ дар асоси марказҳои масъулият ва технологияҳои рақамӣ ба ҳам пайваст карда мешаванд. Маҳз чунин гузариш барои баланд бардоштани ғаврияти иттилоот, дақиқии арзёбии хароҷот ва асоснокии қарорҳои идоракунӣ замина фароҳам меорад.

Ҳамин тавр, таҳлил нишон дод, ки дар вилояти Хатлон муҳити нисбатан мустақили экосистемаи аграрӣ тадриҷан ташаккул ёфта истодааст, ки дар он истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ, корхонаҳои коркард, таъминкунандагони захираҳо, муассисаҳои молиявӣ ва дигар иштирокчиёни занҷираи арзиш дар ҳамкориҳои доимӣ фаъолият менамоянд. Бо вуҷуди ин, низоми амалкунандаи баҳисобгирии идоракунӣ ҳанӯз бештар ба сатҳи як корхона нигаронида шуда, хусусияти экосистемавии муносибатҳои иқтисодӣ ва мубодилаи иттилоотиро пурра инъикос намекунад. Дар чунин шароит

зарурати ташаккули модели муосири баҳисобгирии идоракунӣ, ки ба ҷамоаҳои манфиатҳои ҷамои иштирокчиёни экосистемаи аграрӣ мусоидат намояд, ба миён меояд.

ХУЛОСА ОИД БА БОБИ 2

Таҳлили боби дуюм нишон дод, ки комплекси агросаноатии вилояти Хатлон барои рушди минбаъда имконияти воқеӣ дорад. Вилоят дар истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ, таъмини аҳоли бо озуқаворӣ, ташкили шуғл ва рушди ҳудудҳои деҳот мавқеи муҳим дорад. Дар соҳаи таҳлилшуда дар як қатор намунаҳои асосии маҳсулоти кишоварзӣ афзоиши истеҳсол ва ҳосилнокӣ ба назар мерасад.

Бо вучуди ин, рушди истеҳсолот худ аз худ маънои баланд будани самаранокии идоракуниро надорад. Таҳлил нишон дод, ки дар вилояти Хатлон унсурҳои асосии экосистемаи аграрӣ аллакай вучуд доранд. Аммо ин робитаҳо ҳанӯз ба сатҳи зарурии ҷамоаҳои нарасидаанд.

Аз ҳамин ҷиҳат, масъалаи баҳисобгирии идоракунӣ барои корхонаҳои агросаноатии вилоят аҳамияти бештар пайдо мекунад. Ҳанӯз низоми ягонае, ки банақшагирӣ, назорати хароҷот, буҷетгузорӣ, ҳисоботи дохилӣ ва баҳодиҳии фаъолияти воҳидҳоро бо ҳам пайваست намояд, пурра ташаккул наёфтааст.

Барои муайян намудани вазъи воқеӣ фаъолияти чор корхона - Кооперативи истеҳсолии «Сомонҷон», ҚДММ «Тоҷ-Агро», ҚДММ «Оби Ховалинг» ва ҚСК «Комбинати Ҳӯрокворӣ» мавриди омӯзиш қарор гирифт. Интиҳоби онҳо имкон дод, ки вазъ дар самтҳои гуногуни комплекси агросаноатӣ, аз истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ то коркарди саноатии он муқоиса карда шавад.

Яке аз масъалаҳои муҳим дар ҷамои корхонаҳои таҳқиқшуда ташкили марказҳои масъулият мебошад. Таҳлил нишон дод, ки онҳо ё пурра ташаккул наёфтаанд ё вазифаи онҳо ба таври равшан муайян нашудааст. Буҷетгузорию амалиётӣ низ дар аксари ҳолатҳо истифода намешавад. Ҳисоботи дохилии

идоракунӣ шакли мунтазам надошта, бештар барои ҳалли масъалаҳои ҷудогона омода карда мешавад. Таҳлили инҳирофи хароҷот, арзёбии ғайриқарорӣ ва истифодаи нишондиҳандаҳои самаранокӣ низ маҳдуд боқӣ мондааст.

Омӯзиши таркиб ва баҳисобгирии хароҷот нишон дод, ки усулҳои истифодашаванда бештар хусусияти анъанавӣ доранд. Дар «Сомончон» ва «Точ-Агро» хароҷот асосан аз рӯйи объектҳои истеҳсоли ҷамъбасти гардида, арзиши аслии барои намудҳои маҳсулот муайян карда мешавад. Дар «Оби Ховалинг» ва «Комбинати Хӯрокворӣ» бинобар пайдарпайии марҳилаҳои коркарди усули марҳилавии калкулятсия бештар истифода мешавад.

Дар ҳамин ҳол, тақсимои хароҷоти ғайримустақим яке аз масъалаҳои ҳалношуда боқӣ мемонад. Дар амал чунин хароҷот бештар аз рӯйи музди меҳнат, ҳаҷми истеҳсол ё арзиши ашёи хом тақсим карда мешаванд. Ин усулҳо аз ҷиҳати истифода содаанд, вале на ҳамеша сарфи воқеии захирахоро барои ҳар як намуди маҳсулот дуруст нишон медиҳанд. Дар натиҷа эҳтимоли нодурусти муайян шудани арзиши аслии ба вуҷуд меояд. Илова бар ин, дар корхонаҳои таҳқиқшуда усулҳои муосири идоракунӣ хароҷот, аз ҷумла ABC, Target Costing ва Life Cycle Costing амалан истифода намешаванд.

Масъалаи дигар ба рақамикунӣ баҳисобгирии идоракунӣ вобаста аст. Дар ин самт низ байни корхонаҳо фарқият вуҷуд дорад. Сатҳи нисбатан баландтар дар ҚСҚ «Комбинати Хӯрокворӣ» ба мушоҳида мерасад. Дар «Точ-Агро» имконоти рақамӣ дар сатҳи миёна қарор доранд, дар «Сомончон» ва «Оби Ховалинг» бошад, қисми зиёди маълумоти зарурӣ ҳанӯз дастӣ ҷамъоварӣ ва коркард мешавад.

Аз натиҷаҳои таҳлил бармеояд, ки мушкилот танҳо дар дохили корхонаҳо маҳдуд намешавад. Дар шароити ташаккули экосистемаи аграрӣ мубодилаи маълумот байни истеҳсолкунанда, коркардкунанда, таъминкунанда, харидор, сохтори молиявӣ ва дигар иштирокчиён аҳамияти калон дорад. Аммо дар корхонаҳои таҳқиқшуда иттилооти муҳосибӣ асосан дар дохили корхона истифода мешавад ва робита бо шарикон бештар

таваҷҷути ҳуҷҷатҳои аввалия ё ҳисоботи молиявӣ сураат мегирад. Ин ҳолат имконияти банақшагирии муштарак, идоракунӣ захираҳо ва қабули қарорҳои мувофиқашударо маҳдуд мекунад.

Умуман, байни рушди истеҳсолии комплекси агросаноатии вилояти Хатлон ва сатҳи рушди низоми баҳисобгирии идоракунӣ ҳанӯз фосилаи муайян вуҷуд дорад. Корхонаҳо рушд мекунанд ва робитаҳои байнисоҳавӣ меафзоянд, вале низоми таъминоти иттилоотии идоракунӣ ба ин тағйирот пурра мутобиқ нашудааст. Баҳисобгирии идоракунӣ бештар дар доираи як корхона амал карда, хусусияти экосистемавии муносибатҳои иқтисодиро ба таври кофӣ фаро намегирад. Бо таваҷҷуҳ ба ин, натиҷаҳои боби дуюм зарурати гузаштан аз истифодаи парокандаи унсурҳои баҳисобгирии идоракунӣ ба низоми нисбатан мукамалро нишон медиҳанд.

БОБИ 3. МЕХАНИЗМҲО ВА САМТҲОИ АСОСИИ МУКАММАЛГАРДОНИИ БАҲИСОБГИРИИ ИДОРАКУНӢ ДАР КОРХОНАҲОИ КОМПЛЕКСИ АГРОСАНОАТӢ ДАР ШАРОИТИ ЭКОСИСТЕМАИ АГРАРӢ

3.1. Моделсозии иқтисодӣ-риёзии таъсири омилҳои баҳисобгирии идоракунӣ ба самаранокии қарорҳои идоракунӣ

Яке аз усулҳои бозътимоди санҷиши асарбахшии тавсияҳои таҳиягардида моделсозии иқтисодӣ-риёзӣ ба ҳисоб меравад, ки имконият медиҳад таъсири тағйирёбии омилҳои алоҳидаи баҳисобгирии идоракунӣ ба самаранокии қарорҳои идоракунӣ пешакӣ арзёбӣ гардида, натиҷаҳои эҳтимолии татбиқи онҳо дар фаъолияти амалии корхонаҳо муайян карда шаванд. Дар шароити муосири рушди комплекси агросаноатӣ қабули қарорҳои самараноки идоракунӣ торафт бештар ба сифати иттилооти аз низоми баҳисобгирии идоракунӣ бадастомада вобастагӣ пайдо мекунад.

Таҳияи модели иқтисодӣ-риёзии баҳодиҳии таъсири баҳисобгирии идоракунӣ ба самаранокии қарорҳои идоракунӣ интихоби дурусти нишондиҳандаҳои ибтидоӣ ва ташкили пойгоҳи иттилоотии бозътимодно талаб менамояд. Эътимоднокии натиҷаҳои модел аз он вобаста мебошад, ки то чӣ андоза нишондиҳандаҳои интихобшуда хусусиятҳои воқеии фаъолияти истеҳсоли ва молиявии корхонаҳои комплекси агросаноатиро инъикос менамоянд.

Интихоби нишондиҳандаҳои модел бояд ба вазифаҳои таҳлилӣ ва ояндабинии баҳисобгирии идоракунӣ таъяс намояд. Н. Н. Бондина менависад: «Бо ёрии баҳисобгирии идоракунӣ метавон таҳлили ҷориро анҷом дод ва дар асоси он оид ба тамоюлҳои рушди ташкилот, истифодаи захираҳои дохилӣ, мавҷудияти имконоти эҳтимоли ва хавфҳо хулоса баровард» [35, с. 4]. Ин андеша зарурати пайвастании нишондиҳандаҳои баҳисобгирӣ бо натиҷаҳои воқеии фаъолияти корхонаро асоснок мекунад.

Ҳангоми ташкили пойгоҳи иттилоотии модел маълумоти воқеии ду корхонаи таҳқиқшуда - Кооперативи истеҳсолии «Сомонҷон»-и ноҳияи

Данғара ва ҶДММ «Мармарӣ»-и ноҳияи Ёвон истифода гардид. Интиҳоби мазкур тасодуфӣ набуда, бо он асоснок карда мешавад, ки корхонаҳои номбурда аз рӯи сатҳи ташкили баҳисобгирии идоракунӣ ва дараҷаи истифодаи технологияҳои рақамӣ аз ҳам фарқ менамоянд.

Бо мақсади санчиши амалии модели иқтисодӣ-риёзии пешниҳодшаванда доираи объектҳои таҳқиқот дар ин марҳила васеъ карда шуд. Агар дар зербоби 2.2 барои арзёбии вазъи амалкунандаи баҳисобгирии идоракунӣ чор корхонаи дорои самтҳои гуногуни фаъолияти агросаноатӣ мавриди таҳлил қарор гирифта бошанд, дар зербоби 3.1 барои моделсозии муқоисавӣ ҶДММ «Мармарӣ»-и ноҳияи Ёвон низ ҷалб карда шуд. Интиҳоби корхонаи мазкур бо мавҷудияти маълумоти зарурии солҳои 2020–2024, сатҳи нисбатан баланди рақамикунонӣ ва имконияти муқоисаи он бо КИ «Сомонҷон», ки сатҳи ташкили баҳисобгирии идоракунӣ пасттар мебошад, асоснок мегардад. Ҳамин тариқ, истифодаи ҶДММ «Мармарӣ» дар моделсозӣ хусусияти иловагӣ дошта, барои санчиши таъсири тадбирҳои пешниҳодшуда дар шароити гуногуни ташкилӣ ва иттилоотӣ хизмат менамояд.

Ҷадвали 3.1.1 - Маълумоти ибтидоӣ барои моделсозии таъсири омилҳои баҳисобгирии идоракунӣ ба самаранокии қарорҳои идоракунӣ дар корхонаҳои таҳқиқшуда

Нишондиҳанда	КИ «Сомонҷон»	ҶДММ «Мармарӣ»
Ҳаҷми истеҳсоли ғалладона, т (2024)	3012,0	2402,3
Арзиши маҳсулот, ҳаз. сомонӣ	12048,0	9609,2
Афзоиши истеҳсол нисбат ба соли 2020, %	12,8	6,2
Афзоиши арзиши маҳсулот нисбат ба соли 2020, %	80,5	69,9
Сатҳи рақамикунонӣ (1–5 балл)	3	5
Сатҳи бучетгузорӣ (1–5 балл)	2	4
Марказҳои масъулият (1–5 балл)	3	4
Мониторинги фаврии хароҷот (1–5 балл)	2	5
Ҳисоботи идоракунӣ (1–5 балл)	3	5

Манбаъ: таҳияи муаллиф дар асоси маълумоти корхонаҳои таҳқиқшуда ва натиҷаҳои таҳлили боби 2. Нишондиҳандаҳои истеҳсолӣ аз маълумоти фаъолияти корхонаҳо гирифта шудаанд.

Барои ташкили пойгоҳи иттилоотии модел маълумоти солҳои 2020–2024 оид ба ҳаҷми истеҳсолот, арзиши маҳсулоти истеҳсолшуда, суръати афзоиши истеҳсолот ва дигар нишондиҳандаҳои иқтисодӣ истифода гардиданд.

Додаҳои ҷадвали нишон медиҳад, ки байни корхонаҳои таҳқиқшуда аз рӯи сатҳи рушди унсурҳои баҳисобгирии идоракунӣ фарқияти муайян вуҷуд дорад. Агар дар ҶДММ «Мармарӣ» истифодаи технологияҳои рақамӣ, мониторинги ғаврии истеҳсолот ва ташкили ҳисоботи идоракунӣ дар сатҳи баланд қарор дошта бошад, дар Кооперативи истеҳсолии «Сомончон» имкониятҳои тақмили низоми баҳисобгирии идоракунӣ ханӯз пурра истифода нашудаанд. Ин фарқият барои моделсозии таъсири омилҳои идоракунӣ ба самаранокии қарорҳои қабулшаванда заминаи муносиб фароҳам меорад. Зеро имкон медиҳад натиҷаҳои сценарияҳои гуногуни тақмили баҳисобгирии идоракунӣ муқоиса карда шаванд.

Бо ин мақсади модели интегралӣ иқтисодӣ-риёзӣ таҳия карда шуд. Дар модели пешниҳодшуда нишондиҳандаи натиҷавӣ дар шакли индекси самаранокии қарорҳои идоракунӣ муайян гардида, ба он панҷ омил асосии низоми баҳисобгирии идоракунӣ таъсир мерасонанд. Барои ҳар як омил бо назардошти аҳамияти нисбии он коэффитсиенти вазнӣ муайян карда шудааст. Сохтори модели иқтисодӣ-риёзӣ ва тартиби баҳисобгирии индекси самаранокии қарорҳои идоракунӣ дар расми 3.1.1 пешниҳод шудааст.

Расми 3.1.1. Модели иқтисодӣ-риёзии баҳодихии самаранокии қарорҳои идоракунӣ (таҳияи муаллиф)

Бартарии модели пешниҳодшуда дар он ифода меёбад, ки он имкон медиҳад таъсири ҳар як омили баҳисобгирии идоракунӣ ба нишондиҳандаи умумии самаранокӣ ба таври миқдорӣ муайян гардида, самти афзалиятноки тақмили низоми баҳисобгирии идоракунӣ барои ҳар як корхона интихоб карда шавад. Яъне он ҳамчун воситаи дастгирии қабули қарорҳои идоракунӣ дар фаъолияти амалии корхонаҳои комплекси агросаноатӣ истифода мегардад.

Дар доираи таҳқиқот се сценарияи асосии рушди низоми баҳисобгирии идоракунӣ пешниҳод гардид:

- **сценарияи чорӣ (базавӣ)** – фаъолияти корхона бидуни тағйироти ҷиддӣ;
- **сценарияи тақмилёфта** – чорӣ намудани бюджетгузорӣ, марказҳои масъулият ва ҳисоботи ғаврии идоракунӣ;

- **сенарияи инноватсионӣ** – татбиқи маҷмӯи рақамикунонӣ, мониторинги ғаврӣ, таҳлили инҳирофи хароҷот ва низоми пурраи баҳисобгирии идоракунӣ.

Барои муқоисаи натиҷаҳои модел ду корхонаи таҳқиқшуда – Кооперативи истеҳсолии «Сомонҷон» ва ҶДММ «Мармарӣ» интихоб гардиданд. Интихоби онҳо бо он асоснок карда мешавад, ки сатҳи ташкили баҳисобгирии идоракунӣ ва дараҷаи истифодаи технологияҳои рақамӣ дар онҳо фарқ намуда, имконияти арзёбии таъсири тадбирҳои пешниҳодшударо дар шароити гуногуни ташкилӣ фароҳам меорад.

Ҷадвали 3.1.3. - Натиҷаҳои моделсозии сенариявии самаранокии қарорҳои идоракунӣ

Корхона	Сенарияи ҷорӣ	Сенарияи такмилёфта	Сенарияи инноватсионӣ	Афзоиш, %
КИ «Сомонҷон»	0,48	0,59	0,67	39,6
ҶДММ «Мармарӣ»	0,72	0,79	0,82	13,9

Манбаъ: ҳисобҳои муаллиф

Фарқияти сатҳи афзоиши нишондиҳандаҳо, пеш аз ҳама, ба сатҳи ибтидоии ташкили баҳисобгирии идоракунӣ вобаста мебошад. Дар КИ «Сомонҷон» индекси ибтидоӣ 0,48 буда, имконияти тақмил нисбатан зиёд аст. Аз ин рӯ, дар сенарияи инноватсионӣ индекс то 0,67 афзуда, суръати афзоиш 39,6%-ро ташкил медиҳад: $(0,67-0,48)/0,48 \times 100$. Дар ҶДММ «Мармарӣ» сатҳи ибтидоӣ баландтар — 0,72 мебошад, бинобар ин афзоиш то 0,82 ба 13,9% баробар аст. Ҳамин тариқ, афзоиши нисбатан баланд дар КИ «Сомонҷон» бо паст будани сатҳи ибтидоӣ ва мавҷудияти захираи бештари тақмили низоми баҳисобгирии идоракунӣ асоснок мегардад.

Таҳлили натиҷаҳои моделсозӣ нишон медиҳад, ки татбиқи маҷмӯи унсурҳои муносири баҳисобгирии идоракунӣ ба беҳтар гардидани нишондиҳандаи умумии самаранокии қарорҳои идоракунӣ мусоидат менамояд. Таъсири бештар дар Кооперативи истеҳсолии «Сомонҷон» мушоҳида мегардад, зеро сатҳи ибтидоии истифодаи воситаҳои идоракунӣ

рақамӣ ва буҷетгузорӣ нисбатан паст буда, захираи рушди низоми баҳисобгирӣ бештар мебошад. Дар ҶДММ «Мармарӣ» низ афзоиши нишондиҳандаи самаранокӣ ба назар мерасад, вале он нисбатан камтар аст, зеро қисми зиёди унсурҳои баҳисобгирии идоракунӣ ва технологияҳои рақамӣ аллакай дар фаъолияти амалии корхона истифода мешаванд.

Дар зимн бояд қайд кард, ки таҳлилҳои анҷомдодашуда дар боби дуюм нишон доданд, ки дар шароити ташаккули экосистемаи аграрӣ низоми амалкунандаи баҳисобгирии идоракунӣ дигар танҳо ҳамчун воситаи бақайдгирии хароҷот ва таҳияи ҳисоботи дохилӣ баррасӣ шуда наметавонад.

Т. Б. Рачабов ва Ҳ. Қ. Қурбонализода қайд менамоянд, ки «... мафҳуми марказҳои хароҷот ва марказҳои масъулиятшиносӣ оид ба баҳисобгирии идоракуниро, дар се самти инкишофёбандаи онҳо дида баромадан лозим аст: - истеҳсолот, аз нуқтаи назари истеъмоли захираҳо; - ташкилӣ, бо назардошти имконият ва мавҷуд будани шароити объективии назорат ва танзими сарфи захираҳо; - дар асоси имкониятҳои баҳисобгирӣ ва баҳисобгирии аналитикӣ, муайян кардани андозаи хароҷот, таҳлил ва назорати онҳо. Ташкил намудани маркази хароҷот инчунин марказҳои масъулиятшиносӣ, сохторҳои нав ташкилшудаи истеҳсолот инчунин самти идоракуниро марказҳои масъулиятшиносӣ ташкил намуда метавонанд. Қайд менамоем, ки марказҳои ба самти идоракунӣ масъулиятнокбуда ба захираҳои моддӣ ва пардохт намудани музди меҳнат маъулан ва ин самтро ҳамеша назорат менамоянд» [123].

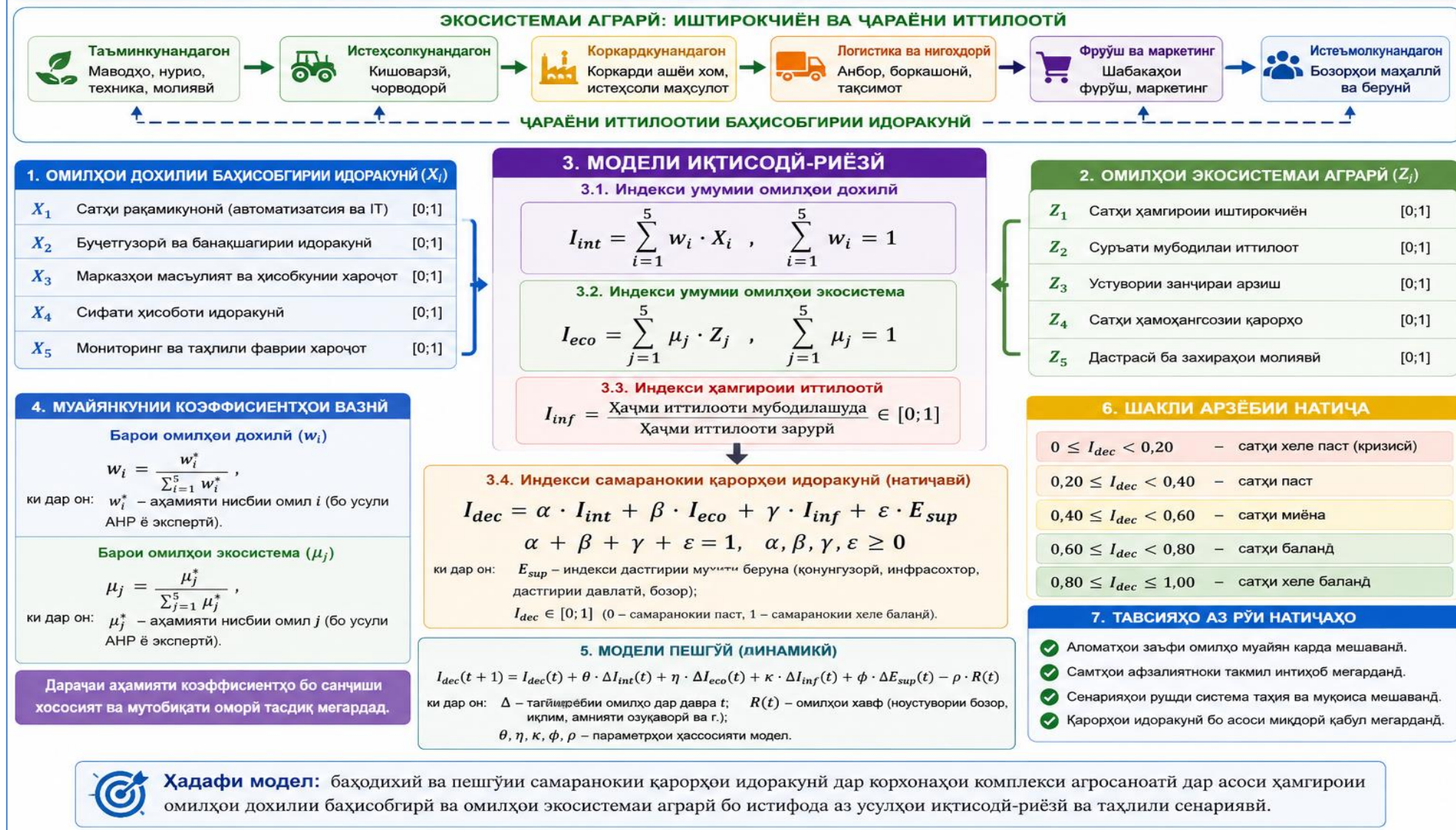
Дар фаъолияти муосири корхонаҳои комплекси агросаноатӣ қарорҳои идоракунӣ дар асоси иттилооте қабул мегарданд, ки аз якҷанд иштирокчии экосистема (таъминкунандагон, истеҳсолкунандагон, коркардкунандагон, ташкилотҳои молиявӣ, марказҳои хизматрасонӣ ва шабакаҳои фурӯш) ворид мегардад. Яъне баланд бардоштани самаранокии қарорҳои идоракунӣ ба сатҳи ҳамгироии иттилоотӣ байни ҳамаи иштирокчиёни экосистемаи аграрӣ вобастагӣ пайдо мекунад.

Моделҳои анъанавии баҳодиҳии самаранокии баҳисобгирии идоракунӣ асосан ба нишондиҳандаҳои дохилии корхона таъяс намуда, таъсири муҳити беруниро ба инобат намегиранд. Бо мақсади бартараф намудани маҳдудиятҳои мазкур модели экосистемавии иқтисодӣ-риёзии баҳодиҳии самаранокии қарорҳои идоракунӣ пешниҳод мегардад. Бартариҳои асосии модели пешниҳодшуда дар он аст, ки он ҳамзамон омилҳои дохилии баҳисобгирии идоракунӣ ва омилҳои берунаи экосистемаи аграрию ба ҳисоб гирифта имкон медиҳад таъсири ҳамгирии иттилоотӣ ба таври миқдорӣ арзёбӣ карда шавад (расми 3.1.2).

Алгоритми пешниҳодшуда аз муайян намудани ҳудуди экосистемаи таҳқиқшаванда оғоз меёбад. Дар ин марҳила иштирокчиёни асосии занҷираи арзиш, аз ҷумла таъминкунандагони захираҳо, истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ, корхонаҳои коркард, ташкилотҳои нақлиётӣ, шабакаҳои фурӯш ва муассисаҳои молиявӣ муайян карда мешаванд. Дуруст муайян намудани ҳаёти иштирокчиён аҳамияти махсус дорад, зеро таркиби онҳо ҳаҷм ва хусусияти қараёнҳои иттилоотиро муайян менамояд.

Дар марҳилаи дуюм маълумоти дохилии корхона ва иттилооти аз иштирокчиёни экосистема воридшаванда ҷамъоварӣ карда мешавад. Ба маълумоти дохилӣ нишондиҳандаҳои хароҷот, буҷет, арзиши аслӣ, натиҷаҳои фаъолияти марказҳои масъулият ва ҳисоботи идоракунӣ дохил мешаванд. Маълумоти берунӣ бошад, нархи захираҳо, ҳаҷми фармоишҳо, талаботи бозор, шароити қарздиҳӣ, маълумоти логистикӣ ва дигар нишондиҳандаҳои муҳити экосистемаро фаро мегирад.

Расми 3.1.2. Модели экосистемавии иқтисодӣ-риёзии баҳодиҳии самаранокии қарорҳои идоракунии (таҳияи муаллиф)

Пас аз санчиши эътимодноӣ ҳамаи нишондиҳандаҳо дар фосилаи аз сифр то як меъёрбандӣ карда мешаванд. Ин амал имконият медиҳад нишондиҳандаҳои дорои воҳидҳои ченаки гуногун дар як модели ягона муттаҳид карда шаванд. Сипас, бо истифода аз усули баҳодиҳии экспертӣ ё таҳлили иерархияҳо коэффитсиентҳои вазнии ҳар як омил муайян карда мешаванд.

Дар марҳилаҳои минбаъда индексҳои омилҳои дохилӣ, экосистемавӣ ва ҳамгироии иттилоотӣ ҳисоб карда шуда, дар асоси онҳо индекси натиҷавии самаранокии қарорҳои идоракунии муайян мегардад. Арзиши индекси мазкур барои таҳияи сценарияҳои гуногун истифода шуда, роҳбарияти корхона метавонад пеш аз татбиқи тадбирҳо натиҷаи эҳтимолии онҳоро муқоиса намояд.

Ҷадвали 3.1.4 -Натиҷаҳои ҳисобии татбиқи модели экосистемавӣ дар корхонаҳои таҳқиқшуда

Нишондиҳанда	КИ «Сомончон»: вазъи ҷорӣ	КИ «Сомончон»: баъди татбиқ	ҶДММ «Мармарӣ»: вазъи ҷорӣ	ҶДММ «Мармарӣ»: баъди татбиқ
Индекси омилҳои дохилӣ	0,48	0,70	0,72	0,84
Индекси омилҳои экосистемавӣ	0,41	0,68	0,61	0,81
Индекси ҳамгироии иттилоотӣ	0,36	0,72	0,65	0,87
Дастгирии муҳити беруна	0,50	0,65	0,58	0,72
Индекси самаранокии қарорҳо	0,44	0,69	0,66	0,82
Афзоиши самаранокӣ, %	—	56,8	—	24,2

Манбаъ: ҳисобҳои муаллиф дар асоси модели пешниҳодшуда.

Натиҷаҳои ҷадвал нишон медиҳанд, ки дар КИ «Сомончон» татбиқи модели экосистемавӣ индекси самаранокии қарорҳои идоракуниро аз 0,44 то 0,69 баланд мебардорад. Афзоиши бештар бо беҳтар шудани ҳамгироии иттилоотӣ ва ташкили мубодилаи мунтазами маълумот байни корхона ва

иштирокчиёни занҷираи арзиш алоқаманд аст. Дар ЧДММ «Мармарӣ» бошад нишондиҳандаи ибтидоӣ нисбатан баланд аст, аммо ҳамгирии минбаъдаи иттилооти истеҳсоли ва бозорӣ имконият медиҳад, ки индекс аз 0,66 то 0,82 афзоиш ёбад.

Пас аз таҳияи модели иктисодӣ-риёзӣ ва баҳодиҳии сценарияҳои рушди баҳисобгирӣ идоракунӣ муайян намудани дараҷаи ҳассосияти модели пешниҳодшуда нисбат ба тағйирёбии омилҳои асосӣ зарур аст. Таҳлили ҳассосият таъсири тағйирёбии ҳар як омил дохилӣ ва экосистемавӣ ба нишондиҳандаи умумии самаранокии қарорҳои идоракунӣ муайян карда, самтҳои афзалиятноки тақмили низоми баҳисобгирӣ идоракунӣ асоснок менамояд.

Ҳоло мо ҳар яке аз омилҳои модели пешниҳодшударо дар алоҳидагӣ ба андозаи 10 фоиз зиёд карда, дар ҳамин ҳолат дигар нишондиҳандаҳоро бетағйир нигоҳ медорем. Бо чунин тарзи ҳисобкунӣ имконият пайдо мегардад, ки саҳми нисбии ҳар як омил дар тағйирёбии индекси умумии самаранокии қарорҳои идоракунӣ мушаххас шавад.

Чадвали 3.1.5. - Таҳлили ҳассосияти модели экосистемавии баҳисобгирӣ идоракунӣ

Омил	Тағйирёбии омил, %	Тағйирёбии индекси самаранокӣ, %
Рақамикунонии баҳисобгирӣ	+ 10	+ 4,6
Бучетгузори идоракунӣ	+ 10	+ 3,8
Марказҳои масъулият	+1 0	+ 3,5
Сифати ҳисоботи идоракунӣ	+ 10	+ 4,2
Мониторинги хароҷот	+ 10	+ 3,1
Ҳамгирии иштирокчиёни экосистема	+ 10	+ 5,8
Суръати мубодилаи иттилоот	+ 10	+ 5,3
Устувории занҷираи арзиш	+ 10	+ 4,4

Манбаъ: ҳисобҳои муаллиф.

Чуноне ки мебинем (чадвали 3.1.5) ҳассосияти модели пешниҳодшуда нисбат ба ҳамаи омилҳо яқсон нест. Таъсири бештар ба нишондиҳандаи умумии самаранокии қарорҳои идоракунӣ аз ҳисоби омилҳои экосистемавӣ мушоҳида мегардад. Аз ҷумла баланд гардидани сатҳи ҳамгирии

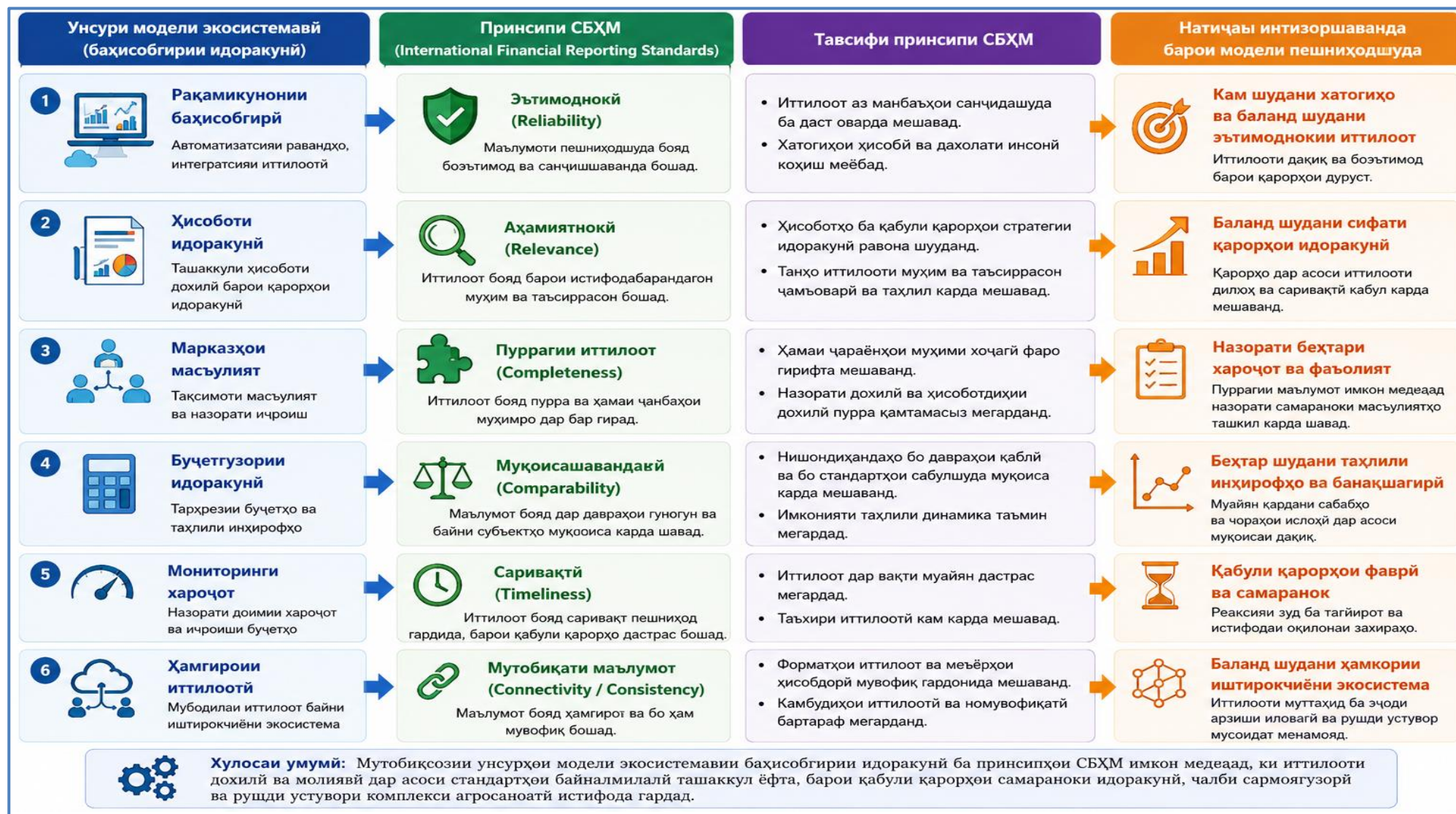
иштирокчиёни экосистема ба андозаи 10 % боиси афзоиши индекси самаранокии қарорҳои идоракунӣ ба ҳисоби миёна 5,8 % гардид. Яъне рушди муносибатҳои ҳамкорӣ байни субъектҳои занҷираи арзиш нисбат ба тақмили ҷудогонаи равандҳои дохилии баҳисобгирӣ самарани бештар хоҳад дод.

Таъсири назарраси суръати мубодилаи иттилоот низ мушоҳида мегардад. Бо афзоиши 10 % -и ин нишондиҳанда индекси умумии самаранокии қарорҳои идоракунӣ 5,3 % зиёд мегардад. Ин аҳамияти ташкили муҳити ягонаи иттилоотиро дар шароити экосистемаи аграрӣ тасдиқ менамояд.

Дар байни омилҳои дохилӣ сатҳи рақамикунонии баҳисобгирии идоракунӣ ва сифати ҳисоботи идоракунӣ таъсири бештар доранд. Баланд гардидани ҳар яке аз онҳо ба андозаи 10 % мутаносибан ба афзоиши 4,6 ва 4,2 %-и индекси самаранокии қарорҳои идоракунӣ мунҷар мешавад.

Дар муқоиса бо омилҳои мазкур таъсири буҷетгузорӣ, марказҳои масъулият ва мониторинги хароҷот нисбатан пасттар мебошад. Бо вучуди ин, истифодаи маҷмӯи онҳо самаранокии умумии низоми баҳисобгирии идоракуниро баланд мебардорад. Аз ин рӯ, ҳангоми татбиқи модели пешниҳодшуда бояд ҳамаи омилҳо ҳамчун низоми ягона баррасӣ гардад.

Дар модели пешниҳодшуда талаботи СБҲМ на ҳамчун заминаи бевоситаи ташкили баҳисобгирии идоракунӣ, балки ҳамчун манбаи ташаккули қисми муайяни иттилооти молиявӣ баррасӣ мегардад. СБҲМ пеш аз ҳама тартиби эътироф, арзёбӣ ва пешниҳоди иттилоотро дар ҳисоботи молиявии беруна муайян менамояд, дар ҳоле ки баҳисобгирии идоракунӣ ба талаботи дохилии роҳбарият барои банақшагирӣ, назорати хароҷот, буҷетгузорӣ ва қабули қарорҳо равона шудааст. Бо вучуди ин, байни ин ду низом робитаи иттилоотӣ вучуд дорад: маълумоте, ки дар баҳисобгирии молиявӣ ташаккул меёбад, метавонад ҳамчун яке аз манбаъҳои иттилоотӣ барои таҳлили идоракунӣ истифода шавад. Аз ин рӯ, дар таҳқиқоти мазкур диққати асосӣ на ба мутобиқ намудани баҳисобгирии идоракунӣ ба СБҲМ, балки ба истифодаи оқилонаи маълумоти ҳисоботи молиявӣ дар низоми иттилоотии баҳисобгирии идоракунӣ дода мешавад (расми 3.1.3).

**Расми 3.1.3 - Мутобиқати унсурҳои модели пешниҳодшуда ба принципҳои СБҲМ
(таҳияи муаллиф дар асоси адабиёти тадқиқӣ)**

Дар шароити рушди иқтисоди рақамӣ ва ташаккули экосистемаҳои аграрӣ талабот нисбат ба мазмун ва сифати иттилооти баҳисобгирӣ ба таври назаррас тағйир ёфтааст. Агар дар низомҳои анъанавии баҳисобгирӣ диққати асосӣ ба инъикоси амалиётҳои аллакай анҷомёфта равона гардида бошад, дар шароити муосир вазифаи асосӣ ташаккули фазои ягонаи иттилоотӣ барои дастгирии қабули қарорҳои идоракунӣ мебошад. Аз ин рӯ, модели пешниҳодшуда танҳо ҳамчун воситаи ҳисобгирии дохилии хароҷот баррасӣ нашуда, балки ҳамчун қисми таркибии системаи ҳамгирошудаи идоракунии экосистемаи аграрӣ пешниҳод мегардад.

Солҳои охир бештар ба истифодаи системаҳои ҳамгирошудаи баҳисобгирӣ диққат дода мешавад, ки онҳо усулҳои баҳисобгирии молиявӣ, баҳисобгирии идоракунӣ, бучетгузорӣ, таҳлили иқтисодӣ ва назорати дохилиро дар доираи як муҳити ягона муттаҳид менамоянд. Афзалияти чунин системаҳо дар он ифода меёбад, ки маълумоти як маротиба воридшуда метавонад барои якчанд вазифаҳои идоракунӣ истифода шавад [176].

Ба андешаи Н. Н. Бондина «...Системаи хуб ташкилшудаи баҳисобгирии идоракунӣ сифати қарорҳои қабулшударо дар асоси он беҳтар мекунад. Баҳисобгирии идоракунӣ барои пешниҳоди ҳама маълумоти зарурӣ ба менечерон дар сатҳҳои гуногуни идоракунии корпоративӣ, ки барои ноил шудан ба ҳадафҳои мушаххаси истеҳсолӣ масъуланд, пешбинӣ шудааст. Дар айни замон, баҳисобгирии идоракунӣ яке аз роҳҳои муассиртарини таъмини идоракунии корхона бо маълумоте мебошад, ки ба талаботи умумии қабулшуда ҷавобгӯ аст» [35. С. 6].

Бо вучуди ин, аксари моделҳои пешниҳодшуда фаъолияти дохилии як корхонаро фаро гирифта, муносибатҳои байни субъектҳои гуногуни экосистемаи аграриро пурра инъикос намеkunанд. Дар амал, қабули қарорҳои идоракунӣ аз маълумоте вобаста аст, ки дар тамоми занҷираи арзиш ташаккул меёбад. Масалан тағйирёбии нархи ашёи хом, шароити қарздиҳӣ, имкониятҳои логистикӣ ё талаботи бозор ба нишондиҳандаҳои хароҷот ва

натиҷаҳои молиявӣ таъсири мустақим мерасонад. Истифодаи маълумоти дохилии муҳосибӣ барои қабули қарорҳои стратегӣ дигар кофӣ нест [15.]

Дар модели пешниҳодшуда ин маҳдудият тавассути ворид намудани омилҳои экосистемавӣ бартараф карда мешавад.

Муҳимтарин хусусияти модели пешниҳодшуда дар он аст, ки он байни талаботи баҳисобгирии молиявӣ ва баҳисобгирии идоракунӣ робитаи мантиқӣ ба вуҷуд меорад. Маълумоте, ки барои таҳияи ҳисоботи молиявӣ ҷамъоварӣ мешавад ҳамчун асос барои таҳлили хароҷот ва моделсозии сценарияҳои рушди корхона истифода мегардад. Ин хусусият онро аз моделҳои анъанавии баҳисобгирии идоракунӣ фарқ менамояд.

Аз усулҳои муайяншудаи баҳисобгирии идоракунӣ, В. Ю. Жданов ва И.П. Глебов шаш равишро муайян намудаанд, ки «...метавонанд ба рақобатпазирии ташкилоти кишоварзӣ таъсир расонанд, яъне: Бюджетгузорию фаъолиятӣ (ABC/B); Арзиши давраи ҳаёт (LCC); Идоракунӣ сифат (TQM); Арзиши мақсаднок (TC); Арзиши Кайдзен (КС); Таҳлили арзиш (VA)” [52. С. 42-51]. Ин равишҳоро метавон чунин тасвир кард (расми 3.1.4).

Расми 3.1.4 Равишҳои муҳимтарини баҳисобгирии идоракунии дар КАС, ки ба тақвияти рақобатпазирӣ корхонаҳо мусоидат менамоянд
Манбаъ: таҳияи муаллиф дар асоси адабиёти мавзӯ.

Бояд гуфт, ки модели пешниҳодшудаи мо унсурҳои асосии ин равишҳоро дар худ таҷассум менамояд. Аз ин нуқтаи назар, модели пешниҳодшуда бояд ҳамчун платформаи ҳамгирошудаи иттилоотӣ амал кунад (расми 3.1.5).

Расми 3.1.5. Архитектураи модели экосистемавии баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои комплекси агросаноатӣ (таҳияи муаллиф)

Дар шарҳи расми 3.1.5 бояд гуфт, ки модели пешниҳодшуда дорои сохтори бисёрсатҳии идоракунӣ мебошад. Ин сатҳҳо заминаи институтсионалии фаъолияти ҳамаи иштирокчиёни комплекси агросаноати ро муайян мекунад. Мавҷудияти робитаи бозгашт дар меъмории пешниҳодшуда нишон медиҳад, ки натиҷаҳои бадастомада дубора ба низоми баҳисобгирии идоракунӣ ворид гардида, барои тақмили минбаъдаи модел ва баланд бардоштани сифати қарорҳои идоракунӣ истифода хоҳанд шуд.

Қобили қайд аст, ки ҷорӣ намудани модели нави баҳисобгирии идоракунӣ пеш аз ҳама рушди сармояи инсонӣ ва баланд бардоштани иқтидори касбии кормандонро талаб менамояд. Ҳатто модели аз ҷиҳати илмӣ асоснок ва технологӣ мукамал низ дар сурати набудани мутахассисони соҳибхтисос наметавонад самаранок татбиқ гардад.

Дар шароити ташаккули экосистемаи аграрӣ аз кормандони ҳадамоти муҳосибӣ ва менечерон малакаи таҳияи буҷетҳо, таҳлили хароҷот, баҳодиҳии фаъолияти марказҳои масъулият, истифодаи воситаҳои рақамӣ ва омода намудани ҳисоботҳои идоракунӣ талаб карда мешавад. Барои ин зарур аст, ки низоми мунтазами бозомӯзӣ ва тақмили ихтисос ташкил гардида, кормандон бо равишҳои муосири баҳисобгирии идоракунӣ, аз ҷумла ABC-costing, budgeting, standard costing, CVP-analysis ва усулҳои рақамии таҳлили маълумот шинос гарданд.

А. Ф. Кузина, М. И. Кашина ва Т. В. Ескова қайд менамоянд, кит «...Қор дар ин соҳа малака ва қобилиятҳои зеринро талаб мекунад: истифодаи технология; банақшагирӣ ва ташкили вохӯриҳо бо ҷонибҳои манфиатдор; пешниҳоди натиҷаҳои таҳлили тиҷорат; моделсозии доираи қор ва марзҳои қор; таҳлили омилҳо ва шароити дохилӣ ва берунӣ, ки ба фаъолияти ташкилот таъсир мерасонанд. Дониш ва малакаҳои васеи таҳлилгари тиҷорат ба онҳо имкон медиҳанд, ки баҳисобгирии идоракуниро дар ташкилот анҷом диҳанд. Ин бо қобилияти ҷамъоварӣ ва таҳлили маълумоти молиявӣ барои таъмини роҳбарият бо маълумоти зарурӣ барои қабули қарор тасдиқ карда мешавад» [76. С. 536].

Илова бар ин, рушди салоҳиятҳои рақамии кадрҳо аҳамияти махсус дорад. Бо густариши технологияҳои иттилоотӣ ва автоматикунонии равандҳои баҳисобгирӣ, кормандон бояд истифодаи барномаҳои муосири баҳисобгирӣ ва платформаҳои рақамии идоракуниро аз худ намоянд.

Ҳамин тавр, модели экосистемавии иқтисодӣ-риёзии пешниҳодшуда имкон медиҳад, ки низоми баҳисобгирии идоракунӣ аз воситаи анъанавии бақайдгирии амалиётҳои хоҷагидорӣ ба механизми фаъоли таҳлил ва дастгирии қабули қарорҳои идоракунӣ табдил дода шавад. Ворид намудани омилҳои муҳити экосистемаи аграрӣ имконият фароҳам меорад, ки қарорҳои идоракунӣ бо дараҷаи баланди асоснокӣ қабул гарданд.

3.2. Ташаккули механизми баҳисобгирии идоракунӣ дар асоси марказҳои масъулият ва занҷираи арзиш

Таҳқиқоти анҷомдодашуда дар боби якум имкон дод, ки асосҳои назариявӣ ва методологии ташкили баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои комплекси агросаноатӣ муайян карда шаванд, таҳлилҳои боби дуюм бошад, мушкилоти асосии фаъолияти низоми амалкунандаи баҳисобгирии идоракуниро дар корхонаҳои вилояти Хатлон ошкор намуданд. Дар зерқисми қаблӣ бошад, модели экосистемавии иқтисодӣ-риёзии баҳодихии самаранокии қарорҳои идоракунӣ таҳия гардида, самаранокии истифодаи он тавассути моделсозии сценариявӣ асоснок карда шуд.

Бо вучуди ин, модели иқтисодӣ-риёзӣ танҳо воситаи таҳлил ва пешгӯии натиҷаҳо буда, барои татбиқи амалии он ташкили механизми мукаммали баҳисобгирии идоракунӣ зарур мебошад. Дар амал маҳз набудани механизми ягонаи ҳамоҳангсозии ҷамъоварӣ, коркарди иттилоот, тақсимои масъулият ва назорати иҷрои қарорҳо яке аз сабабҳои асосии паст будани самаранокии идоракунии корхонаҳои комплекси агросаноатӣ ба ҳисоб меравад. Аз ин рӯ, дар ин зерқисм механизми нави баҳисобгирии идоракунӣ пешниҳод мегардад, ки дар асоси ҳамгироии марказҳои масъулият ва

занҷираи арзиш ташаккул ёфта, ба талаботи фаъолияти экосистемаи аграрӣ мутобиқ карда шудааст.

Фарқияти асосии механизми пешниҳодшуда аз усулҳои анъанавӣ дар он ифода меёбад, ки объекти идоракунӣ хароҷот ё натиҷаи фаъолияти як воҳиди сохторӣ набуда, тамоми занҷираи ташаккули арзиши маҳсулот мебошад. Дар чунин шароит баҳисобгирии идоракунӣ аз доираи вазифаҳои дохилии муҳосибӣ баромада, ҳамчун механизми ҳамохангсоз амал менамояд. Ҳар як иштирокчии занҷираи арзиш ҳамчун маркази масъулияти мустақил баррасӣ гардида, натиҷаҳои фаъолияти он дар низоми ягонаи иттилоотии идоракунӣ инъикос карда мешаванд.

Дар асоси ин муносибат механизми пешниҳодшуда ба чор принципи асосӣ тақсим мекунад [168]:

- ҳамгирӣ – муттаҳид намудани ҳамаи иштирокчиёни экосистемаи аграрӣ дар муҳити ягонаи иттилоотӣ;
- масъулиятнокӣ – тақсим намудани ваколат ва ҷавобгарӣ байни марказҳои масъулият;
- рақамикунонӣ – истифодаи технологияҳои рақамӣ барои мубодилаи фаврии иттилоот;
- арзишфарӣ – идоракунӣ хароҷот ва натиҷаҳо дар тамоми занҷираи арзиши маҳсулот.

Ин принципҳо имкон медиҳанд, ки механизми пешниҳодшуда муносибатҳои иқтисодии байни ҳамаи иштирокчиёни экосистемаи аграриро фаро гирифта, самаранокии фаъолияти истеҳсолиро баланд бардорад.

Дар асоси принципҳои зикршуда механизми муаллифии баҳисобгирии идоракунӣ дар асоси марказҳои масъулият ва занҷираи арзиш таҳия гардидааст, ки сохтори умумии он дар расми 3.2.1 пешниҳод мегардад.

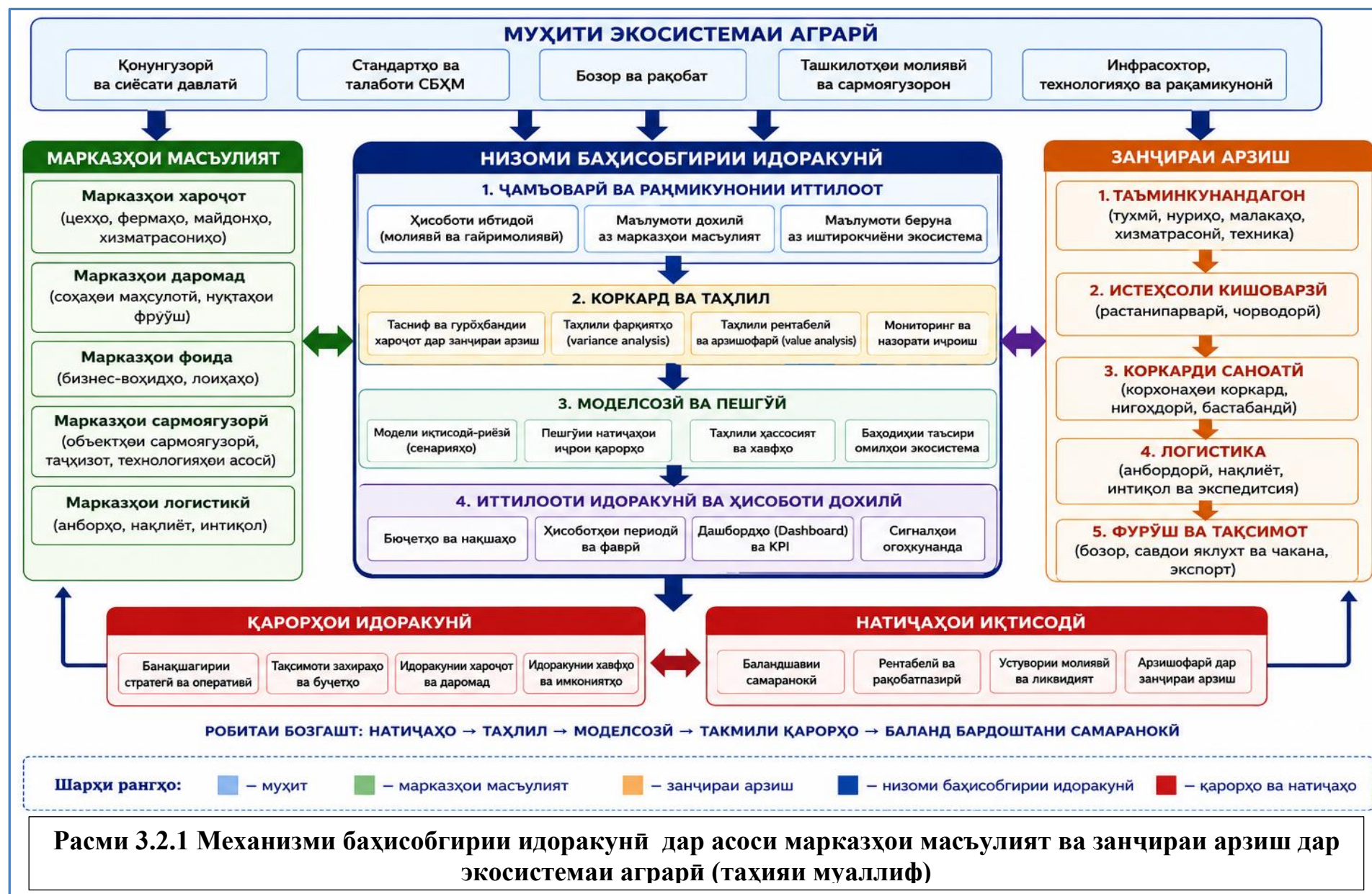
Механизми пешниҳодшудаи баҳисобгирии идоракунӣ (расми 3.2.1) дар асоси ҳамгирӣ се унсурҳои асосӣ – марказҳои масъулият, занҷираи арзиш ва муҳити экосистемаи аграрӣ ташаккул дода шудааст. Бар хилофи низомҳои анъанавии баҳисобгирии идоракунӣ, ки диққати асосиро ба бақайдгирии

харочот ва назорати фаъолияти дохилии корхона равона менамоянд, механизми пешниҳодшуда тамоми раванди ташаккули арзиши маҳсулотро аз лаҳзаи таъминоти захираҳо то фурӯши маҳсулоти тайёр фаро гирифта, ҳамзамон таъсири омилҳои муҳити берунаро низ ба инобат мегирад.

Асоси механизми мазкурро марказҳои масъулият ташкил медиҳанд, ки дар онҳо натиҷаҳои фаъолияти ҳар як воҳиди сохторӣ арзёбӣ карда мешаванд. Бо чунин тарзи ташкил, ҳар як маркази масъулият соҳиби ваколат ва ҷавобгарии мушаххас мегардад.

Ташкили чунин механизм муайян намудани иҷрокунандагони вазифаҳои баҳисобгирӣ ва доираи масъулияти онҳоро талаб мекунад. Н. Н. Бондина таъкид менамояд: «Масъулияти ташкили баҳисобгирии идоракуни дар ташкилотҳо ба зиммаи роҳбарони ташкилотҳо гузошта мешавад. Вобаста ба ҳаҷми корҳои баҳисобгирӣ онҳо метавонанд: а) ҳадамоти баҳисобгирии идоракуниро ҳамчун воҳиди сохторӣ таҳти роҳбарии роҳбари дахлдор таъсис диҳанд; б) дар ҳаёти муҳосибот вазифаҳои мутахассисони баҳисобгирии идоракуни — муҳосибон-таҳлилгаронро ҷорӣ намоянд» [35, с. 5]. Барои корхонаҳои агросаноатӣ интиҳоби шакли ташкилӣ бояд ба ҳаҷми истеҳсолот ва имконоти кадрӣ мувофиқ бошад.

Ҷузъи дигари муҳими механизм занҷираи арзиш мебошад. Дар модели пешниҳодшуда харочот ва натиҷаҳои иқтисодӣ аз рӯи марҳилаҳои пайдарпайи ташаккули арзиш гурӯҳбандӣ карда мешаванд. Он имконият медиҳад, ки ҳаҷми ҳар як иштирокчии занҷираи арзиш дар ташаккули арзиши аслий, даромад ва фоидаи ниҳой муайян карда шуда, захираҳои асосии коҳиш додани харочот ошкор гарданд. Ин муносибат махсусан барои корхонаҳои комплекси агросаноатӣ муҳим мебошад.

Дар маркази механизми пешниҳодшуда низоми баҳисобгирии идоракунӣ ҷойгир мебошад, ки вазифаи муттаҳид намудани чараёнҳои иттилоотиро иҷро менамояд. Дар ин низом маълумоти муҳосибӣ, маълумоти истеҳсолӣ, маълумоти бозорӣ ва маълумоти беруна дар муҳити ягона ҷамъоварӣ гардида, барои таҳлил, банақшагири ва моделсозии қарорҳои идоракунӣ истифода бурда мешаванд. Ҳамин тавр, баҳисобгирии идоракунӣ аз воситаи бақайдгирии амалиёт ба воситаи таҳлили стратегӣ ва дастгирии қарорҳои идоракунӣ табдил меёбад.

Робитаи бозгашт: пас аз татбиқи қарорҳои идоракунӣ натиҷаҳои иқтисодии бадастомада дубора ба низоми баҳисобгирӣ ворид гардида, барои ислоҳи нақшаҳо, тақмили буҷетҳо ва аз нав баҳогузорӣ намудани фаъолияти марказҳои масъулият истифода мешаванд.

Таҳлили вазъи амалкунанда нишон медиҳад, ки аксари корхонаҳо ҳангоми ташкили баҳисобгирии идоракунӣ аз як ё якчанд воситаҳои алоҳида истифода мебаранд, вале байни онҳо ҳамоҳангии методӣ ва иттилоотӣ мавҷуд нест. Аз ҷумла, дар хоҷагиҳои хурд бештар баҳисобгирии хароҷот аз рӯи зироатҳо ва чорво, буҷетгузори мавсимӣ ва назорати ҳаракати маблағҳои пулӣ татбиқ мегардад. Дар корхонаҳои миёна бошад, тадриҷан марказҳои масъулият ва ҳисоботи идоракунӣ ҷорӣ мешаванд. Танҳо қисми ками корхонаҳои коркарди маҳсулоти кишоварзӣ аз усулҳои пешрафта, аз қабили тақсимои хароҷоти ғайримустақим бо усули ABC, системаҳои ERP ва BI истифода мебаранд. Ин ҳолат аз он шаҳодат медиҳад, ки рушди баҳисобгирии идоракунӣ дар КАС Тоҷикистон бояд хусусияти марҳилавӣ дошта, бо назардошти имкониятҳои иқтисодӣ, кадрӣ ва рақамии ҳар як гурӯҳи корхонаҳо амалӣ карда шавад.

Чадвали 3.2.1. - Хусусиятҳои татбиқи воситаҳои баҳисобгирии идоракунии вобаста ба нави корхонаҳои комплекси агросаноатии Тоҷикистон

Нави корхона	Воситаҳои афзалиятнок	Дараҷаи омодагӣ	Самти минбаъдаи рушд
Хочагиҳои деҳқонӣ ва инфиродӣ	Баҳисобгирии хароҷот аз рӯи зироатҳо ва чорво, буҷетгузори мавсимӣ, назорати маблағҳои пулӣ	Паст	Ташкили марказҳои масъулият ва ҳисоботи идоракунии
Хочагиҳои миёна	Марказҳои масъулият, буҷетгузорӣ, баҳисобгирии арзиши асли	Миёна	Рақамикунонӣ ва таҳлили инхирофҳо
Корхонаҳои коркарди маҳсулоти кишоварзӣ	Буҷетгузорӣ, марказҳои масъулият, ABC-костинг, ҳисоботи идоракунии	Баланд	ERP, BI ва таҳлили занҷираи арзиш
Корхонаҳои содиротӣ ва интегратсионӣ	ERP, BI, ABC, LCC, TQM, KPI	Хеле баланд	Экосистемаи рақамии идоракунии ва моделсозии қарорҳо

Манбаъ: аз ҷониби муаллиф дар асоси таҳлили вазъи рушди баҳисобгирии идоракунии дар КАС Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия шудааст.

Маълумоти чадвали 3.2.1 нишон медиҳад, ки истифодаи воситаҳои баҳисобгирии идоракунии дар корхонаҳои комплекси агросаноатӣ аз андоза, ихтисос ва сатҳи рушди ташкилии онҳо вобастагии мустақим дорад. Барои хочагиҳои хурд қорӣ намудани системаҳои мураккаби иттилоотӣ аз ҷиҳати иқтисодӣ асоснок набуда, истифодаи буҷетгузори мавсимӣ, баҳисобгирии хароҷот ва ҳисоботи соддаи дохилӣ натиҷаи бештар медиҳад. Баръакс, дар корхонаҳои нисбатан калон ва махсусан дар корхонаҳои коркарди маҳсулоти кишоварзӣ зарурати истифодаи марказҳои масъулият ва системаҳои рақамии идоракунии ба миён меояд.

Аз таҳлил инчунин бармеояд, ки гузариш ба низоми муосири баҳисобгирии идоракунии бояд марҳилавӣ бошад. Яъне, дар марҳилаи аввал ташкили марказҳои масъулият, буҷетгузорӣ ва баҳисобгирии арзиши асли бояд таъмин карда шавад. Танҳо баъд аз ташаккули ҷунин заминаи ташкилӣ ва иттилоотӣ қорӣ намудани воситаҳои мураккабтар, аз ҷумла ERP, BI, ABC-костинг ва таҳлили занҷираи арзиш, метавонад самарави иқтисодӣ диҳад.

Марказҳои масъулият яке аз унсурҳои калидии механизми пешниҳодшудаи баҳисобгирии идоракунии ба ҳисоб меравад. Дар шароити

фаъолияти корхонаҳои комплекси агросаноатӣ онҳо имкон медиҳанд, ки ваколат, ҷавобгарӣ ва натиҷаҳои фаъолияти ҳар як воҳиди сохторӣ мушаххас муайян гардида, байни нишондиҳандаҳои банақшагирӣ, баҳисобгирӣ ва назорат робитаи бевосита ба вучуд оварда шавад. Дар чунин низом роҳбарони воҳидҳои сохторӣ барои нишондиҳандаҳои иқтисодӣ ҷавобгар мебошанд, ки ин ба баланд гардидани интизоми идоракунӣ мунҷар хоҳад шуд.

Дар таҷрибаи муосири баҳисобгирии идоракунӣ марказҳои масъулият вобаста ба доираи ваколат ва натиҷаҳои иқтисодии фаъолияти онҳо ба чор гурӯҳи асосӣ ҷудо карда мешаванд: марказҳои хароҷот, марказҳои даромад, марказҳои фоида ва марказҳои сармоягузорӣ. Дар фаъолияти корхонаҳои комплекси агросаноатӣ ҳамаи ин марказҳо бо ҳамдигар алоқаманданд ва занҷираи ягонаи ташаккули арзиши маҳсулотро ташкил медиҳанд.

Бо дарназардошти хусусиятҳои фаъолияти комплекси агросаноатӣ ва натиҷаҳои таҳқиқоти мазкур, сохтори марказҳои масъулият барои корхонаҳои вилояти Хатлон дар шакли ҷадвали 3.2.2 пешниҳод мегардад.

Ҷадвали 3.2.2 - Сохтори марказҳои масъулият дар механизми пешниҳодшудаи баҳисобгирии идоракунӣ

МАРКАЗИ МАСЪУЛИЯТ	ОБЪЕКТИ ИДОРАКУНӢ	НИШОНДИҲАНДАҲОИ АСОСИИ БАҲОДИҲӢ (КРӢ)	ҲИСОБОТИ ИДОРАКУНӢ	ҚАРОРҲОИ ҚАБУЛШАВАНДА
МАРКАЗИ ХАРОҶОТ	Захираҳои моддӣ, меҳнат, ГСМ, нуриҳо, хӯроки чорво	Арзиши аслий, хароҷот ба воҳиди маҳсулот, инхироф аз бучет	Ҳисоботи хароҷот	Кам кардани хароҷот, истифодаи самараноки захираҳо
МАРКАЗИ ДАРОМАД	Фурӯши маҳсулот, хизматрасонӣ	Ҳаҷми фурӯш, даромад, иҷрои нақша	Ҳисоботи фурӯш	Идоракунӣ бозор ва нархгузорӣ
МАРКАЗИ ФОИДА	Натиҷаи фаъолияти истеҳсолӣ	Фоида, маржиналӣ, даромадноки	Ҳисоботи молиявии дохилӣ	Оптимизатсияи фаъолияти истеҳсолӣ
МАРКАЗИ САРМОЯГУЗОРӢ	Лоихаҳо, техника, технология, дороиҳои дарозмуддат	ROI, муҳлати бозгашт, самаранокии сармоягузорӣ	Ҳисоботи сармоягузорӣ	Қабули қарорҳо оид ба сармоягузорӣ ва навсозии истеҳсолот

Манбаъ: таҳияи муаллиф.

Ҳар як маркази масъулият (чадвали 3.2.2) вазифа, нишондиҳандаҳои баҳодихӣ ва доираи муайяни қарорҳои идоракунии худро дорад. Марказҳои ғоида натиҷаҳои маҷмӯии ғаъолияти истеҳсолиро арзёбӣ намуда, марказҳои сармоягузорӣ барои қабули қарорҳои стратегӣ оид ба таҷдиди техникӣ, ҷорӣ намудани технологияҳои нав ва баланд бардоштани рақобатпазирии корхона хизмат мекунанд.

Муайян намудани масъулияти роҳбарон бояд бо тадбирҳои мушаххаси идоракунии хароҷот пайваст бошад. Х. М. Ятимзода ва Қ. Х. Хушвахтзода қайд мекунанд: «Масъалаи паст кардани арзиши маҳсулот барои ҳар як корхона бидуни истисно масъалаи муҳим аст. Бисёре аз ширкатҳои ғарбӣ комиссияҳои махсусро оид ба паст кардани арзиши аслии маҳсулот ташкил мекунанд, ки дар он таҳлили марҳила ба марҳилаи раванди паст кардани арзиш бо истифода аз равишҳои гуногун гузаронида мешавад» [170, с. 78]. Дар механизми пешниҳодшуда ин робита тавассути марказҳои масъулият таъмин мегардад.

Дар муқоиса бо сохторҳои анъанавии ташкили баҳисобгирии идоракунии, дар модели пешниҳодшуда ғаъолияти ҳамаи марказҳои масъулият ба марҳилаҳои занҷираи арзиш пайваст карда шудааст. Ин маънои онро дорад, ки натиҷаи ғаъолияти ҳар як марказ аз рӯи саҳмаш дар ташаккули арзиши ниҳоии маҳсулот ва самаранокии ғаъолияти тамоми экосистемаи аграрӣ баҳогузорӣ мегардад.

Бояд таъкид намуд, ки ташкили марказҳои масъулият барои корхонаҳои комплекси агросаноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон зарурати рушди институтсионалии соҳа мебошад. Хусусияти фарқкунандаи КАС-и Тоҷикистон дар он аст, ки қисми зиёди маҳсулоти кишоварзӣ аз ҷониби хоҷагиҳои деҳқонӣ ва хоҷагиҳои аҳоли истеҳсол гардида, ҳиссаи корхонаҳои калон нисбатан маҳдуд мебошад [23]. Дар чунин шароит истифодаи моделҳои мураккаби баҳисобгирии идоракунии барои ҳамаи субъектҳо яқсон имконпазир нест [17].

Таҳлил нишон медиҳад, ки имрӯз дар аксари корхонаҳои комплекси агросаноатии ҷумҳурии воситаҳои алоҳидаи баҳисобгирии идоракунии, аз ҷумла буҷетгузори мавсимӣ, баҳисобгирии хароҷот аз рӯи зироатҳо ва соҳаҳои чорводорӣ, инчунин ҳисоботи дохилӣ истифода мешаванд. Дар айни замон, марказҳои масъулият, баҳисобгирии инҳирофҳо, системаҳои баҳодихии фаъолияти воҳидҳои сохторӣ ва воситаҳои рақамии таҳлили идоракунии ханӯз ба таври маҳдуд қорӣ гардидаанд. Ин вазъият боиси он мегардад, ки маълумоти муҳосибӣ бештар хусусияти бақайдгирӣ дошта, имкониятҳои он барои дастгирии қарорҳои идоракунии пурра истифода намешаванд [74].

Ба андешаи З. Ҷ. Валиев ва Ш. Т. Одинаев «...Ин махсусан барои субъектҳои хоҷагидории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити баромадан ба бозори ҷаҳонӣ зарур аст. Айни замон маълум мегардад, ки бартарияти рақобатии субъектҳои хоҷагидори Ҷумҳурии Тоҷикистон асосан дар дараҷаи пасти рақобатӣ мебошанд, яъне аз манбаъҳои бои табиӣ, қувваи қорӣ арзон асос меёбанд» [39. С. 2].

Аз ҷониби дигар, сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба баланд бардоштани шаффофияти баҳисобгирӣ, рушди рақамикунонӣ, тақмили оmodасозии муҳосибон ва гузариш ба стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ равона гардидааст. Дар таҳқиқоти мазкур пешниҳод мегардад, ки ташаққули механизми баҳисобгирии идоракунии дар корхонаҳои комплекси агросаноатӣ аз ташкил намудани марказҳои масъулият оғоз қарда шавад.

Ҷунин муносибат қараёни қурраи ташаққули арзиши маҳсулотро инъикос намекунад. Дар амал арзиши маҳсулоти агросаноатӣ дар натиҷаи фаъолияти пайдарпайи якчанд иштирокчиҳои занҷираи арзиш ташаққул ёфта, ҳар яке аз онҳо ба сатҳи хароҷот ва натиҷаи ниҳои иқтисодӣ таъсири мустақим мерасонад [153].

Ба қавли А. Амирҷони «...Барои корхонаҳои кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон, баҳусус хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) баҳисобгирии арзиши асли асос барои муайян қардани даромаднокии истеҳсолот, муқаррар қардани

нархҳои муносиби маҳсулот, қабули қарорҳои асоснок оид ба тақсими захираҳо мебошад, маҳз аз муайян кардани арзиши аслии маҳсулот самаранокии истеҳсолот вобаста мебошад ва худ нишондиҳандаи арзиши аслии маҳсулот барои самаранок идоракунии истеҳсолот аҳамияти калон дорад» [22. С. 158].

Пешниҳод мегардад, ки баҳисобгирии идоракунӣ аз рӯи марҳилаҳои занҷираи арзиш ташкил карда шавад. Яъне ҳаракати харочот, даромад ва арзиши иловашуда аз марҳилаи таъминоти захираҳо то фурӯши маҳсулоти тайёр пайгирӣ гардида, саҳми ҳар як иштирокчиёи экосистемаи аграрӣ дар ташаккули натиҷаи иқтисодӣ муайян карда шавад.

М. Ятимзода ва Қ. Х. Хушвахтзода чунин мешуморанд, ки «... таркиби хароҷоте, ки ба арзиши аслии маҳсулоти кишоварзӣ дохил карда мешаванд, бояд дар асоси як қатор равандҳои умумӣ ташкил карда шаванд: 1. Раванди якум - арзиши умумии меҳнати зинда ва гузаштаре дар бар мегирад ва бо истеҳсолу фурӯши маҳсулот тавассути музди меҳнат ва дигар хароҷоти меҳнат алоқаманд аст, ки дар ин ҷо меҳнати гузашта дар шакли арзиши асбобҳо ва ашёҳо нишон дода мешавад. 2. Раванди дуюм - арзиши аслӣ, яъне хароҷоти зарурии истеҳсоли ва як қатор хароҷоти ғайриистеҳсоли мебошад, ки ҳангоми истеҳсоли маҳсулот ба вучуд меоянд. 3. Раванди сеюм - маънои онро дорад, ки хароҷот бояд ба арзиши аслӣ дохил карда шавад, гарчанде барои татбиқи бевоситаи раванди истеҳсолот зарур нест, аммо бо назардошти аҳамияти универсалии онҳо истеҳсоли бебозгашт ҳисобида мешавад» [170, С. 77-83].

Барои корхонаҳои комплекси агросаноатии вилояти Хатлон ба назар гирифтани ин гуруҳбандӣ дар тарзи ташкили баҳисобгирии идоракунӣ аҳамияти махсус дорад, зеро аксари онҳо дар муҳити ҳамкориҳои доимӣ бо таъминкунандагони ашёи хом, хоҷагӣҳои деҳқонӣ, корхонаҳои коркард, сохторҳои логистикӣ ва шабакаҳои савдо фаъолият менамоянд. Бо дарназардошти ин хусусиятҳо модели ташкили баҳисобгирии идоракунӣ аз рӯи занҷираи арзиш пешниҳод мегардад (расми 3.2.2).

Дар чунин низом (расми 3.2.2) объекти асосии баҳисобгирӣ чараёни пайдарпайи эҷоди арзиши иловашуда мебошад. Марҳилаи аввал таъминоти истеҳсолотро дар бар гирифта, дар он баҳисобгирии хароҷоти вобаста ба хариди тухмӣ, нуриҳо, воситаҳои ҳифзи растанӣ, сӯзишворӣ, хӯроки чорво ва дигар захираҳои моддӣ ташкил карда мешавад. Дар ин марҳила вазифаи асосии баҳисобгирии идоракунӣ назорати ҳаҷм ва арзиши захираҳои воридшаванда, муқоисаи онҳо бо нишондиҳандаҳои нақшавӣ ва пешгирии хароҷоти зиёдатӣ мебошад.

Марҳилаи дуюм ба раванди истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ алоқаманд буда, дар он тамоми хароҷоти вобаста ба истифодаи меҳнат, техника, обёрӣ, нуриҳо, нигоҳубини зироатҳо ва парвариши чорво ҷамъоварӣ мегарданд. Арзиши воқеии истеҳсолот аз рӯи ҳар як намуди маҳсулот муайян гардида, самаранокии истифодаи захираҳо баҳогузорӣ карда мешавад.

Дар марҳилаи коркарди маҳсулот диққати асосӣ ба хароҷоти технологӣ, истеъмоли энергия, бастабандӣ ва коркарди маҳсулоти тайёр равона мегардад. Дар ин қисмат арзиши иловашуда ташаккул ёфта, барои баланд бардоштани рақобатпазирии маҳсулот имкониятҳои нав ба вучуд меоянд.

Марҳилаҳои логистика: дар ин ҷо баҳисобгирии идоракунӣ ба назорати хароҷоти интиқол, нигоҳдорӣ, маркетинг ва хизматрасонии баъдифурӯшӣ нигаронида мешавад.

Дар робита ба аҳамити иттилоот ин суханони Т. Б. Раҷабов ва Ҳ. Қ. Қурбонализодаро овардан ба мақсад мувофиқ аст: «... оид ба баҳисобгирии идоракунии хароҷотҳое мавҷуд ҳастанд, ки онҳо ба истеҳсоли захираҳо алоқаманданд. Дар заминаи марказҳои хароҷот ва марказҳои масъулиятнок он вақте, ки хароҷот дар асоси маълумоти баҳисобгирии таҳлилии ба вуҷуд меоянд, ба назар гирифта мешаванд. Ба мо маълум аст, ки баҳисобгирии идоракунии аз рӯи моддаҳои хароҷот сеҳҳои истеҳсоли, китъа, пайваанд, ҷойҳои қор ва хочагиҳои деҳқониро фаро гирифта метавонад» [123. С. 4].

Яъне баҳисобгирӣ дар доираи маълумот ва иттилооти мухталиф сурат мегирад.

Дар амалияи фаъолияти аксари корхонаҳои комплекси агросаноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон чараёни ҳаракати иттилоот то ҳол хусусияти пароканда дорад. Маълумоти истеҳсоли, муҳосибӣ, молиявӣ ва маркетингӣ дар воҳидҳои гуногун ҷамъоварӣ гардида, баъзан танҳо дар охири давраи ҳисоботӣ ҷамъбаст карда мешавад. Дар чунин шароит роҳбарияти корхона имконияти гирифтани маълумоти фаврӣ ва қабули қарорҳои оперативиро аз даст медиҳад.

Бо дарназардошти ин ҳолатҳо модели чараёни иттилоот дар механизми пешниҳодшудаи баҳисобгирии идоракунии дар расми 3.2.3 инъикос карда шудааст.

Дар модели пешниҳодшуда чараёни иттилоот аз ҷамъоварии маълумоти ибтидоӣ дар марказҳои масъулият оғоз гардида, баъди бақайдгирии амалиётҳои хоҷагидорӣ дар пойгоҳи ягонаи маълумот мутамарказ карда мешавад. Дар асоси пойгоҳи ягонаи маълумот ҳамзамон якҷанд раванд амалӣ карда мешаванд:

1. Банақшагирӣ ва бучетгузорӣ
2. Таҳлили фаъолияти истеҳсоли
3. Омодасозии ҳисоботи идоракунии

Баъдан моделсозии иқтисодӣ-риёзӣ анҷом мешавад, ки дар он натиҷаҳои таҳлил барои арзёбии сценарияҳои гуногуни рушди фаъолияти

корхона истифода мешаванд. Дар асоси натиҷаҳои моделсозӣ роҳбарият қарорҳои дахлдори идоракунӣ қабул намуда, иҷрои онҳо тавассути низоми мониторинг ва баҳодихӣ пайгирӣ карда мешавад. Натиҷаҳои мониторинг дубора ба марказҳои масъулият интиқол дода шуда, барои амалҳои зерин истифода мегарданд:

- ислоҳи буҷетҳо;
- такмили нишондиҳандаҳои банақшагирӣ;
- баланд бардоштани сифати ҳисоботи идоракунӣ.

Бо ҳамин, механизми пешниҳодшуда ҳамчун низоми мутобиқшаванда амал намуда, ба тағйирёбии муҳити дохилӣ ва берунаи фаъолияти корхонаҳои комплекси агросаноатӣ сари вақт вокуниш нишон медиҳад.

Ба ин ҳамин мазмун ҳолати наздикро таҳлил намуда Н. А. Герасимова ва Н. М. Шевсова қайд намудаанд, ки: «Системаи иттилоотии эҷодшаванда масъалаҳои зеринро ҳал хоҳад кард: татбиқи робитаҳои байнисистемавӣ байни воҳидҳои дохилии алоҳидаи корхона; арзёбии оптималии сохтори функционалии корхонаи кишоварзӣ бо тамаркуз ба робитаҳои ташкилӣ; арзёбии самаранокии робитаҳои иттилоотӣ байни шӯъбаҳои дохилии корхона ва муҳити беруна; арзёбии муфидияти системаи иттилоотии эҷодшаванда барои воҳидҳои гуногуни корхонаи кишоварзӣ; арзёбии истифодаи оптималии воситаҳои интиқол ва коркарди иттилоот ҳангоми фаъолияти корхона» [42. С. 11].

Таҳлили фаъолияти баҳисобгирии идоракунӣ дар ҚСҚ «Комбинати консервабарории ш. Бохтар» нишон дод, ки низоми амалкунандаи ҷамъоварӣ ва коркарди иттилооти идоракунӣ асосан ба талаботи баҳисобгирии молиявӣ мутобиқ буда, имкониятҳои он барои назорати фаъолияти марказҳои масъулият, баҳодихии занҷираи арзиш ва дастгирии қабули қарорҳои идоракунӣ мавҷуд нестанд. Дар амал, қисми зиёди нишондиҳандаҳои иқтисодӣ танҳо баъди анҷоми давраи ҳисоботӣ ҷамъбаст гардида, барои таҳлили фаврӣ ва идоракунии оперативӣ истифода намешаванд. Ҳамзамон, баҳисобгирии хароҷот бештар аз рӯи моддаҳои хароҷот ташкил шуда,

арзёбии самаранокии ҳар як марҳилаи занҷираи арзиш ва саҳми воҳидҳои алоҳидаи истеҳсолӣ дар ташаккули натиҷаи ниҳоии фаъолияти корхона ба таври кофӣ амалӣ карда намешавад.

Расми 3.2.3. Модели ҷараёни иттилоот дар механизми баҳисобгирии идоракунӣ
(таҳияи муаллиф)

Бо мақсади баҳодиҳии имкониятҳои амалии модели пешниҳодшуда, дар асоси маълумотҳои таҳлилшуда сценарияи татбиқи механизми баҳисобгирии идоракунии дар асоси марказҳои масъулият ва занҷираи арзиш таҳия гардид. Дар ин сценария пешбинӣ шудааст, ки низоми баҳисобгирии идоракунии ба принципҳои зерин мутобиқ карда шавад:

1. *Ҳамгироии иттилоотӣ*
2. *Тақсимооти масъулият*
3. *Бучетгузориҳои дохилӣ*
4. *Таҳлили занҷираи арзиш*
5. *Мониторинги доимии нишондиҳандаҳои иқтисодӣ*

Бо дарназардошти тағйироти пешниҳодшуда, шакли ташкили фаъолияти баҳисобгирии идоракунии дар ҶСК «Комбинати консервабарории ш. Бохтар» метавонад намуди дар ҷадвали 3.2.3 пешниҳодшударо қабул намояд.

Ҷадвали 3.2.3. Ташкили фаъолияти баҳисобгирии идоракунии дар ҶСК «Комбинати консервабарории ш. Бохтар» баъди татбиқи механизми пешниҳодшуда		
Самти фаъолият	Вазъи амалкунанда	Пас аз татбиқи модели пешниҳодшуда
Ҷамъоварии маълумот	Пароканда, аз рӯи ҳуҷҷатҳои аввалия	Пойгоҳи ягонаи иттилоотӣ аз рӯи марказҳои масъулият
Баҳисобгирии хароҷот	Аз рӯи моддаҳои хароҷот	Аз рӯи марказҳои масъулият ва занҷираи арзиш
Бучетгузорӣ	Қисман истифода мешавад	Бучетгузориҳои мунтазам барои ҳамаи марказҳои масъулият
Ҳисоботи идоракунии	Даврӣ, асосан пас аз анҷоми моҳ	Ҳисоботи фаврӣ ва таҳлилии дохилӣ
Назорати фаъолияти воҳидҳо	Аз рӯи иҷрои нақшаи истеҳсол	Аз рӯи KPI ва нишондиҳандаҳои самаранокӣ
Арзёбии фаъолияти роҳбарон	Асосан аз рӯи ҳаҷми истеҳсол	Аз рӯи хароҷот, даромад, фоида ва иҷрои бучет
Қабули қарорҳои идоракунии	Дар асоси маълумоти ҷамъбасти	Дар асоси таҳлили фаврӣ ва моделсозии иқтисодӣ-риёзӣ
Мониторинг	Даврӣ	Доимӣ бо робитаи бозгашт

(таҳияи муаллиф дар асоси натиҷаҳои таҳқиқот)

Бо дарназардошти натиҷаҳои таҳлили боби дуюм, татбиқи механизми пешниҳодшудаи баҳисобгирии идоракунӣ дар ҳамаи корхонаҳои таҳқиқшуда наметавонад якхела сурат гирад. Фарқият дар самти фаъолият, сохтори истеҳсолот, сатҳи ташкили баҳисобгирии идоракунӣ, дараҷаи рақамикунонӣ ва тартиби ташаккули хароҷот зарурати интихоби воситаҳои мувофиқро барои ҳар як корхона ба миён меорад. Аз ин рӯ, дар асоси мушкилоти муайяншуда барои КИ «Сомонҷон», ҚДММ «Точ-Агро», ҚДММ «Оби Ховалинг» ва ҚСК «Комбинати Хӯрокворӣ» самтҳои мушаххаси истифодаи марказҳои масъулият, буҷетгузорӣ, таҳлили занҷираи арзиш, ҳисоботи идоракунӣ ва воситаҳои рақамикунонӣ пешниҳод карда шуданд (ҷадвали 3.2.4).

Ҷадвали 3.2.4 – Самтҳои истифодаи механизми пешниҳодшудаи баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои таҳқиқшуда

Корхона	Мушкилоти асосӣ	Унсуре тавсияшаванда	Самти истифода дар фаъолияти корхона
КИ «Сомонҷон»	сатҳи пасти буҷетгузорӣ ва таҳлили инҳирофҳо	марказҳои масъулият, буҷетгузории мавсимӣ, мониторинги хароҷот	ташкили ҳисобот аз рӯйи бахшҳои истеҳсолӣ, муқоисаи хароҷоти нақшавӣ ва воқеӣ, назорати истифодаи захираҳо
ҚДММ «Точ-Агро»	маҳдуд будани ҳисоботи дохилии идоракунӣ ва таҳлили хароҷот	марказҳои масъулият, ҳисоботи идоракунӣ, таҳлили занҷираи арзиш	ҷудо намудани натиҷаҳои фаъолияти боғдорӣ, гармхона ва коркарди маҳсулот; назорати хароҷот дар ҳар марҳила
ҚДММ «Оби Ховалинг»	сатҳи пасти рақамикунонӣ ва набудани марказҳои масъулият	рақамикунонии ҷараёни иттилоот, марказҳои масъулият, буҷетгузорӣ	ташкили ҷамъовариҳои мунтазами маълумоти истеҳсолӣ ва хароҷот, таҳияи ҳисоботи дохилии ғайрӣ
ҚСК «Комбинати Хӯрокворӣ»	нокифоя будани назорати хароҷоти ғайримустақим ва арзёбии саҳми воҳидҳо	марказҳои масъулият, занҷираи арзиш, таҳлили инҳирофҳо, ҳисоботи мунтазами идоракунӣ	назорати ташаккули арзиш аз қабул ва коркарди ашёи хом то истеҳсол ва фурӯши маҳсулоти тайёр

Коркарди муаллиф

Тавсияҳои пешниҳодшуда барои ҳамаи корхонаҳои таҳқиқшуда шакли яксон надоранд. Мазмун ва пайдарпайии татбиқи онҳо бояд аз сатҳи воқеии

рушди баҳисобгирии идоракунӣ, хусусияти истеҳсолот ва дараҷаи рақамикунонии ҳар корхона вобаста бошад. Дар КИ «Сомончон» афзалият ба буҷетгузорӣ ва назорати хароҷот дода мешавад, дар ЧДММ «Тоҷ-Агро» ба чудо намудани марказҳои масъулият ва таҳлили марҳилаҳои занҷираи арзиш, дар ЧДММ «Оби Ховалинг» ба ташкили муҳити иттилоотии рақамӣ ва ҳисоботи дохилӣ, дар ҚСК «Комбинати Хӯрокворӣ» бошад, ба ҳамгирии марказҳои масъулият бо баҳисобгирии хароҷот ва занҷираи арзиш.

Дар хулоса метавон гуфт, ки истифодаи механизми пешниҳодшуда имкон медиҳад, ки баҳисобгирии идоракунӣ аз шакли анъанавии бақайдгирии амалиётҳои хоҷагидорӣ ба низоми ҳамгирошудаи иттилоотию таҳлилий табдил дода шавад. Татбиқи амалии модели мазкур барои рушди минбаъдаи экосистемаи аграрӣ низ заминаи устувор фароҳам меорад. Дар оянда чунин низоми баҳисобгирӣ ҳамчун заминаи ташаккули кластерҳои агросаноатӣ, сохторҳои ҳамгироишудаи истеҳсолӣ ва коркардӣ, шабакаҳои кооператсионӣ ва занҷираҳои устувори арзиш хизмат менамояд. Он ба густариши робитаҳои иқтисодӣ байни корхонаҳои агросаноатӣ мусоидат намуда, фазои ягонаи иттилоотӣ барои ҳамкориҳои ҳамаи иштирокчиёни экосистемаи аграриро ташаккул медиҳад.

3.3. Самтҳои рақамикунонӣ ва такмили ҳисоботи идоракунӣ дар корхонаҳои комплекси агросаноатӣ

Таҳқиқоти дар зерқисмҳои қаблӣ гузаронидашуда нишон доданд, ки такмили баҳисобгирии идоракунӣ танҳо тавассути тағйир додани сохтори ташкилии муҳосибӣ ё ҷорӣ намудани марказҳои масъулият маҳдуд намегардад. Дар шароити рушди иқтисоди рақамӣ ва ташаккули экосистемаҳои аграрӣ баланд бардоштани самаранокии идоракунӣ пеш аз ҳама аз сатҳи рақамикунонии чараёнҳои иттилоотӣ вобаста мебошад. Агар дар низомҳои анъанавӣ маълумот баъди анҷоми амалиёт ҷамъоварӣ ва коркард гардад, дар модели рақамӣ иттилоот дар вақти воқеӣ ташаккул ёфта,

барои таҳлил, моделсозӣ ва қабули қарорҳои идоракунӣ фавран истифода мешавад.

Пешвои муаззами миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар паёми хеш қайд карданд, ки «Пешрафти босуръати технологияҳои рақамӣ ва тавсеаи имкониятҳои зехни сунӣ дар ҷаҳони муосир тақозо менамояд, ки ин дастовардҳо дар ҳама соҳаҳо самаранок истифода гардида, ба манбаи иловагии рушди иқтисодӣ ва содироти хизматрасонӣ табдил дода шаванд. Парламенти кишварро зарур аст, ки барои таъмин намудани заминаи ҳуқуқии гузаштан ба иқтисоди рақамӣ ва истифодаи зехни сунӣ чораҷӯӣ намояд. Дар ин раванд, Хадамоти алоқа вазифадор карда мешавад, ки ҷиҳати амалисозии иқдомоти созанда дар доираи «Солҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия», инчунин, дар асоси ҳадафу вазифаҳои стратегии кишвар лоиҳаи «Стратегияи рушди соҳаи алоқаи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2040»-ро таҳия ва ба Ҳукумати мамлакат пешниҳод намояд. Зарур аст, ки ҷиҳати бо интернетӣ баландсуръат таъмин намудани аҳоли ва рушди инфрасохтори телекоммуникатсионӣ, аз ҷумла таҷдиди хатҳои нахиву нурии байнишаҳрӣ ва зиёд намудани хатҳои байналмилалӣ чораҳои фаврӣ андешида шаванд» [11].

Дар идома, Ҷаноби оӣ, Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон махсус қайд намуданд, ки «...Вазорати рушди иқтисод ва савдо ва Агентии инноватсия ва технологияҳои рақамӣ вазифадоранд, ки якҷо бо вазоратҳои маориф ва илм, саноат ва технологияҳои наву молия талаботи бозори меҳнатро дар самти иқтисоди рақамӣ омӯхта, барои зиёд намудани теъдоди мутахассисони соҳаи мазкур, инчунин, баланд бардоштани сифати омодасозии кадрҳо тадбирҳои зарурӣ андешанд. Ҳамчунин, ба Вазорати молия, Бонки миллӣ, Кумитаи андоз ва дигар вазорату идораҳои дахлдор супориш дода мешавад, ки қорро ҷиҳати зиёд намудани ҳиссаи пардохтҳои ғайринақдӣ ва истифодаи инфрасохтори пардохт тақвият бахшанд. Агентии инноватсия ва технологияҳои рақамӣ ҷиҳати пурра қорӣ намудан ва оммавӣ гардонидани сомонаи ягонаи хизматрасониҳои давлатӣ тадбирҳои

таъхирнопазир андешад. Имрӯз моро зарур аст, ки раванди идоракунии давлатиро бо истифода аз технологияҳои рақамӣ ва зеҳни сунӣ ба роҳ монда, таъсири омили инсониро дар тамоми соҳаҳо ва ҳама гуна муносибатҳои молиявӣ коҳиш диҳем» [11].

Барои корхонаҳои комплекси агросаноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва вилояти Хатлон масъалаи рақамикунонии баҳисобгирии идоракунии аҳамияти махсус дорад. Солҳои охир дар ҷумҳурии сиёсати давлатии рушди иқтисоди рақамӣ, такмили инфрасохтори иттилоотӣ ва гузариш ба шаклҳои муосири идоракунии амалӣ гардида истодааст. Вале дар қисми зиёди корхонаҳои агросаноатӣ чамбоварӣ, коркард ва таҳлили маълумот ҳанӯз ҳам бо усулҳои анъанавӣ анҷом дода мешавад, ки ин имконияти истифодаи пурраи захираҳои иттилоотиро аз байн мебарад.

Қ. А. Содиқов қайд намудааст, ки «...Айни замон муҳимтарин самти сиёсати иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон вазифаи модернизатсияи иқтисодиёт ва ба роҳи инноватсионии рушд ё ба истилоҳ «рақамикунонӣ» гузаронидани он мебошад. Яке аз воситаҳои модернизатсия ҷорӣ намудани технологияҳои муосири рақамӣ, иттилоотӣ ва зеҳнӣ дар тамоми бахшҳои иқтисодиёти кишвар мебошад. Дар солҳои охир ҳосилнокии меҳнат дар соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ коҳиш ёфта истодааст, ки ин динамикаи истеҳсоли маҳсулоти умумиро инъикос мекунад. Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки рушди комплекси агросаноатӣ дар замони ҷаҳонишавии рақамӣ, бар асоси ғояҳои нав, иттилоот ва инноватсияҳо ҷараён дорад. Ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ ва интернет дар обёрии заминҳои кишоварзӣ имкон медиҳад, ки ин соҳа ба як саноати технологияи баланд табдил ёбад, ки қодир ба баланд бардоштани ҳосилнокӣ ва кам кардани хароҷот дар тамоми раванди мелиоративӣ гардад» [137. С. 27].

Айни замон, дар аксари кишварҳо, ба шарофати илм, технологияи муосир ва автоматизатсия, саноат ба сатҳи баланди рушд расидааст. Роҳҳои ҳалли маъмултарин дар айни замон пайгирии ҳайвонот ҳангоми ҷаронидани чорво дар ҷарогоҳҳо, инчунин назорати раванди таваллуди чорво ё дигар

хайвонотро дар бар мегиранд, ки дар он мониторинги доимӣ, назорат ва огоҳкунии саривактӣ талаб карда мешавад. Роҳҳои дигари ҷолиб системаест, ки беморихоро дар растаниҳои боғ аз аксҳо муайян мекунад. Имрӯз системаҳои автопилот барои комбайнҳои дарав аллакай истифода мешаванд ва онҳо метавонанд ҳосилро мисли оператори ботачрибаи комбайн ҷамъоварӣ кунанд. Чунин комбайнҳо ба ҳатогҳои инсонӣ осебпазир нестанд, ҳатҳои ҳаракати нақлиётро аз даст намедиханд ва то анҷоми ҷамъоварӣ кор мекунанд. Аммо, бо вучуди ҳама гуногунии навоариҳои муосири технологӣ, савол ба миён меояд: чӣ гуна мо метавонем кишоварзиро дар маҷмӯъ боз ҳам тақвият диҳем ва таъсири зараровари инсонро ба муҳити зист кам кунем? Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки танҳо зиёд кардани миқдори нуриҳо (захираҳои табиӣ тамомшаванда) ва маҳсулоти муҳофизати растани бесамар аст. Ин равиш бо мурури замон боиси паст шудани ғоиданокӣ ва сифати истеҳсоли кишоварзӣ мегардад ва захираҳои аз ҷониби табиат додашуда бебозгашт гум мешаванд. Ғайр аз ин, бо рушди саноат ва афзоиши таваррум, кишоварзии органикӣ торафт душвортар ва гарантар мешавад. Дар ин замина, се самти асосии рушди технологияҳои иттилоотӣ дар кишоварзӣ пайдо мешаванд [37. С. 32].

Дар чунин шароит рақамикунонӣ бояд ҳамчун воситаи баланд бардоштани самаранокии механизми пешниҳодшудаи баҳисобгирии идоракунӣ баррасӣ карда шавад. Мақсади асосӣ аз ташкили муҳити ягонаи иттилоотӣ иборат аст, ки дар он маълумот аз ҳамаи марказҳои масъулият ва тамоми марҳилаҳои занҷираи арзиш дар шакли рақамӣ ҷамъоварӣ карда шавад.

Татбиқи модели рақамӣ аз муайян намудани талаботи идоракунии корхона оғоз меёбад. Дар ин маврид С. С. Сайфиддинзода таъкид менамояд: «Корхонаҳо дар шароити нави хоҷагидорӣ ба хотири нигоҳдорӣ ва рушди фаъолияти худ бояд стратегияи рақамикунонии худро таҳия намуда, мақоми рақамикунонии баҳисобгирии идоракуниро дар он муқаррар кунанд. Маҳз кадом намудҳои технологияҳои рақамӣ (барномаҳои компютерӣ —

нармафзор) барои пешбурди баҳисобгирии идоракунӣ дар корхона истифода мешаванд, пеш аз ҳама аз соҳаи фаъолияти иқтисодии корхона вобаста аст» [126, с. 30].

Консепсияи рақамикунонии баҳисобгирии идоракунӣ дар шароити ташаккули экосистемаи аграрӣ пешниҳод мегардад, ки сохтори умумии он дар расми 3.3.1 нишон дода шудааст.

Бояд таъкид намуд, ки рақамикунонии баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои комплекси агросаноатии вилояти Хатлон дар шароити ҳеле нобаробар амалӣ мегардад. Истеҳсолоти пароканда, сатҳи нокифояи кооператсия, истифодаи маҳдуди иқтидорҳои коркард ва ақибмонии инфрасохтори логистикӣ имконияти ташкили низоми ягонаи рақамии идоракуниро ба сирф овардаст.

Дар аксари корхонаҳои агросаноатии минтақа технологияҳои рақамӣ ҳоло бештар барои автоматизатсияи баҳисобгирии молиявӣ ва андозӣ истифода мешаванд. Вазифаҳои хоси баҳисобгирии идоракунӣ, аз ҷумла буҷетгузори фаврӣ ва ташкили ҳисоботи таҳлилӣ ҳанӯз пурра рақамӣ нашудаанд.

Расми 3.3.1. Концепсияи рақамикунонии баҳисобгирии идоракуни дар экосистемаи аграрӣ
(таҳияи муаллиф)

Маълумоти истеҳсолӣ, анборӣ, муҳосибӣ ва фурӯш дар бисёр мавридҳо дар манбаъҳои ҷудогона нигоҳ дошта шуда, баъди анҷоми давраи ҳисоботӣ ҷамъбаст мегардад. Вазъи воқеӣ нишон медиҳад, ки байни корхонаҳои КАС-и Хатлон аз рӯи сатҳи омодагии рақамӣ фарқияти назаррас вучуд дорад [27].

Дар баъзе корхонаҳои муосир, аз ҷумла маҷмааҳои агросаноатии дорони истеҳсолоти ҳамгирошуда, барномаи «1С: Enterprise 8», мониторинги онлайн ва воситаҳои рақамии назорати равандҳои истеҳсолӣ истифода мешаванд.

Масалан, дар ҶДММ «Мармарӣ» баъзе равандҳои зоотехникӣ ва байторӣ автоматӣ идора гардида, барои мониторинги саломатии чорво воситаҳои рақамӣ истифода мешаванд. Аммо чунин таҷрибаҳо ханӯз хусусияти умумӣ надорад, ки З. Р. Шарифов ва С. А. Мирзоев ҳам ба он ишора кардаанд [162].

Дар сатҳи хоҷагиҳои хурд ва миёна бошад, рақамикунонӣ бештар дар шакли истифодаи телефонҳои ҳушманд, паёмрасонҳо ва манбаъҳои иттилоотии мобилӣ зоҳир мегардад. Гаронӣ ва ноустувории интернет, сатҳи нокифояи саводи рақамӣ, камбудии муҳтавои соҳавӣ ба забони тоҷикӣ ва заъфи ҳифзи додаҳо паҳншавии ҳалли рақамиро ба мушкил мувоҷеҳ мекунанд. Барои муайян намудани имкониятҳои амалии татбиқи модели пешниҳодшуда, инчунин ошкор намудани омилҳои мусоидаткунанда ва маҳдудкунанда, истифодаи усули SWOT-таҳлил мувофиқи мақсад доништа мешавад (расми 3.3.2).

Барои муайян намудани имкониятҳои амалии татбиқи модели пешниҳодшуда, ошкор сохтани авомили мусоидаткунанда ва маҳдудкунанда, инчунин муайян намудани самти афзалиятноки рушди рақамикунонии баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои комплекси агросаноатии вилояти Хатлон SWOT-таҳлил гузаронида шуд.

Расми 3.3.2 – SWOT-таҳлили рушди рақамикунонӣ ва тақмили ҳисоботи идоракуний дар корхонаҳои комплекси агросаноатӣ (таҳияи муаллиф)

Бо мақсади баланд бардоштани асоснокии натиҷаҳо ҳар як омили муайяншуда аз рӯи ҷадвали 5-балла баҳогузори гардид: 1 балл - таъсири паст, 2 балл - нисбатан паст, 3 балл - миёна, 4 балл - баланд ва 5 балл - хеле баланд. Балгузори дар асоси натиҷаҳои таҳлили боби 2, маълумоти корхонаҳои таҳқиқшуда ва арзёбии муаллиф анҷом дода шуд.

Ҷадвали 3.3.1 – Балгузори омилиҳои SWOT-и рушди рақамикунонӣ ва тақмили ҳисоботи идоракунӣ

Гурӯҳи SWOT	Омил	Балл
S – Қувваҳо	Мавҷудияти пойгоҳи калони истеҳсолии кишоварзӣ ва корхонаҳои коркард	5
S – Қувваҳо	Талаботи рӯзафзун ба иттилооти идоракунӣ барои қабули қарорҳо	5
S – Қувваҳо	Таҷрибаи истифодаи барномаҳои оддии муҳосибӣ дар қисми корхонаҳо	3
S – Қувваҳо	Имконияти ҳамгирии истеҳсолкунандагон, коркардкунандагон ва шабакаҳои савдо	4
S – Қувваҳо	Мавҷудияти захираҳои меҳнатӣ ва иқтисодӣ рушди рақамӣ	4
S – Қувваҳо	Афзоиши таваҷҷуҳи роҳбарияти корхонаҳо ба баланд бардоштани самаранокии идоракунӣ	4
W – Нуқсонҳо	Сатҳи пасти рақамикунонии равандҳои баҳисобгирӣ ва идоракунӣ	5
W – Нуқсонҳо	Афзалияти баҳисобгирии молиявӣ нисбат ба баҳисобгирии идоракунӣ	5
W – Нуқсонҳо	Набудани марказҳои масъулият ва низоми бучетбандӣ	5
W – Нуқсонҳо	Паст будани сатҳи автоматикунии ҳисоботи дохилӣ	4
W – Нуқсонҳо	Норасоии мутахассисони соҳибхтисос дар самти ERP, BI ва таҳлили маълумот	5
W – Нуқсонҳо	Парокандагии иттилоот байни сохторҳои истеҳсолӣ ва идоракунӣ	4
O – Имконот	Татбиқи стратегияҳои давлатии рақамикунонӣ ва рушди иқтисоди рақамӣ	5
O – Имконот	Рушди хизматрасониҳои абрӣ, ERP, CRM ва BI-платформаҳо	4
O – Имконот	Имконияти истифодаи технологияҳои IoT, GIS ва мониторинги рақамии истеҳсолот	4
O – Имконот	Ҷалби сармоягузори байналмилалӣ ба рақамикунонии бахши аграрӣ	4
O – Имконот	Рушди савдои электронӣ ва занҷираҳои рақамии таъминот	4
O – Имконот	Имконияти истифодаи зеҳни сунӣ барои пешгӯии хароҷот, ҳосилнокӣ ва қабули қарорҳои идоракунӣ	5
T – Хатарҳо	Маҳдуд будани сармоягузори барои таҷқиқи технологияҳои рақамӣ	4
T – Хатарҳо	Баландшавии арзиши нармафзор ва таҷҳизоти рақамӣ	4

Т – Хатарҳо	Хавфҳои киберамният ва талафи маълумот	5
Т – Хатарҳо	Сатҳи пасти саводнокии рақамии қисми кормандон	4
Т – Хатарҳо	Нобаробарии инфрасохтори интернетӣ байни ноҳияҳои вилояти Хатлон	4
Т – Хатарҳо	Тағйирёбии босуръати технологияҳо ва кӯҳнашавии системаҳои мавҷуда	4
Ҷамъ – S		25
Ҷамъ – W		28
Ҷамъ – O		26
Ҷамъ – T		25

Манбаъ: таҳияи муаллиф дар асоси натиҷаҳои таҳлили боби 2, маълумоти корхонаҳои таҳқиқшуда ва арзёбии муаллиф.

Натиҷаи балгузорӣ нишон медиҳад, ки маҷмӯи қувваҳо 25 балл, нуқсонҳо 28 балл, имконот 26 балл ва хатарҳо 25 баллро ташкил медиҳанд. Ҳамин тариқ, дар муҳити дохилии корхонаҳо нуқсонҳо нисбат ба қувваҳо бартарӣ дошта, дар муҳити беруна имконот аз хатарҳо каме бештар мебошанд. Ин таносуб нишон медиҳад, ки барои корхонаҳои комплекси агросаноатии вилояти Хатлон стратегияи WO афзалиятнок аст, яъне истифодаи имконоти берунии рақамикунонӣ барои бартараф намудани нуқсонҳои дохилии низоми баҳисобгирии идоракунӣ.

Аз ин рӯ, самти асосии такмил бояд ба ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ, ташкили низоми бучетбандӣ ва марказҳои масъулият, рушди ҳисоботи таҳлилии дохилӣ, ҳамгироии пойгоҳҳои иттилоотӣ ва баланд бардоштани салоҳияти рақамии кормандон равона карда шавад. Вазъияти кунунӣ бештар ба он хатаромез тавсиф мешавад, ки дар шароити рақамишавии муҳити берунаи рақобат аз ин раванд қафо мондан сабаби зарару зиёни зиёд хоҳад гашт. Зеро рақамикунонӣ ин мубодилаи саривактии иттилоот аст, ки омили муҳимтарини рақобат мебошад.

Ба қавли Н.А. Абдулмуминзода «...Аз сабаби душвор гардидани алоқаҳои дохиливу берунӣ, бекурбшавии пул, сари вақт ворид нашудани маблағҳо аз фурӯши насиявӣ корхонаҳои кишоварзӣ маҷбур мешаванд, ки стратегия ва тактикаи қарорҳои қабулшавандаро тағйир диҳанду сарчашмаҳои дигари маблағгузории фаъолияти соҳибкориро ҷустуҷӯ намуда, пайдо кунанд, то ин ки барои таъминоти иттилоотии равандҳои қабули

қарорҳо мушкилот эҷод нагардад. Иттилоот оид ба ҳолат, рушд ва динамикаи объектҳои идоракунии дар гурӯҳҳои гуногуни таҳлилӣ, ки тавсифи пурраи объектро медиҳанд, имконияти муайян намудани тамоюли рушд, муайян кардани тамоюлот ва сари вақт қабул намудани қарорҳои идоракуниро фароҳам меорад. Барои баҳодихии фаъолияти амалии субъектҳои хоҷагидорӣ иттилооти меъёрӣ, нақшавӣ, ҳақиқӣ, ҳисобкунии ва хусусияти ояндабинидошта зарур мебошад». [18. С. 99]. Ҳамаи ин аҳамияти рақмикунониро дар КАС таъкид менамояд.

Натиҷаҳои таҳлили вазъи мавҷуда ва SWOT-таҳлили гузаронидашуда нишон медиҳанд, ки мушкилоти асосии рақмикунонии баҳисобгирии идоракунии дар корхонаҳои комплекси агросаноатӣ ба набудани меъмории ягонаи ташкили чараёни иттилоот алоқаманд мебошад. Дар аксари корхонаҳо маълумоти муҳосибӣ, истеҳсоли, анборӣ, маркетингӣ ва молиявӣ дар шакли пароканда ҷамъоварӣ мегардад. Як маълумот чандин маротиба ворид карда шуда, омодакунии ҳисоботи идоракунии вақти зиёдро талаб мекунад.

Бартараф намудани парокандагии иттилоот ҳамоҳангии вазифаҳои молиявӣ ва истеҳсолиро талаб мекунад. Қ. Х. Хушвахтзода ва С. С. Сайфиддинзода менависанд: «Модули идоракунии молияи корхона ба кормандони бахши молиявии идоракунии корхона (менеджменти молиявӣ) имкон медиҳад, ки сарборӣ ва ҳиссаи меҳнати дастиро кам кунанд, фаъолияти худро дар асоси меъёрҳо ва ҳадафҳои назоратӣ ба роҳ монанд, захираҳои пулии корхонаро самаранок идора кунанд ва фаъолияти корхонаро аз нигоҳи стратегӣ бо захираҳои пулӣ таъмин намоянд. Модули амалиётӣ занҷираҳо ва равандҳои амиқи робитаҳои байниҳамдигарии ҳадамоти тижоратии корхона, аз қабилӣ фурӯш ва логистика, маркетинг, қитъаҳои истеҳсоли, хизматрасонӣ ба мизоҷон, ҳадамоти идоракунии ва таъмини сифатро муқаррар мекунад» [152, с. 89]. Барои корхонаҳои агросаноатӣ пайвастанӣ ин вазифаҳо имкони муқоисаи ҳаракати захираҳои моддӣ ва пулиро фароҳам меорад.

Пас рақамикунонӣ бояд ба ташкили муҳити ягонаи иттилоотӣ нигаронида шавад, ки дар он ҳамаи марказҳо ва зерсистемаҳои идоракунӣ тавассути пойгоҳи ягонаи додаҳо бо ҳам алоқаманд гарданд. Бо дарназардошти ин талабот, схемаи рақамии низоми баҳисобгирии идоракунӣ пешниҳод мегардад, ки барои корхонаҳои комплекси агросаноатии вилояти Хатлон мутобиқ гардонида шудааст (расми 3.3.3).

Самаранокии муҳити ягонаи иттилоотӣ ба мутобиқати нармафзор бо талаботи дохилии корхона вобаста мебошад. С. С. Сайфиддинзода дар ин хусус менависад: «Дар бозори технологияҳои рақамӣ барномаҳое низ мавҷуд мебошанд, ки махсус барои пешбурди баҳисобгирӣ ва тартиб додани ҳисоботи идоракунӣ таҳия карда шудаанд. Аксари чунин технологияҳо, ки барои истифодабарандагони ватанӣ дастрас мебошанд, дар асоси дастаи барномавии 1С: Предприятие таҳия шудаанд, вале дар онҳо хусусиятҳои пешбурди баҳисобгирии идоракунӣ барои корхонаҳои ватанӣ пешбинӣ нашудааст. Бинобар ин, ҳангоми корбурди чунин барномаҳо дар корхонаҳои ватанӣ барои татбиқи вазифаҳои баҳисобгирии идоракунӣ танҳо аз нақшаи ҳисобҳо ва шаклҳои ҳисоботии дар дохили худ барнома пешбинишуда метавон истифода бурд» [126, с. 33]. Аз ин рӯ, татбиқи модели пешниҳодшуда мутобиқ намудани шаклҳои ҳисобот, таркиби марказҳои масъулият ва тартиби гурӯҳбандии хароҷотро талаб мекунад.

Дар ин модел (расми 3.3.3) пойгоҳи ягонаи додаҳо нақши марказии ҳамоҳангсозиро иҷро намуда, алоқаи байни баҳисобгирии муҳосибӣ, буҷетгузорӣ, таҳлили фаъолияти истеҳсолӣ, мониторинги КРІ, моделсозии иқтисодӣ-риёзӣ ва ҳисоботи идоракуниро таъмин менамояд. Бартариин дигари он дар он аст, ки он бо муҳити берунии фаъолияти корхона низ ҳамгирой дорад. Ин ҳамгирой мубодилаи маълумотро бо дигар иштирокчиёни экосистемаи аграрӣ таъмин намуда, барои ташаккули занҷираҳои рақамии арзиш заминаи зарурӣ фароҳам месозад.

Х. М. Ятимзода ва ҳамкорунаш бар ин ақидаанд, ки «...Дар самти рақамикунони соҳаи кишоварзии кишвар то кунун рақами ягонаии омӯрӣ

мавҷуд нест, ки чанд дарсади соҳаи кишоварзӣ тавассути технологияи рақамӣ фаъолият мекунад. Аммо бо назардошти принципҳои иқтисодиёти “сабз” бошад қариб сад дарсад гуфтан аз эҳтимол холи нест, ки соҳаи кишоварзии кишвар тавассути ин принципҳо фаъолият мекунад. Аз ин ҷост, ки аз сабаби аз ҷиҳати экологии тоза ва сифатан нағз будани маҳсулоти соҳаи кишоварз 7 нави мевачоти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Ҷумҳурии мардуми Чин содирот карда шуда буданд. Ҳамзамон дар кишвар мо зиёда аз 280 рӯзи офтобӣ, истифодаи обӣ нӯшоки дар соҳаи кишоварзӣ ва истифодаи нуриҳои микробиологӣ боис мегардад, ки молу маҳсулоти истеҳсол намудаи мо аз ҷиҳати экологӣ тоза бошанд» [169. С. 76].

Албатта имкониятҳои татбиқи модели пешниҳодшуда танҳо бо корхонаҳои бузурги саноатии шаҳри Бохтар ва Кӯлоб хос буда наметавонад.

Дар ноҳияҳои аграрии вилояти Хатлон, аз қабилҳои Ховалинг, Фархор, Муъминобод, Шамсиддин Шохин, Ҳамадонӣ, Восеъ ва ғ. ки фаъолияти онҳо асосан ба истеҳсоли маҳсулоти растанипарварӣ, чорводорӣ ва коркарди ибтидоии маҳсулоти кишоварзӣ нигаронида шудааст, истифодаи механизми рақамии баҳисобгирии идоракунии метавонад самаранокии фаъолияти истеҳсолиро тақони ҷидди диҳад.

Масалан, дар соли 2023 яке аз ҶДММ «ДУРАХШ» (ноҳияи Восеъ) барои баҳисобгирии истеҳсолот ва анбор барномаи «1С: Корхона»-ро ҷорӣ намуд. То татбиқи низоми рақамӣ маълумот оид ба қабули ашёи хом, истеҳсоли маҳсулот ва ҳаракати маҳсулоти тайёр дар журналҳои қоғазӣ нигоҳ дошта мешуд. Баъди ҷорӣ намудани барнома муҳлати оморасозии ҳисоботи дохилӣ аз 3–4 рӯз то як рӯз коҳиш ёфта, роҳбарияти корхона имконият пайдо намуд, ки ҳаракати маҳсулот ва бақияи анборро дар вақти воқеӣ назорат намояд. Мувофиқати маълумоти муҳосибӣ ва маълумоти истеҳсоли бехтар гардида, шумораи хатогиҳои техникӣ ҳангоми ҷамъбасти ҳисобот ба таври назаррас коҳиш ёфтааст [179].

Дар ноҳияи Фархор яке аз корхонаҳои пахтатозакунӣ бо номи «Фархор-Агро» дар соли 2024 низоми электронии бақайдгирии қабули пахтаро истифода бурд. Ҳангоми қабул ба ҳар як партия рамзи рақамӣ дода шуда, маълумот оид ба вазн, намонокӣ, сифати пахта ва истеҳсолкунанда дар пойгоҳи ягонаи додаҳо сабт гардид. Ин таҷриба имкон дод, ки вақти қабул ва барасмиятдарории ҳуҷҷатҳо тақрибан 30–35 % кам гардида, баҳсҳо байни таъминкунандагон ва корхона вобаста ба вазн ва сифати маҳсулот хеле кам шаванд [180].

Мисоли дигар: дар соли 2024 яке аз хоҷагии боғпарварии ноҳияи Ховалинг ҶДММ «Фаррух и К» барои назорати корҳои агротехникӣ истифодаи замимаи мобилиро оғоз намуд. Бригадирон маълумотро оид ба обёрӣ, истифодаи нуриҳо, коркарди кимиёвӣ ва чамъоварии ҳосил мустақиман аз қитъаҳо ба низоми ягона ворид мекарданд. Роҳбарияти хоҷагӣ тавонист ҳарчотро ҳар як гектарро алоҳида муайян намуда, қитъаҳои дорои самаранокии пастро ошкор созад [181].

Лозим ба зикр аст (ва он ба масоили рақамикунонӣ робитаи мустақим дорад), ки чорчӯби ҳуқуқии Тоҷикистон бештар ҳисоботи молиявиро танзим мекунад, на ҳисоботи идоракуниро. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» ва дастурамалҳои Вазорати молия тартиби ҳисоботи семоҳа ва солонаро муайян мекунанд; ҳамзамон, талаботи пешниҳоди ҳисобот ба Депозитарии ҳисоботи молиявӣ (ДФО) барои субъектҳои муайян низ аз соли 2023 ворид шудааст. Бо вучуди ин, Бонки Ҷаҳонӣ сабт мекунад, ки ДФО то аввали соли 2025 ҳанӯз қомилан ғайр ба дастрасии оммавӣ ба маҷмӯи пурраи ҳисоботҳо маҳдуд боқӣ мондааст.

Аммо барои корхонаҳои КАС фарқ гузоштан байни ҳисоботи регламентӣ ва ҳисоботи идоракунӣ зарур аст. Ҳисоботи регламентӣ бояд ба талаботи қонун, МСФО/стандартҳои миллӣ ва муҳлатҳои семоҳа/солона ҷавоб диҳад; ҳисоботи идоракунӣ бошад, бояд ба мавсимият, биологияи истеҳсол, логистикаи барасмиятдарорӣ, ҳаракати партияҳо, талафоти анбор

ва қарорҳои зуд ҷавобгӯ бошад. Мушкили калидӣ маҳз дермонӣ ва нокифоягии иттилооти барои қарорҳои оперативӣ ва стратегӣ зарур мебошад [105].

Аз нигоҳи принципҳои муосири ташкли низоми баҳисобгирӣ, формати дурусти ҳисоботи идоракунии барои Хатлон бояд се сатҳ дошта бошад. Сатҳи аввал: ҳисоботҳои рӯзона ва ҳафтаина барои идоракунии истеҳсолот аст: иҷрои нақшаи ҷамъоварӣ, бақияи анбор, истеъмоли сӯзишворӣ, ҳолати обёрӣ, вайроншавии таҷҳизот, иҷрои фармоиш, талафоти партия. Сатҳи дуюм: ҳисоботҳои моҳона барои роҳбарияти миёна аст: арзиши аслӣ аз рӯи зироат/навъ/партия, маржа, гардиши захираҳо, қарзи дебиторӣ, иҷрои буҷет, самаранокии қисмҳои коркард. Сатҳи сеюм: ҳисоботҳои семоҳа ва мавсимӣ барои роҳбарияти олӣ ва сармоягузoron аст: EBITDA/маржаи амалиётӣ, ROIC, ҳосилнокӣ ба гектар, истифодаи иқтидор, диверсификатсияи бозор, муқовимат ба хатарҳои иқлимӣ ва нишондиҳандаҳои ESG-поя.

Ташаккули низоми рақамии баҳисобгирии идоракунии равиши махсусро тақозо менамояд. Дар шароити вилояти Хатлон татбиқи якбораи низомҳои мураккаби ERP, BI, IoT ва дигар воситаҳои рақамӣ аз ҷиҳати молиявӣ ва ташкилӣ барои аксари корхонаҳои агросаноатӣ мувофиқ нест.

Таҳлил нишон медиҳад, ки рақамикунории корхона бояд аз таҳлили равандҳои амалкунанда оғоз гардад. Пеш аз ҳама муайян кардан зарур аст, ки маълумот дар кадом воҳидҳо ташаккул меёбад ва барои кадом нишондиҳанда шахси масъул муайян нашудааст. Дар акси ҳол, технология на камбудии низомро бартараф, балки онҳоро дар шакли рақамӣ такрор менамояд [88].

Бо назардошти хусусиятҳои комплекси агросаноатии вилояти Хатлон татбиқи модели пешниҳодшуда дар доираи панҷ марҳилаи пайдарпай мувофиқи мақсад мебошад (расми 3.3.4).

Ҳамин тариқ, тадқиқи ҷанбаҳои назариявӣ, методологӣ ва татбиқии такмили низоми баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои комплекси агросаноатӣ нишон дод, ки дар шароити муосир рушди устувори иқтисодиёт бидуни истифодаи технологияҳои рақамӣ ва идоракунии маълумот ғайриимкон мебошад.

Воқеъан, имрӯз замони иқтисоди рақамӣ ва фановарӣ фаро расидааст, ки дар он арзиши асосӣ ба иттилооти босифат, таҳлили саривақтӣ ва қарорҳои асосноки идоракунӣ вобаста аст. Баҳисобгирии идоракунӣ дигар танҳо воситаи бақайдгирии амалиётҳои хоҷагидорӣ набуда, балки ба яке аз рӯкҳои асосии баланд бардоштани рақобатпазирии корхонаҳо ва рушди экосистемаи аграрӣ табдил меёбад.

Бояд махсус таъкид намуд, ки вилояти Хатлон аз рӯи масоҳати заминҳои кишоварзӣ, ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти аграрӣ, захираҳои меҳнатӣ ва имкониятҳои ташаккули занҷираҳои арзиш яке аз минтақаҳои дорои иқтисодии бузурги агросаноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад. Бо вучуди ин, имкониятҳои мавҷуда то ҳол ба таври пурра истифода намешаванд. Яке аз омилҳои монеаҳои калидии рушди босуръати комплекси агросаноатӣ норасоии мутахассисони баландихтисос дар соҳаҳои баҳисобгирии идоракунӣ идоракунии додаҳо ва автоматикунонии равандҳои истеҳсоли мебошад. Илова бар ин, сатҳи ҳамгироии илм, истеҳсолот ва низоми таҳсилоти касбӣ ҳанӯз ба талаботи иқтисоди рақамӣ пурра ҷавобгӯ нест.

Муваффақияти ҳар навъ ислоҳот аз ташаккули сармояи инсонии рақобатпазир низ вобаста мебошад. Лизо дар баробари такмили низоми баҳисобгирии идоракунӣ, зарур аст, ки ба омодагӣ ва бозомӯзии кадрҳо, рушди салоҳиятҳои рақамии қароркунандагон, таҳкими робитаи муассисаҳои илмӣ ва таҳсилоти олии истеҳсолот, инчунин ташкили марказҳои минтақавии машваратӣ ва инноватсионӣ таваҷҷуҳи махсус зоҳир қарда шавад. Дар ин сурат вилояти Хатлон метавонад иқтисодии бузурги аграрии худро ба афзалияти устувори рақобатӣ табдил дода, ба маркази ташаккули кластерҳои

муосири агросаноатӣ ва экосистемаи рақамии кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мубаддал гардад.

ХУЛОСА ОИД БА БОБИ 3

Натиҷаҳои боби сеюм нишон доданд, ки мукамалгардонии баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои комплекси агросаноатӣ бояд аз доираи ислоҳи ҷузъии ҳисобу ҳисобот берун бароварда шавад. Масъала танҳо дар зиёд кардани шумораи ҳисоботҳо ё истифодаи барномаи нави муҳосибӣ нест. Зарур аст, ки ҳуди тартиби ҷамъоварӣ, коркард ва истифодаи маълумот тағйир ёфта, он ба қабули қарорҳои идоракунӣ хизмат намояд.

Моделсозии иқтисодӣ-риёзӣ нишон дод, ки таъсири тадбирҳои тақмили баҳисобгирии идоракунӣ аз вазъи ибтидоии ҳар як корхона вобаста мебошад. Дар корхонаҳое, ки унсурҳои буҷетгузорӣ, рақамикунонӣ, мониторинги хароҷот ва ҳисоботи идоракунӣ суҷттар ташаккул ёфтаанд, захираи беҳтар намудани сифати қарорҳои идоракунӣ бештар аст. Баръакс, дар корхонаҳои дорои низоми нисбатан ташаккулёфта имкони афзоиши минбаъда маҳдудтар, вале устувортар мебошад. Аз ин рӯ, татбиқи тадбирҳои пешниҳодшуда бояд на аз рӯйи як қолаби умумӣ, балки бо дарназардошти сатҳи омодагии ҳар корхона амалӣ карда шавад. Натиҷаи асосии моделсозӣ низ дар ҳамин аст: самарайи тақмили баҳисобгирии идоракунӣ бештар аз интиҳоби дурусти маҷмӯи тадбирҳо ва мутобиқати онҳо ба вазъи воқеии корхона вобаста мебошад.

Таҳлили ҳассосияти модел ин натиҷаро боз ҳам равшантар намуд. Аз байни омилҳои баррасишуда таъсири баландтарин ба ҳамгирии иштирокчиёни экосистема ва суръати мубодилаи иттилоот рост меояд. Афзоиши 10 %-и сатҳи ҳамгирӣ индекси самаранокии қарорҳоро ба ҳисоби миёна 5,8 % ва беҳтар шудани суръати мубодилаи иттилоот 5,3 % зиёд менамояд. Дар байни омилҳои дохилӣ рақамикунонии баҳисобгирӣ ва сифати ҳисоботи идоракунӣ таъсири бештар доранд. Ин натиҷа нишон медиҳад, ки барои корхонаҳои агросаноатӣ танҳо тақмили ҳисобу китоби

дохилӣ кофӣ нест; ҳамкориҳои иттилоотӣ бо таъминкунанда, коркардкунанда, харидор ва дигар шарикон низ бояд беҳтар карда шавад.

Дар идомаи таҳқиқ механизми баҳисобгирии идоракунӣ дар асоси ҳамгироии марказҳои масъулият ва занҷираи арзиш пешниҳод гардид. Мазмуни асосии ин механизм дар он аст, ки хароҷот ва натиҷаҳои фаъолият на танҳо дар доираи як шӯба ё воҳиди корхона, балки дар тамоми роҳи ташаккули арзиш - аз таъминоти захираҳо то истеҳсол, коркард ва фурӯши маҳсулоти тайёр - пайгирӣ карда мешаванд. Дар чунин тартиб ҳар як марказ дорои ваколат ва ҷавобгариӣ мушаххас гардида, натиҷаи фаъолияти он барои банақшагирӣ ва назорати минбаъда истифода мешавад.

Муҳим аст, ки чунин механизм барои ҳамаи корхонаҳо бо як шакл пешниҳод нашудааст. Корхонаҳои агросаноатӣ аз ҷиҳати андоза, самти фаъолият, имконияти молиявӣ ва омодагии рақамӣ фарқ мекунанд. Барои хоҷагиҳои хурд дар марҳилаи аввал баҳисобгирии хароҷот, буҷетгузориӣ мавсимӣ ва ҳисоботи соддаи дохилӣ кофӣ буда метавонад. Барои корхонаҳои миёна ташкили марказҳои масъулият ва таҳлили инҳирофҳо аҳамияти бештар дорад. Корхонаҳои калони коркардкунанда бошанд, метавонанд ба истифодаи ERP, BI, ABC-костинг ва таҳлили занҷираи арзиш гузаранд. Аз ин рӯ, гузариш ба низоми муосири баҳисобгирии идоракунӣ бояд марҳилавӣ бошад.

ДАР аксари корхонаҳои агросаноатии вилояти Хатлон технологияҳои рақамӣ ҳанӯз бештар барои баҳисобгирии молиявӣ ва андозӣ истифода мешаванд. Буҷетгузориӣ ғаврӣ, ҳисоботи таҳлиلى ва дигар вазифаҳои баҳисобгирии идоракунӣ пурра рақамӣ нашудаанд. Илова бар ин, маълумоти муҳосибӣ, истеҳсолӣ, анборӣ ва фурӯш дар бисёр ҳолатҳо дар манбаҳои ҷудогона нигоҳ дошта мешавад.

SWOT-таҳлили гузаронидашуда низ нишон дод, ки барои рушди рақамикунонӣ имконот мавҷуданд. Бо таваҷҷуҳ ба ин рақамикунонӣ бояд ба ташкили пойгоҳи ягонаи додаҳо равона карда шавад, то маълумоти

муҳосибӣ, истеҳсолӣ, буҷетӣ ва идоракунӣ дар як муҳит ҷамъоварӣ ва истифода шавад.

Натиҷаҳои боб ҳамчунин нишон доданд, ки ҳисоботи идоракунӣ бояд аз ҳисоботи молиявӣ беруна фарқ карда шавад. Барои роҳбарияти корхона маълумоти рӯзона, ҳафтаина, моҳона ва мавсимӣ оид ба хароҷот, бақияи анбор, иҷрои буҷет, маржа, ҳосилнокӣ ва дигар нишондиҳандаҳо зарур аст. Аз ҳамин рӯ, дар диссертатсия пешниҳод шудааст, ки гузариш ба низоми рақамии баҳисобгирии идоракунӣ аз ташҳиси равандҳои мавҷуда оғоз гардида, баъдан марҳила ба марҳила ба истифодаи воситаҳои мураккабтар гузаронида шавад.

Дар маҷмӯъ, тақмили баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои комплекси агросаноатӣ бояд се равандро бо ҳам пайваст намояд: асоснок кардани қарорҳо бо ҳисобу моделсозӣ, мушаххас намудани масъулият дар тамоми занҷираи арзиш ва ташкили муҳити ягонаи рақамии иттилоотӣ. Танҳо дар чунин ҳолат баҳисобгирии идоракунӣ метавонад аз воситаи сабти амалиёти гузашта ба воситаи воқеии банақшагирӣ, назорат ва идоракунӣ рушди корхона таъдир ёбад. Татбиқи чунин тағйирот бе омодаسازی кадрҳо ва баланд бардоштани салоҳиятҳои рақамии кормандон натиҷаи зарурӣ намедихад.

ХУЛОСА

Натоиҷи асосии илмӣ таҳқиқот

1. Таҳқиқот нишон дод, ки дар шароити ташаккули экосистемаи аграрӣ равиши анъанавӣ ба баҳисобгирии идоракунӣ ба талаботи муосири идоракунӣ пурра ҷавобгӯ нест. Баҳисобгирии идоракунӣ бояд ҳамчун низоми таъминоти иттилоотии идоракунӣ ташаккул ёбад. Ин низом бояд ба равандҳои рушди экосистемаи истеҳсолоти аграрӣ таъсири ғаъол расонад.

2. Шакл, сифат ва самаранокии баҳисобгирии идоракунӣ аз хусусиёти истеҳсолоти кишоварзӣ вобаста мебошанд. Аз ин рӯ, ҳангоми таҳияи усулҳои нави баҳисобгирии идоракунӣ хусусиёти мазкур бояд ба назар гирифта шаванд. Риояи ин шарт барои татбиқи самараноки технологияҳои нави баҳисобгирии идоракунӣ зарур мебошад.

3. Ташкили дуруст ва оқилонаи марказҳои масъулият яке аз масоили асосии баҳисобгирии идоракунӣ ба ҳисоб меравад. Дар доираи равиши экосистемавӣ ин масъала мазмунӣ васеътар пайдо мекунад. Равиши мазкур амалиёти гуногуни баҳисобгирӣро фаро мегирад. Ҳадафи асосии ташкили марказҳои масъулият гузариши тадриҷӣ аз ҳисоботи молиявӣ ба таҳлили маълумоти баҳисобгирии идоракунӣ мебошад.

4. Бартариҳои асосии равиши экосистемавӣ дар он ифода меёбад, ки усулҳои баҳисобгирии идоракунӣ дар доираи занҷираи арзиш баррасӣ мешаванд. Идоракунӣ занҷираи арзиш раванди мураккаб мебошад. Бе истифодаи технологияҳои нави баҳисобгирии идоракунӣ дар ин раванд мушкilotи зиёд ба вучуд меоянд. Равиши экосистемавӣ барои ҳалли онҳо замина фароҳам меорад.

5. Ташаккули экосистемаи истеҳсолоти аграрӣ раванди баргардоннашаванда мебошад. Он дорои меъёрҳои гуногуни арзёбӣ аст. Рушди он аз як шакли сифатӣ ба шакли дигар идома меёбад. Сиёсати макроиқтисодӣ ва дараҷаи танзими давлатии соҳа ба суръат ва самти ин раванд таъсир мерасонанд. Вазифаи назария ва методологияи баҳисобгирии идоракунӣ мутобиқ намудани усулҳои муосири баҳисобгирӣ ба талаботи экосистемаи

аграрӣ мебошад. Дар ин самт рақамикунонии фаъолияти муҳосибӣ аҳаммияти махсус дорад.

6. Омӯзиши таҷрибаи хориҷии баҳисобгирии идоракунӣ нишон дод, ки рушди равиши экосистемавӣ барои фаъолияти самараноки корхонаҳои комплекси агросаноатӣ шароити мусоид фароҳам меорад. Дар ин раванд ташаккули кластерҳои аграрӣ аҳаммияти муҳим дорад. Аммо истифодаи таҷрибаи хориҷӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд бо назардошти хусусияти институтсионалӣ ва ташкилии корхонаҳои комплекси агросаноатӣ амалӣ карда шавад.

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳо

1. Шартҳои асосии гузариши корхонаҳои комплекси агросаноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба равиши экосистемавӣ ташкили самараноки идоракунии занҷираи арзиш мебошад. Ин масъала барои корхонаҳои вилояти Хатлон аҳаммияти хос дорад. Таҳлил нишон дод, ки баҳисобгирии идоракунӣ дар аксари корхонаҳо хусусияти пароканда дорад. Он бештар бо таҳияи ҳисоботи молиявӣ маҳдуд мешавад. Пайдарпайии амалиёти баҳисобгирӣ низ таъмин нагардидааст. Аз ин рӯ, низоми амалкунанда ба ислоҳоти асосӣ ниёз дорад.

2. Корхонаҳои кишоварзии минтақа бо таъминоти нокифояи методӣ фаъолият мекунанд. Ин ҳолат ба ҳамоҳангии сатҳҳои гуногуни идоракунӣ монеъ мегардад. Барои таҳлил ва коркарди иттилооти идоракунӣ таҳкими робитаҳои амудӣ ва уфуқӣ пешниҳод мешавад.

3. Барои идоракунии самараноки занҷираи арзиш дар корхонаҳои комплекси агросаноатии минтақа низоми мақсадноки баҳисобгирии дохилӣ зарур аст. Ин низом бояд муҳити дохилӣ ва берунии корхонаро дар доираи ягонаи таҳлилӣ фаро гирад. Аз ин рӯ, сифат ва самаранокии баҳисобгирии дохилӣ бояд ба сатҳи нав бардошта шавад.

4. Дурнамои рушди баҳисобгирии идоракунӣ дар корхонаҳои комплекси агросаноатӣ бо технологияҳои рақамӣ алоқаманд аст. Ворид намудани технология ба раванди истеҳсолот ҳадафи ниҳой нест. Вазифаи асосӣ таъмини

робитаи устувор байни сатҳҳои гуногуни идоракунӣ мебошад. Технологияҳои рақамӣ барои ташкили чунин робита имконият фароҳам меоранд.

5. Натоиҷи моделсозӣ нишон доданд, ки татбиқи механизми пешниҳодшуда метавонад шаффофияти ташаккули арзиши аслиро баланд бардорад. Сифати қарорҳои идоракунӣ низ беҳтар мешавад. Истифодаи марказҳои масъулият имкон медиҳад, ки саҳми ҳар воҳиди сохторӣ дақиқ муайян гардад. Ин саҳм дар ташаккули арзиши маҳсулот ва натиҷаи ниҳони иқтисодӣ арзёбӣ мешавад.

6. Тавсияҳои илмӣ пешниҳодшуда метавонанд дар раванди таълим истифода шаванд. Онҳо барои омӯзиши фанҳои «Баҳисобгирии идоракунӣ», «Баҳисобгирии муҳосибӣ» ва «Таҳлили фаъолияти хоҷагидорӣ» мувофиқ мебошанд. Тавсияҳо дар барномаҳои тақмили ихтисоси муҳосибон ва роҳбарони корхонаҳои комплекси агросаноатӣ низ татбиқшавандаанд.

Адабиёти истифодашуда

Қонунҳо, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, стратегияҳо ва барномаҳои давлатӣ

1. Барномаи миёнамуҳлати рушди иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021–2025: бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 октябри соли 2021, № 460 тасдиқ шудааст.

2. Барномаи миёнамуҳлати рушди иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2026–2030: бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28 феввали соли 2026, № 101 тасдиқ шудааст.

3. Барномаи рақамикунонии соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2025–2029: бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 майи соли 2025, № 334 тасдиқ шудааст.

4. Барномаи рушди низоми агроозуқаворӣ ва кишоварзии устувор барои давраи то соли 2030: бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 марти соли 2023, № 54 тасдиқ шудааст.

5. Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2019, № 642 тасдиқ шудааст.

6. Консепсияи ташкил ва рушди кластерҳои агросаноатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2040: бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28 октябри соли 2020, № 566 тасдиқ шудааст.

7. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи дастгирии давлатии соҳаҳои КАС-и Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 05.03.2007с. №241.

8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи амнияти озуқаворӣ» аз 29 декабри соли 2010, № 671 (бо тағйиру иловаҳои минбаъда).

9. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» аз 25 марти соли 2011, № 702 (бо тағйиру иловаҳои минбаъда)

10. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хоҷагии деҳқонӣ (фермерӣ)» аз 15 марти соли 2016, № 1289 (бо тағйиру иловаҳои минбаъда).

11. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 16 декабри соли 2025 // Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2025. – URL: <https://www.president.tj/event/missives/54181> (санаи мурочиат: 15.07.2026).

12. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030: бо Қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 декабри соли 2016, № 636 тасдиқ шудааст. – Душанбе, 2016. – С.74. (103 с.).

II. Монографияҳо, китобҳо ва асарҳои илмӣ

13. Ахмедов Д.Х., Файзуллоева К.Н., Ҷобиров Ш. Ҷанбаҳои ташкилӣ-иқтисодии соҳаи боғу тоқпарварӣ ва кластеркунонии он. – Душанбе, 2023.

14. Низомов С.Ф., Мирзоалиев А.А., Раҳимов С.Х. Баҳисобгирии идоракунии. – Душанбе, 2017.

15. Хоружий, Л. И. Развитие управленческого учета межорганизационных отношений в интегрированных структурах АПК / Л. И. Хоружий, Ю. Н. Катков, А. А. Романова. – Москва: Общество с ограниченной ответственностью "Научный консультант", 2023. – 230 с.

16. Хушвахтзода Қ. Х. Низоми назорати дохилӣ дар идоракунии ғайриқарорӣ корхонаҳои кишоварзӣ / Қ. Х. Хушвахтзода, Д. Ҷ. Ҳукматов. – Душанбе: Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, 2025. – 209 с.

III. Мақолаҳои илмӣ ва маҷмӯи конференсияҳо

17. Абдукадыров, А. А. Некоторые вопросы проведения реформ в отрасли сельского хозяйства Республики Таджикистан в годы независимости / А. А. Абдукадыров // Вестник Педагогического университета. – 2024. – № 2(109). – С. 216-221.

18. Абдулмуминзода Н.А. Баҳисобгирии идоракунии дар низомии иттилоотии корхонаҳои кишоварзӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2025. – № 7. – С. 96–106.

19. Алборов Р.А. Совершенствование методики распределения косвенных затрат и исчисления себестоимости продукции комплексных производств // Алборов Р.А., Джикия М.К., Ардашева Г.Н., Алборов Г.Р. // Бухучет в сельском хозяйстве. - 2025. - Т. 22. № 1 (257). - С. 6-16.

20. Алиев, О. М. Комплекси агросаноатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: моҳият, ҳолати муосир ва тамоюл / О. М. Алиев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2023. – №. 3. – С. 91-100.

21. Альт В.В., Исакова С.П., Солошенко А.А. Цифровизация сельскохозяйственного производства: парадигма информационного обеспечения // Обработка пространственных данных в задачах мониторинга природных и антропогенных процессов (SDM-2025): сборник трудов X Всероссийской конференции с международным участием. – Новосибирск, 2025. – С. 7–10.

22. Амирҷони, А. Асосҳои методологии муайян кардан ва тасниф намудани арзиши аслии маҳсулоти кишоварзӣ / А. Амирҷони // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2025. – № 7. – С. 152-162.

23. Амонова, Д. С. Современные тенденции в финансовом учете: вызовы и перспективы для предприятий Республики Таджикистан / Д. С. Амонова // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. – 2025. – № 1(56).

24. Арланова О.И., Матюшкина Е.В. Роль управленческого учета в процессе принятия решений // Инновации в образовательном процессе: сборник трудов XXIII Международной научно-практической конференции. – Чебоксары, 2025. – С. 469–472.

25. Аскарлов А.А., Галин З.А. Выработка управленческих решений в сельскохозяйственных организациях // Информационные технологии в образовании и науке: материалы Международной научно-практической конференции. – Бирск, 2025. – С. 15–17.

26. Ашуров И.С., Ашурзода С.Х. Анализ инновационного развития сельскохозяйственных предприятий Республики Таджикистан // Проблемы перехода к цифровой экономике в Республике Таджикистан: текущее состояние и перспективы: материалы республиканской научно-практической конференции. – Душанбе, 2023. – С. 67–74.

27. Аюбҷони, С. ТехнолоҒияҳои иттилоотӣ дар системаи амнияти корхонаҳои кишоварзӣ / С. Аюбҷони // Идоракунии давлатӣ. – 2023. – №. 4-1(63). – С. 158-163.

28. Бабаджанов Р.М. Ташаккули низоми иқтисодиёти рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: проблемаҳо ва роҳҳои ҳал // Проблемы перехода к цифровой экономике в Республике Таджикистан: текущее состояние и перспективы: материалы республиканской научно-практической конференции. – Душанбе, 2023. – С. 33–38.

29. Баротзода, Ш. М. Роҳҳои афзалиятноки татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар вилояти Хатлон / Ш. М. Баротзода, С. С. Сайфиддинзода // Мактаби сиёсии Пешвои миллат. – 2020. – № 1. – с. 153-157.

30. Бендик Н.В., Замараев А.О., Иваньо Я.М., Спесивцев А.В. Мониторинг данных об аграрном производстве для моделирования управленческих решений // Информационные и математические технологии в науке и управлении. – 2025. – № 2 (38). – С. 158–169.

31. Бобиев И.А., Азиззода А. Бухгалтерский учет как информационное обеспечение в системе управления предприятием // Механизмы обеспечения финансовой устойчивости кредитных организаций в условиях индустриализации и инновационной экономики: материалы международной научно-практической конференции. – Душанбе, 2023. – С. 181–186.

32. Бобиев И.А., Азиззода А., Одинаев Ф. Финансово-экономическая информация как объект бухгалтерского учета // Ускоренная индустриализация и вопросы ее реализации в Таджикистане: материалы международной научно-практической конференции. – Душанбе, 2023. – С. 115–118.

33. Бобиев И.А., Файзуллоева З.Н. Таҳлили концептуалии баҳисобгирии идоракунӣ дар асарҳои муҳаққиқони Ҷумҳурии Тоҷикистон // Вестник Филиала Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова в городе Душанбе. – 2025. – Т. 2. – № 2 (48). – С. 57–69.

34. Бойко А.А., Кравцов К.И., Пчелинцева С.В., Кукарцева П.А. Роль цифровых решений в оптимизации управленческого учета и снижении издержек в агропромышленном комплексе // Инновации и инвестиции. – 2025. – № 10. – С. 158–160.

35. Бондина, Н. Н. Управленческий учет как информационная база для принятия эффективных управленческих решений в деятельности сельскохозяйственных организаций / Н. Н. Бондина // Актуальные проблемы бухгалтерского учета, аудита и анализа в современных условиях. – Пенза: ФГБОУ ВО «Пензенский государственный аграрный университет», 2024. – С. 3–31.

36. Брит А.А., Калитина В.В., Болдарук И.И., Миндалев И.В., Шевцова Л.Н. Цифровизация аграрного сектора: создание расчётно-вычислительных систем на основе баз данных // Современные тенденции развития системы подготовки обучающихся: региональная практика: материалы международной научной конференции. – Красноярск, 2025. – С. 209–212.

37. Бурин, М. Э. ИТ в сельском хозяйстве / М. Э. Бурин // Тенденции развития науки и образования. – 2023. – № 98-10. – С.32 (31-34).

38. Бухтиярова Т. И., Батурина И. Н., Кутенина И. А. Конвергентный подход к формированию региональной экосистемы аграрного типа // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Экономика и управление. 2023. № 3. С. 33–45.

39. Валиев, З. Ҷ. Идоракунии равандҳои истеҳсоли дар таъмини рақобатпазирии соҳаи кишоварзии Тоҷикистон / З. Ҷ. Валиев, Ш. Т. Одинаев // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – 2024. – № 1(51.). – С.2.

40. Вахрушина М.А. *Бухгалтерский управленческий учет*: учебник для вузов. - Москва: Омега-Л, 2002. - 526 с.

41. Воронин Б., Чупина И., Воронина Я. Экономическая категория «агропромышленный комплекс» на современном этапе развития // Экономика сельского хозяйства России. – 2021. – № 11. – С. 56–58.

42. Герасимова, Н. А. Особенности информационного обеспечения управления предприятиями АПК / Н. А. Герасимова, Н. М. Шевцова // Информационное обеспечение и моделирование социально-экономических процессов: Материалы национальной научно-практической конференции, Воронеж, 20–22 мая 2024 года. – Воронеж: Воронежский государственный аграрный университет им. Императора Петра I, 2024. – С. 11 (10-14).

43. Глушко, Е. В. Цифровые технологии в учёте затрат на выпуск продукции растениеводства / Е. В. Глушко, Е. И. Лобачева // Вектор экономики. – 2025. – № 5(107). – EDN UUHRLRX.

44. Гулов А.Б., Бахтоваршохи А. Рушди соҳаи кишоварзӣ дар шароити иқтисоди рақамӣ // Рақамикунонии иқтисодиёт ҳамчун омили рушди иқтисодӣ. Душанбе, 2024. С. 395–401.

45. Дадоматов Д.Н. Таҷрибаи хориҷии баҳисобгирии харочот дар низоми «директ-костинг» ва «стандарт-костинг» // Номаи донишгоҳ. Силсилаи илмҳои табиатшиносӣ ва иқтисодӣ. – 2023. – Т. 65. – № 2. – С. 122–128.

46. Дадоматов Д.Н., Қўзибоева Б.М. Таҳияи усули баҳисобгирии дороиҳои биологӣ дар соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон мувофиқи СБҲМ // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. – 2022. – № 1-1 (95). – С. 206–212.

47. Дадоматов Д.Н., Қўзибоева Б.М. Харочотҳои трансаксионӣ ҳамчун объекти баҳисобгирии корхонаҳои азим // Кишоварз. – 2021. – № 4 (93). – С. 184–188.

48. Дадоматов, Д. Н. Хусусиятҳои асосии назариявӣю меъёрии ташкили усулҳои баҳисобгирии муҳосибӣ дар хоҷагҳои деҳқонӣ (фермерӣ) / Д. Н.

Дадоматов, Б. М. Қўзибоева // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. – 2025. – № 1-2(134). – С. 329–337.

49. Дайнеко А. С. Учет затрат на производство и калькулирование себестоимости продукции / А. С. Дайнеко, В. М. Шарапова // Научный аспект. – 2024. – Т. 9, № 3. – С. 1041-1047.

50. Дегальцева Ж. В., Плужная А. А. Развитие организационно-экономической модели калькулирования затрат в аграрных формированиях // Естественно-гуманитарные исследования. 2021. № 37(5). С. 346–354. (иктибос аз с. 349).

51. Дмитриева, Д. С. Особенности учета затрат и калькулирования себестоимости продукции животноводства / Д. С. Дмитриева, Н. Н. Костева // Тенденции развития науки и образования. – 2024. – № 109-5. – С. 94–96.

52. Жданов, В. Ю. Инновационные методы управленческого учета для повышения конкурентоспособности организаций сельского хозяйства / В. Ю. Жданов, И. П. Глебов // Безопасность и качество товаров: сборник статей XVIII Международной научно-практической конференции, Саратов, 28 августа 2024 года. – Саратов: Вавиловский университет, 2024. – С. 42-51.

53. Ивашкевич В.Б. *Бухгалтерский управленческий учет*: учебник. - 3-е изд., перераб. и доп. - Москва: Магистр; ИНФРА-М, 2011. - 448 с.

54. Иқтисодиёт ва саноатикунонии босуръати иқтисодиёт: маҷмуаи мақолаҳои конференсияи илмӣ-назариявии байналмилалӣ. – Душанбе, 2025. – С. 34–37.

55. Каверина О.Д. *Управленческий учет: теория и практика*: учебник для бакалавров. - 2-е изд., перераб. и доп. - Москва: Юрайт, 2014. - 488 с.

56. Каримов, Б. Ҳ. Тавсифи қиёсии усулҳои ҳисобкунии арзиши асли ва имконияти корбурди онҳо дар пахтакорӣ / Б. Ҳ. Каримов // Фурӯғи илм. – 2026. – No. 1.3. – С. 117-130.

57. Кароматуллоев С.Д. Мафхум ва моҳияти идоракунии самаранокии иқтисодии истеҳсолоти агросаноатӣ // Гузоришҳои Академияи илмҳои кишоварзии Тоҷикистон. – 2025. – № 1 (83). – С. 193–201.

58. Карпова Т.П. *Управленческий учет*: учебник для вузов. - Москва: ЮНИТИ, 2002. - 350 с.

59. Каюмов С.Ш. Важные факторы развития племенной отрасли в Республике Таджикистан // Ускоренная индустриализация и вопросы ее реализации в Таджикистане: материалы международной научно-практической конференции. – Душанбе, 2023. – С. 449–452.

60. Кемпф А. А. Особенности калькуляционного процесса в сельскохозяйственных организациях / А. А. Кемпф // Вестник Чеченского государственного университета им. А.А. Кадырова. – 2019. – Т. 36, № 4. – С. 76–81.

61. Керимов В.Э. *Бухгалтерский управленческий учет*: учебник. - 5-е изд., изм. и доп. - Москва: Дашков и К°, 2005. - 460 с.

62. Ключкин А. Д. Повышение качества принятия управленческих решений в сельскохозяйственных предприятиях на основе использования цифровых технологий и автоматизации // Экономические вопросы развития сельского хозяйства Беларуси. 2023. № 51. С. 136–147.. (Иқтибос аз с. 139).

63. Комилов С. Дж, Фируз М. Б. Развитие конкурентоспособности регионального АПК Республики Таджикистан // ПСЭ. 2016. №2 (58). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-konkurentosposobnosti-regionalnogo-apk-respubliki-tadzhikistan> (дата обращения: 06.05.2026).

64. Коник Е.С., Белова М.К., Серегина С.А., Бунтовский С.Ю., Бунтовская Л.Л. Основные направления повышения эффективности управленческих решений в предприятиях агропромышленного комплекса // Экономика и предпринимательство. – 2025. – № 2 (175). – С. 746–750.

65. Костюкова Е. И., Германова В. С., Бушлина К. Ю., Хоружий В. И. Управленческий учет как информационная база для принятия оперативных

управленческих решений в сельскохозяйственных организациях // Бухучет в сельском хозяйстве. 2021. № 9. С. 24–36..

66. Костюкова Е.И., Фролов А.В. Применение процессно-ориентированного подхода в управлении затратами сельскохозяйственной организации // Аграрная наука – Северо-Кавказскому федеральному округу: материалы 90-й Международной научно-практической конференции. – Ставрополь, 2025. – С. 160–166.

67. Кошонова М.Р. Назорати дохилӣ ва моҳияти он дар фаъолияти субъектҳои хоҷагидорӣ // Идоракунии давлатӣ. – 2023. – № 4-3 (65). – С. 24–29.

68. Кошонова М.Р. Раванди татбиқи СБҲМ дар баҳисобгирии муҳосиби хоҷагии қишлоқ // Муаммоҳои гузариш ба иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: вазъи кунунӣ ва дурнамо: маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию амалӣ. – Душанбе, 2023. – С. 406–410.

69. Кошонова М.Р., Исайнова М.Ҳ. Таҷрибаи хориҷӣ оид ба таъмини амнияти озуқаворӣ ва истифодаи дастовардҳои он дар шароити минтақа // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2022. – № 7. – С. 101–108.

70. Кошонова М.Р., Кудратова Ф.Р. Современное состояние аграрно-индустриального развития экономики Республики Таджикистан // Национальные экономические системы в контексте трансформации глобального экономического пространства: сборник научных трудов / под общ. ред. З.О. Адамановой. – Симферополь, 2023. – С. 336–339.

71. Кошонова М.Р., Оқилов Ф.М., Ҳочиева Ш.А. Таъсири татбиқи СБҲМ ба рушди ҳисоботи корхонаҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Кишоварз. – 2025. – Т. 107. – № 2. – С. 169–175.

72. Кузибаева Б.М., Дадоматов Д.Н. Трансформация институциональной структуры и формирование транзакционного сектора в аграрном секторе экономики Республики Таджикистан // Вестник Таджикского

государственного университета права, бизнеса и политики. – 2013. – № 3 (55). – С. 112–117.

73. Кузибаева, Б. М. Рохҳои кохиши харочоти трансаксионии субъектҳо дар соҳаи кишоварзии иқтисодиёти Тоҷикистон / Б. М. Кузибаева // Номаи донишгоҳ. Силсилаи илмҳои табиатшиносии ва иқтисоди. – 2023. – Vol. 65, № 2. – С. 139-145.

74. Кузибаева, Б. М. Хусусиятҳои харочоти трансаксионӣ ва омилҳои ба сохтори онҳо таъсиррасон / Б. М. Кузибаева // Ахбори Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – 2024. – № 4(101). – С. 59-69.

75. Кузина А.Ф., Землина Ю.О. Бюджетирование продаж в системе управления экономическими агентами аграрного рынка // Инновационные модели учета и отчетности в эпоху цифровой экономики и глобальных вызовов: материалы Международной научно-практической конференции. – Краснодар, 2025. – С. 86–89.

76. Кузина, А. Ф. Организационные аспекты управленческого учета. Кадровый вопрос в агропромышленном комплексе / А. Ф. Кузина, М. И. Кашина, Т. В. Еськова // Вестник Академии знаний. – 2024. – № 1(60). – С. 533–537.

77. Курбанова Ф.К. Основные принципы организационно-экономического механизма для стимулирования сельскохозяйственных предприятий // XIII Ломоносовские чтения: материалы международной научно-практической конференции, посвященной 115-летию академика Бободжона Гафурова. – Душанбе, 2023. – С. 364–368.

78. Курбонова, Ф. К. Ҳолати кунунии соҳаи растанипарварӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Ф. К. Курбонова // Кишоварз. – 2024. – Vol. 105, № 4. – С. 256-259.

79. Куршаков О.С., Исхаков А.Т. Управленческий учет затрат в молочном скотоводстве: проблемы и решения для малых предприятий АПК // International Agricultural Journal. – 2025. – Т. 68. – № 5. – С. 5–17.

80. Қодиров, Р. Н. Омилҳои асосии таъсиррасон ба самаранокии истеҳсоли зироатҳои полези дар вилояти Хатлони Ҷумҳурии Тоҷикистон / Р. Н. Қодиров, Д. Ш. Пирзода // Кишоварз. – 2024. – Vol. 104, № 3. – С. 224-236.

81. Қурбонализода Ҳ. Қ. Системаи амалинамоии баҳисобгирии идоракунии дар ташкилотҳои хоҷагии қишлоқ / Ҳ. Қ. Қурбонализода, Т. А. Алимардонзода, Т. Б. Раҷабов // Кишоварз. – 2024. – Том 105, № 4. – С. 188–195.

82. Қурбонализода Ҳ.Қ., Раҷабов Т.Б., Ғаниев У.Ф. Баҳисобгирии идоракунии дар марҳилаҳои ташаккулёбии рушди иқтисоди рақамӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2025. – № 1. – С. 95–102.

83. Қурбонализода Ҳ.Қ., Шоимардонов С.Қ. Баҳисобгирии истеҳсоли ҳамчун унсури баҳисобгирии идоракунии дар корхонаҳои саноати хӯрокворӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. – № 8. – С. 14–23.

84. Қурбонов, А. К. Таҳлили самаранокии имтиёзҳои андозӣ / А. К. Қурбонов, С. С. Сайфиддинзода // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. – 2022. – No. 1-2(98). – С. 232-238.

85. Қурбонова М.Т. Истеҳсол ва таъмини маҳсулоти воридивазкунандаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон // Кишоварз. – 2023. – Т. 98. – № 1. – С. 244–248.

86. Левшинский И.Т., Шестаков М.Е., Ивановская В.Ю. Применение цифровых технологий в агропромышленном комплексе // Передовые достижения науки в молочной отрасли: сборник научных трудов VII Международной научно-практической конференции. – Вологда, 2025. – С. 60–62.

87. Лукьянова М. Т. Подходы к оценке эффективности использования затрат на производство зерна / М. Т. Лукьянова, В. Ш. Топонова //

Российский электронный научный журнал. – 2024. – № 3(53). – С. 196. (195-206).

88. Лытнева Н. А., Кыштымова Е. А., Парушина Н. В., Петрова Ю. М. Цифровые технологии как инструмент повышения информативности использования оборотного капитала в управлении интегрированным агропромышленным формированием // Вестник аграрной науки. 2023. № 2(101). С. 124–133.

89. Макрак С. Управление затратами в сельском хозяйстве в условиях укрепления параметров технологической независимости страны // Аграрная экономика. – 2025. – № 9 (364). – С. 3–17.

90. Малые формы хозяйствования - локомотив социально-экономического развития АПК и России / В. В. Тульчеев, С. В. Жевора, Е. В. Овэс, В. А. Бызов // Экономика, труд, управление в сельском хозяйстве. – 2024. – № 8(114). – С. 141–151.

91. Марченко А.В. Точка безубыточности как инструмент управления процессами производства продукции растениеводства // Modern Economy Success. – 2025. – № 2. – С. 219–224.

92. Масалева М. В. Обоснование исследования современных подходов к формированию концепции инновационного стратегического управления агропромышленными комплексами / М. В. Масалева // Интеграция науки и образования в аграрных вузах для обеспечения продовольственной безопасности России: сборник трудов национальной научно-практической конференции, Тюмень, 01–03 ноября 2022 года. – Тюмень: Государственный аграрный университет Северного Зауралья, 2022. – С. 331-336.

93. Махинова Н.В. Анализ показателей финансово-хозяйственной деятельности агропромышленной компании // Агропродовольственная экономика. – 2025. – № 2. – С. 31–39.

(0,8 ч.ч.).

94. Махмадизода Ф.Б., Махмадуллои Р.М. Анализ современного состояния и тенденции развития АПК Республики Таджикистан// Вестник

Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – Душанбе, 2025. – № 11. – С. 13-26.

95. Махмадуллои Р.М. Механизмҳои иқтисодии истифодаи самараноки захираҳои замин дар хоҷагии қишлоқи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар мисоли вилояти Хатлон//Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав (Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ), №1/3.2025. - С.563-566.

96. Махмадуллои Р.М. Моҳияти иқтисодии комплекси агросаноатӣ ҳамчун объекти баҳисобгирии хоҷагӣ // Паёми молия ва иқтисод. – 2026. – №2. – с. 432-440.

97. Махмадуллои Р.М. Ҷанбаҳои методии ташкили фаъолияти корхонаҳои комплекси агросаноатӣ дар низоми баҳисобгирии идоракунӣ// Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. Душанбе - 2026. – №5. – С. 283-293.

98. Махмадуллои Р.М. Ҷанбаҳои экологии баҳисобгирии муҳосибӣ дар комплекси агросаноатӣ // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – 2026. –№1 (61). – с. 88-96.

99. Мирзоахмадов Ш. Ш. Такмили механизми танзими раванди истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ дар асоси таҷрибаи Ҷаҳонӣ / Ш. Ш. Мирзоахмадов, Ш. Т. Одинаев // Кишоварз. – 2021. – № 2(91). – С. 190-193.

100. Мирзоев Н.Х., Мирзоев Х.Н. Новые информационные технологии – важный фактор развития цифровой экономики // Ускоренная индустриализация и вопросы ее реализации в Таджикистане: материалы международной научно-практической конференции. – Душанбе, 2023. – С. 181–185.

101. Мирзоев Н.Х., Юсупов Ш.Н. Автоматизация информационных процессов в условиях перехода к цифровой экономике // Ускоренная индустриализация и вопросы ее реализации в Таджикистане: материалы международной научно-практической конференции. – Душанбе, 2023. – С. 177–181.

102. Мирзозода, М. Ш. Хусусиятҳои соҳавии методологияи баҳисобгирии хароҷот барои истеҳсоли маҳсулоти зироаткорӣ / М. Ш. Мирзозода, Д. Б. Расулзода // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. – 2025. – № 1-1(131). – С. 349–353.

103. Мирсаидов С.А., Мирсаиди А. Особенности государственного регулирования воспроизводственных процессов аграрного сектора в Республике Таджикистан // Индустриализация национальной экономики: современное состояние, проблемы и перспективы: материалы международной научно-практической конференции. – Душанбе, 2023. – С. 231–235.

104. Мишулина О.В., Горелова Н.С., Баранова Н.А. Проблемы использования информации управленческого учета в сельскохозяйственных организациях // Экономика и предпринимательство. – 2021. – № 10 (135). – С. 1242–1246.

105. Муртазозода, О. Таъмини иттилоотӣ - унсури муҳимтарини системаҳои автоматикунонидашудаи корхонаҳои кишоварзӣ / О. Муртазозода, М. Х. Идиев // Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз. – 2024. – №. 1(85). – С. 110-121.

106. Набиева З. Т. Теоретические основы и особенности управления издержками сельскохозяйственного производства в условиях перехода к интенсивному типу экономического роста / З. Т. Набиева // Доклады Таджикской академии сельскохозяйственных наук. – 2023. – № 4(78). – С. 72–79.

107. Низомов, С. Ф. Развитие системы стратегического управленческого учета в сельскохозяйственном производстве / С. Ф. Низомов, А. Х. Файзуллоев // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2021. – № 7. – С. 5-13. – EDN XJMFEL.

108. Николаева С.А. Особенности учета затрат в условиях рынка: система «директ-костинг»: теория и практика. - Москва: Финансы и статистика, 1993. - 128 с.

109. Новикова А.В., Федосеева О.И. Особенности управленческого учета на предприятиях агропромышленного комплекса в современных экономических условиях // Вестник Академии знаний. – 2019. – № 31 (2). – С. 344–349.

110. Носирчонова М.Ҳ. Асосҳои назариявии баҳисобгирии идоракунии Номаи донишгоҳ. Силсилаи илмҳои табиатшиносӣ ва иқтисодӣ. – 2024. – № 4 (71). – С. 54–58.

111. Нусратзода М.Н., Халилова У.О. Теоретические основы регионального экономического развития в условиях цифровизации // Экономическая безопасность национальной экономики: возможности развития и вопросы цифровой экономики: материалы республиканской научно-практической конференции. – Душанбе, 2023. – С. 126–131.

112. Оксанич Е.А., Сергеева Е.С. Специфика постановки системы бухгалтерского учета в сельскохозяйственных организациях // Деловой вестник предпринимателя. – 2021. – № 4 (2). – С. 67–70.

113. Олимов Д.А. Хусусиятҳои ташкили баҳисобгирии идоракунии ва нақши он дар идоракунии ташкилотҳои дорои моликиятҳои гуногун // Паёми молия ва иқтисод. – 2025. – № 1. – С. 171–181.

114. Курбонов, А. К. Таҳлили самаранокии имтиёзҳои андозӣ / А. К. Курбонов, С. С. Сайфиддинзода // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. – 2022. – №. 1-2(98). – С. 232-238.

115. Орзуев П.Д., Алимова М.К., Мусоева М.А. Группировка затрат предприятия с целью принятия управленческих решений // Ускоренная индустриализация и вопросы ее реализации в Таджикистане: материалы международной научно-практической конференции. – Душанбе, 2023. – С. 202–207.

116. Палий В.Ф. Управленческий учет издержек и доходов с элементами финансового учета. - Москва: ИНФРА-М, 2006. - 277 с.

117. Петрушова, М. В. Информационная система управления организацией / М. В. Петрушова, А. С. Дикарева, Г. А. Чеджемов // Экономика и предпринимательство. – 2023. – № 4(153). – С. 332-335.

118. Путникова, Е. Л. Методологические аспекты учетного обеспечения затрат и исчисления себестоимости продукции растениеводства / Е. Л. Путникова, К. Н. Пилипчук // Вестник Белорусской государственной сельскохозяйственной академии. – 2025. – № 3. – С.10. 9-13.

119. Рахимов С.Х. ИТ-модернизация и бухгалтерский учет // Актуальные вопросы развития бухгалтерского учета, аудита, анализа, налогообложения, государственного финансового контроля: современные вызовы и вектор развития: материалы I Международной научно-практической конференции. – Душанбе, 2024. – С. 219–226.

120. Рахимов С.Х. Учет в условиях цифровой экономики // Экономика, финансы, учет, анализ и аудит: стратегические приоритеты развития в условиях цифровой экономики: материалы международной научно-практической конференции. – Душанбе, 2022. – С. 213–217.

121. Раҳимов С.Х. Модели баҳисобгирии харочот ва даромадҳо дар корхонаҳои сайёҳӣ // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. – № 2 (41). – С. 66–74.

122. Раҳимов, С. Х. Рушди баҳисобгирии экологӣ дар низоми баҳисобгирии муҳосибии корхонаҳо / С. Х. Раҳимов // Рушди соҳибкории хурд ва миёна дар шароити саноатикунонии босуръати иқтисодиёт: Маҷмуаи мақолаҳои конференсияи илмӣ-назариявӣ байналмилалӣ дар мавзуи, Душанбе, 15 октябри 2025 года. – Душанбе: Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, 2025. – С. 34-37.

123. Раҷабов, Т. Б. Ташкилотҳои хоҷагии қишлоқ ва модели баҳисобгирии идоракунии он / Т. Б. Раҷабов, Ҳ. Қ. Қурбонализода // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – 2024. – № 3 (53). – EDN JUQWTJ.

124. Саидмуродова М.А. Особенности обеспечения продовольственной безопасности в Республике Таджикистан // Экономическая безопасность национальной экономики: возможности развития и вопросы цифровой экономики: материалы республиканской научно-практической конференции. – Душанбе, 2023. – С. 120–126.

125. Саидмуродова М.А. Развитие перерабатывающей промышленности и обеспечение продовольственной безопасности Таджикистана // Индустриализация национальной экономики: современное состояние, проблемы и перспективы: материалы международной научно-практической конференции. – Душанбе, 2023. – С. 155–160.

126. Сайфиддинзода, С. С. Вазъи муосири ташкили баҳисобгирии идоракунӣ дар шароити рақамикунонӣ / С. С. Сайфиддинзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. – № 2(41). – С. 28-34.

127. Сайфиддинзода, С. С. Влияние цифровизации на информационную базу управленческого учета / С. С. Сайфиддинзода // Экономика в теории и на практике: актуальные вопросы и современные аспекты: сборник статей XIX Международной научно-практической конференции, Пенза, 25 августа 2024 года. – Пенза: Наука и Просвещение (ИП Гуляев Г.Ю.), 2024. – С. 31-34.

128. Сайфиддинзода, С. С. Заминаҳои рақамикунонии баҳисобгирии идоракунӣ / С. С. Сайфиддинзода // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – 2024. – № 2 (52).

129. Сайфиддинзода, С. С. Имкониятҳо ва дурнамои ҷалби сармоягузорӣ ба соҳаҳои саноат ва кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон / С. С. Сайфиддинзода, А. К. Сафозода // Фурӯғи илм. – 2025. – № 3. – С. 160-166.

130. Сайфиддинзода, С. С. Моҳияти баҳисобгирии идоракунӣ ва заминаҳои таҳаввули он / С. С. Сайфиддинзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. – № 6-2. – с. 170-179.

131. Сайфиддинзода, С. С. Таҳлили Динамикаи нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / С. С. Сайфиддинзода // Вестник

Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. – 2020. – № 1-4-1(80). – С. 204-207.

132. Сайфиддинзода, С. С. Трансформация подходов к формированию информации управленческого учета в условиях цифровой экономики / С. С. Сайфиддинзода // Экономика и современный менеджмент: теория, методология, практика: сборник статей XIX Международной научно-практической конференции, Пенза, 25 июня 2024 года. – Пенза: Наука и Просвещение (ИП Гуляев Г.Ю.), 2024. – С. 65-68.

133. Светкина И.А., Горбунова О.А. Идентификация особенностей формирования бухгалтерской, отраслевой и иной отчетности организаций агропромышленного комплекса // Экономика, труд, управление в сельском хозяйстве. – 2025. – № 3 (121). – С. 144–153.

134. Северина Ю., Улецко А. Особенности агропродовольственного комплекса как объекта управления // Экономика сельского хозяйства России. – 2017. – № 9. – С. 54–58.

135. Серебрякова, Т. Ю. Принципы формирования АПК в современной экономике сельского хозяйства России / Т. Ю. Серебрякова // Региональная экономика: теория и практика. – 2021. – Т. 19, № 12(495). – С. 2349 (2345-2359).

136. Сефектияров Е.Я., Остаев Г.Я., Джикия М.К., Мурина Э.В., Алборов Г.Р. Учетно-аналитическое обеспечение управления затратами сельскохозяйственного производства // Бухучет в сельском хозяйстве. – 2025. – Т. 22. – № 3 (259). – С. 203–217.

137. Содиков Қ. А. Рақамикунонӣ - омили муҳимтарини рушди кишоварзии Тоҷикистон / Қ. А. Содиков // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. – No. 7. – С. 27. (27-32.)

138. Соколов Я.В. Основы теории бухгалтерского учета. - Москва: Финансы и статистика, 2000. - 496 с.

139. Соловьев, А. Ю. Цифровые и интеллектуальные технологии агропромышленного комплекса / А. Ю. Соловьев, В. С. Дадыкин // Экономика: вчера, сегодня, завтра. – 2025. – Т. 15, № 4-1. – С. 557-562. – EDN APHRGV.

140. Степанов, Г. С. Методика анализа эффективности сельскохозяйственного производства / Г. С. Степанов, К. П. Стожко // Молодежь и наука. – 2016. – № 6. – С. 153.

141. Судакова А. В. Основные принципы организации бухгалтерского управленческого учета / А. В. Судакова // Aspectus. – 2014. – № 3. – С. 130–132.

142. Тағоев Ҷ. Ҳ. Баъзе ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии ҷорисозии инноватсияҳо дар хоҷагиҳо ва корхонаҳои кишоварзии вилояти Хатлон / Ҷ. Ҳ. Тағоев, Н. А. Ҳисайнов // Идоракунии давлатӣ. – 2024. – № . 4-3(71). – С. 62. (61-71.).

143. Тағоев Ҷ. Ҳ. Мушкилоти идоракунии КАС ва пайгирии самтҳои рушди устувори кишоварзӣ дар шароити бозор / Ҷ. Ҳ. Тағоев, И. М. Бахтиери // Рақамикунонии идоракунии давлатӣ ва маҳаллӣ: ҷанбаҳои ташкилӣ-иқтисодӣ: Маводи конференсияи байналмилалӣ илмию амалӣ дар мавзуи, Душанбе, 21 февраля 2025 года. – Душанбе, 2025. – С. 56-60.

144. Тағоев, Ҷ. Ҳ. Коркарди маҳсулоти кишоварзӣ: вазъият ва сармоягузориҳо / Ҷ. Ҳ. Тағоев // Кишоварз. – 2025. – Том 106, № 1. – С.233. (232-236.).

145. Тихонов Э. Е. Классификация затрат на предприятиях сельскохозяйственного сектора экономики / Э. Е. Тихонов, Н. П. Магомедова // Научный вестник Государственного автономного образовательного учреждения высшего образования "Невинномысский государственный гуманитарно-технический институт". – 2019. – № 4. – С. 46–50.

146. Ушачев И. Г., Маслова В. В., Зарук Н. Ф., Авдеев М. В. Экосистемный подход к эффективному развитию агропромышленного комплекса // Вестник Российской академии наук. 2025. № 6. С. 20–29.

147. Файзуллоева, З. Н. Тадбирҳои ташкилӣ оид ба ҷорӣ намудани ҳисоби хоҷагӣ дар корхонаҳои хоҷагии қишлоқ / З. Н. Файзуллоева, Т. Б. Рачабов // Паёми молия ва иқтисод. – 2021. – №. S4.2(29). – Р. 235-244. –

148. Халимова Г.Н., Ларкин С.В. Технологии цифровизации сельского хозяйства // Перспективы развития механизации, электрификации и автоматизации сельскохозяйственного производства: материалы VII Международной научно-практической конференции. – Чебоксары, 2025. – С. 613–617.

149. Хоналиев Н. Развитие сельского хозяйства Таджикистана за годы государственной независимости / Н. Хоналиев // Экономика Таджикистана. – 2025. – № 3. – С. 212–226.

150. Хусусиятҳои ҳисобгирии хароҷот ба истеҳсолот ва барориши маҳсулот дар хоҷагии қишлоқ / Қ. Х. Барфиев, З. Н. Файзуллоева, Н. Ҷ. Ҳасанова, М. Б. Холназаров // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. – 2019. – № 1-4-1(68). – С. 241-247.

151. Хушвахтзода Қ.Х., Расулов Д.Т. Методы определения оценки и конкурентоспособности дехканских (фермерских) хозяйств на региональном сельскохозяйственном рынке // Индустриализация национальной экономики: современное состояние, проблемы и перспективы: материалы международной научно-практической конференции. – Душанбе, 2023. – С. 5–11.

152. Хушвахтзода, Қ. Х. Истифодаи воситаҳои муосири рақамикунонӣ дар баҳисобгирии идоракунонӣ / Қ. Х. Хушвахтзода, С. С. Сайфиддинзода // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. – № 3(42). – С. 84-92.

153. Ҳакимова М. А. Марҳилаҳои рушд ва ояндабинии баҳисобгирии идоракунонӣ / М. А. Ҳакимова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. – № 11. – С. 178-182.

154. Цемба Н. М. Внедрение МСФО в бухгалтерский учет в сельском хозяйстве как механизм информационного обеспечения устойчивого

развития экономики / Н. М. Цемба // Вестник Курской государственной сельскохозяйственной академии. – 2022. – № 8. – С.197 (196-199.)

155. Цемба Н.М., Власова В.В., Полунченко Д.А. Оптимизация управленческого учета и анализа затрат // Современные тренды управления, экономики и предпринимательства: от теории к практике: сборник материалов III Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. – Чебоксары, 2025. – С. 94–99.

156. Черепухин Т.Ю., Хажоков М.М., Шепелев А.Г. Оценка эффективности управления производством на предприятиях АПК // Журнал монетарной экономики и менеджмента. – 2025. – № 6. – С. 116–121.

157. Чернявская С.А., Ходаринова Н.В., Кирсанов М.А. Анализ и направления оптимизации расхода материальных ресурсов во вспомогательных производствах в условиях автоматизации // Естественно-гуманитарные исследования. – 2025. – № 5 (61). – С. 489–493.

158. Чумаченко Н.Г. *Учет и анализ в промышленном производстве США*. - Москва: Финансы, 1971. - 240 с.

159. Шарапова М.И., Логинова И.М. Цифровизация оперативного учета хозяйственной деятельности в аграрном производстве // Развитие АПК и сельских территорий в условиях модернизации экономики: материалы V научно-практической конференции. – Казань, 2025. – С. 162–166.

160. Шарипов И. О. Экономическая сущность АПК и принципы его регулирования / И. О. Шарипов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2024. – № 6-2. – С. 22-28.

161. Шарипов М.А., Кузьмич Н.П. Условия для ведения сельского хозяйства в Республике Таджикистан // Инновационные тенденции развития Российской науки: материалы XVII Международной научно-практической конференции молодых ученых. – Красноярск, 2024. – С. 68–70.

162. Шарифов, З. Р. Мушкилоти раванди рақамикунони иқтисодиёти кишоварзи ва Роҳҳои ҳалли онҳо / З. Р. Шарифов, С. А. Мирзоев // Кишоварз. – 2024. – Vol. 102, №. 1. – С. 152-157..

163. Шатилова Ю.С., Семиколонова М.Н. Автоматизация бухгалтерского учета в агросекторе в условиях цифровой экономики // Актуальные вопросы развития отраслей сельского хозяйства: теория и практика: материалы VII Всероссийской научно-практической конференции молодых ученых АПК. – п. Рассвет, 2025. – С. 269–272.

164. Шеремет А.Д. *Комплексный анализ хозяйственной деятельности.* - Москва: ИНФРА-М, 2006. - 415 с.

165. Щетинина, И. В. Управление внедрением инноваций в АПК в условиях цифровизации и его совершенствование / И. В. Щетинина, М. В. Стенкина, Ю. О. Деревянко // АПК: экономика, управление. – 2022. – № 5. – С. 34-44.

166. Юсупов Ш.Н. Основные направления и особенности цифровизации экономики Республики Таджикистан // Ускоренная индустриализация и вопросы ее реализации в Таджикистане: материалы международной научно-практической конференции. – Душанбе, 2023. – С. 288–292.

167. Юсуфов А. М. Развитие системы промежуточного калькулирования себестоимости сельскохозяйственной продукции на основе попроцессного метода учета затрат в сельскохозяйственных организациях / А. М. Юсуфов, З. М. Азракулиев, З. А. Оруджева // Бухучет в сельском хозяйстве. – 2023. – № 1. – С. 36-45.

168. Яроцкая Е. В. Направления совершенствования учета финансовых результатов в сельскохозяйственных организациях / Учетно-аналитическое, налоговое и финансовое обеспечение развития АПК: Сборник статей IV Международной научно-практической конференции, Саратов, 01 ноября 2024 года. – Саратов: 2024. – С. 232-238.

169. Ятимзода Х.М., Асадуллозода А.А., Рустамҷони С.Қ. Рушди технологияҳои рақамӣ дар соҳаи кишоварзӣ баҳри расидан ба ҳадафҳои

асосии иқтисодиёти «сабз» дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Шӯъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. – 2025. – № 1 (279). – С. 75–79.

170. Ятимзода, Х. М. Идоракунии арзиши истеҳсолот дар соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии тоҷикистон / Х. М. Ятимзода, Қ. Х. Хушвахтзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. – № 12. – С. 77-83. – EDN HSMJPZ.

IV. Диссертатсияҳо ва авторефератҳо

171. Кошонова М.Р. Теоретические вопросы и особенности социально-экономических преобразований в условиях переходной экономики (на примере Республики Таджикистан): автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. – Душанбе: Институт экономических исследований, 2004.

172. Кошонова М.Р. Теоретические вопросы и особенности социально-экономических преобразований в условиях переходной экономики (на примере Республики Таджикистан): диссертация на соискание ученой степени доктора экономических наук. – Душанбе, 2004.

173. Кузибаева Б.М. Теоретические основы и особенности формирования транзакционных издержек в традиционно аграрной экономике (на материалах Республики Таджикистан): диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – Худжанд: Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики, 2015.

174. Рахимов С.Х. Управление затратами в сфере услуг гостиничного хозяйства (на материалах Республики Таджикистан): автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – Душанбе: Таджикский государственный университет коммерции, 2007.

175. Рахимов С.Х. Управление затратами в сфере услуг гостиничного хозяйства (на материалах Республики Таджикистан): диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – Душанбе: Таджикский государственный университет коммерции, 2007.

176. Романова, А. А. Развитие управленческого учета межорганизационных отношений в интегрированных структурах АПК: специальность 08.00.12 "Бухгалтерский учет, статистика": диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук / А. А. Романова. – Москва, 2022. – 289 с.

V. Манбаъҳои расмӣ электронӣ

177. Агентии омери назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон: сомонаи расмӣ [Захираи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <https://www.stat.tj/> (санаи мурочиат: 09.09.2026).

178. Вазорати кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон: сомонаи расмӣ [Захираи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <https://egov.tj/site/selxoz?lang=tg> (санаи мурочиат: 09.09.2026).

179. Ҳисоботи солонаи ҶДММ “ДУРАХШ” дар соли 2024

180. Ҳисоботи солонаи корхона “Фархор-Агро” дар соли 2024.

181. Ҳисоботи солонаи корхона ҶДММ “Фаррух и К” дар соли 2024.

АДАБИЁТ БА ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

182. Horngren, C. T., Datar, S. M., Rajan, M. V. *Cost Accounting: A Managerial Emphasis*. 14th Global ed. Harlow: Pearson Education Limited, 2012.

183. Anthony, R. N. *Planning and Control Systems: A Framework for Analysis*. Boston: Division of Research, Graduate School of Business Administration, Harvard University, 1965.

184. Atkinson, A. A., Kaplan, R. S., Matsumura, E. M., Young, S. M. *Management Accounting: Information for Decision-Making and Strategy Execution*. 6th ed. Upper Saddle River, NJ: Pearson Prentice Hall, 2012.

185. Demchuk O. Internal Management Reporting for Agribusiness Enterprises // Инфраструктура ринку. – 2025. – № 83.

186. Drury, C. *Management and Cost Accounting*. 10th ed. Andover: Cengage Learning EMEA, 2018.

187. Hansen, D. R., Mowen, M. M., Guan, L. *Cost Management: Accounting & Control*. 6th ed. Mason, OH: South-Western Cengage Learning, 2009.
188. Kaplan, R. S., Cooper, R. *Cost & Effect: Using Integrated Cost Systems to Drive Profitability and Performance*. Boston: Harvard Business School Press, 1998.
189. Kontsevoi G.R., Ermakov D.N., Rylova N.I., et al. Management accounting of agricultural production: improving planning and standardization of costs in the management information system // *Amazonia Investiga*. – 2020. – Vol. 9. – № 27. – C. 284–293.
190. Myroniak, I. Strategic priorities of agricultural development based on the Agricultural 5.0 and Agricultural 6.0 concepts / I. Myroniak // *Agribusiness Economics and Management*. – 2025. – № 1(197). – C. 93-103.
191. Ostaev G.Ya., Kondratiev D.V., Kotlyachkov O.V., et al. Improving the methods and approaches of analysis and management accounting in agriculture // *Amazonia Investiga*. – 2019. – Vol. 8. – № 20. – C. 135–143.
192. Shank, J. K., Govindarajan, V. *Strategic Cost Management: The New Tool for Competitive Advantage*. New York: The Free Press, 1993.
193. Simons, R. *Levers of Control: How Managers Use Innovative Control Systems to Drive Strategic Renewal*. Boston: Harvard Business School Press, 1995
194. Timchenko O., Sotnyk V. Formation of a Digital Ecosystem of the Management of Agrarian Enterprises // *Причорноморські економічні студій*. - 2024. -№ 89. - C. 45–49.
195. Varchenko O. Experience in the Formation of Agri-Food Chains in Leading Countries of the World and Directions of Its Use in Domestic Practice // *Agribusiness Economics and Management*. 2025. № 1(197). C. 40–51.
196. Zhakhov N., Bessonova E., Pykhtin A. I., Ershova I. G. Sustainable Development of Agricultural Cooperation in Conditions of Economy Digitalization // *Journal of Law and Sustainable Development*. 2023. Vol. 11. № 12. Art. e2362.

ФЕҲРИСТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ

А) Интишорот дар маҷаллаҳо ва нашрияҳои илмӣ КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таъбири расидаанд:

[1-М]. Маҳмадуллои Р.М. , Маҳмадизода Ф.Б. Анализ современного состояния и тенденции развития АПК Республики Таджикистан // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – Душанбе, 2025. – № 11. – С. 13-26. (0,8 ҷ.ҷ.).

[2-М]. Маҳмадуллои Р.М. Механизмҳои иқтисодии истифодаи самараноки захираҳои замин дар хоҷагии қишлоқи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар мисоли вилояти Хатлон // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. – 2025. – № 1/3. – С. 563–566. (0,25 ҷ.ҷ.).

[3-М]. Маҳмадуллои Р.М. Ҷанбаҳои методии ташкили фаъолияти корхонаҳои комплекси агросаноатӣ дар низоми баҳисобгирии идоракунии // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – Душанбе, 2026. – № 5. – С. 283–293. (0,7 ҷ.ҷ.).

[4-М]. Маҳмадуллои Р.М. Ҷанбаҳои экологии баҳисобгирии муҳосибӣ дар комплекси агросаноатӣ // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – 2026. – № 1 (61). – С. 88–96. (0,5 ҷ.ҷ.).

[5-М]. Маҳмадуллои Р.М., Сайфиддинзода С.С. Моҳияти иқтисодии комплекси агросаноатӣ ҳамчун объекти баҳисобгирии хоҷагӣ // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – 2026. – № 2 (62). – С. 327–337. (0,7 ҷ.ҷ.).

Б. Мақолаҳо дар дигар маҷаллаҳо ва маҷмуи маводи конференсияҳо:

[6-М]. Маҳмадуллои Р.М. Самтҳои рақамикунонӣ ва такмили ҳисоботи идоракунии дар корхонаҳои комплекси агросаноатӣ // Маҷмуаи мақолаҳои

конференсияи илмӣ-назариявии байналмилалӣ дар мавзуи «Инкишофи бартариятҳои рақобатпазирии иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити муосир» (28 март соли 2026). – Душанбе, 2026. – 444 с. – С. 433–444. (0,8 ҷ.ч.).

[7-М]. Маҳмадуллои Р.М. Сиёсати баҳисобгирӣ ҳамчун асоси танзимкунии меъёрии баҳисобгирии муҳосибӣ // Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзуи «Проблемаҳои тағйирёбии иқлим ва таъсири онҳо ба муҳити зист: имкониятҳо ва роҳҳои ҳал» (ш. Душанбе, 28 ноябри соли 2025). – С. 148–152. (0,3 ҷ.ч.).

[8-М]. Маҳмадуллои Р.М., Ҳайдаров Ф.С., Асоев А.Х. Омилҳои таъсиррасон ба самаранок истифодабарии заминҳои кишварзӣ // Маводи конференсияи илмӣ-илмӣ ҷумҳуриявӣ «Нақши олмиони ҷавон дар рушди илм, инноватсия ва технологияи кишоварзӣ», бахшида ба солҳои 2020–2040 «Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф» ва Даҳсолаи байналмилалӣ амал «Об барои рушди устувор», 2018–2028. – Душанбе, 2024. – С. 280–282. (0,2 ҷ.ч.).

[9-М]. Маҳмадуллои Р.М. Сиёсати баҳисобгирӣ ҳамчун асоси танзимкунии меъёрии баҳисобгирии муҳосибӣ // Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзуи «Проблемаҳои тағйирёбии иқлим ва таъсири онҳо ба муҳити зист: имкониятҳо ва роҳҳои ҳал» (ш. Душанбе, 28 ноябри соли 2025). – С. 148–152. (0,3 ҷ.ч.).

[10-М]. Маҳмадуллои Р.М., Иброҳимов Т.Н. Роҳҳои паст намудани арзиши аслии маҳсулоти боғдорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Омилҳои таъсиррасон ба самаранок истифодабарии заминҳои кишварзӣ // Маводи конференсияи илмӣ-илмӣ ҷумҳуриявӣ «Саҳми олмиони ҷавон дар рушди илми кишоварзӣ ва татбиқи технологияи инноватсионӣ дар истеҳсолот», бахшида ба амалигардонии «Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф» ва дар Академияи илмҳои кишоварзии Тоҷикистон соли 2025 эълон шудани «Соли рушди илми кишоварзӣ ва технологияи инноватсионӣ». – Душанбе, 2025. – С. 353–355. (0,2 ҷ.ч.)

[11-М]. Маҳмадуллои Р.М., Юсуфзода Ҳ.Ф., Иброҳимов Т.Н. Государственное регулирование рынка как механизм повышения экономической эффективности производства в сельском хозяйстве // Маводи конференсияи илмию амалии минтақавӣ дар мавзуи «Рушди инфрасохтори истеҳсолии деҳот: тамоюлҳо ва мушкилот». – Душанбе, 2024. – С. 140–148. (0,6 п.л.).

[12-М]. Маҳмадуллои Р.М. Мафҳум, моҳият ва нақши ҳособкунӣ дар нишондиҳандаҳои иттилоотии иқтисодӣ // Маҷмуаи мақолаҳо аз конфронси илмӣ амалии ҷумҳуриявӣ бо номи «Саноатигардонии босуръати кишвар ва мушкилоти рушди рақамии иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон», Шӯрои омӯзгорон ва донишҷӯёни Коллеҷи информатика ва техникаи компютерии шаҳри Душанбе, 2 декабри соли 2022. – Душанбе, 2022. – С. 28–32. (0,25 ҷ.ҷ.)